

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

ΝΙΣΥΡΟΣ

ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ (1960 – 2020)

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

Ν Ι Σ Υ Ρ Ο Σ

ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ (1960 - 2020)

ΑΘΗΝΑ 2022

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
Μιλιτιάδης Λογοθέτης

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Στέλιος Λογοθέτης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ *Sideris*dot.com
Λάμπης Σιδέρης siderisdotcom@gmail.com

ΦΙΛΟΤΕΧΝΗΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
Αντώνης Ε. Βρατσάλης

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
Μ. Τουμπής Α.Ε., Γραφικές Τέχνες – Εκδόσεις

© Μιλιτιάδης Λογοθέτης
Μεγ. Κωνσταντίνου 16, 85100 Ρόδος
τηλ. 22410 31465

ISBN 978-618-84352-3-0

*Η εικόνα του εξωφύλλου είναι έργο του ζωγράφου Βάλια Σεμερτζίδη
από τη συλλογή του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Δωδεκανήσου*

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή
με οποιονδήποτε τρόπο – έντυπο, ηχητικό και οπτικό – μέρους
ή όλου του βιβλίου χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη

*Στα εγγόνια μου Στεργία, Ανδία,
Μιλτιάδη, Αλεξία και Ξένια, να θυμούνται
και να αγαπάνε την πατρίδα του παππού τους*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό Σημείωμα	11
Αντί προλόγου	15
1. Διαχρονικές προσεγγίσεις στα αναπτυξιακά Νισύρου	19
2. Η τουριστική αξιοποίηση των μικρών νησιών της Δωδεκανήσου	24
3. Μέτρα για την τουριστική αξιοποίηση της Νισύρου	30
4. Σκέψεις για τα πολιτιστικά ζητήματα της Νισύρου	36
5. Ο τουρισμός των μικρών νησιών και το συγκριτικό πλεονέκτημα της Καλύμνου	43
6. Τα πεπραγμένα Ομίλου Αρχαιοφίλων Νισύρου, 1980-1981	46
7. Προτάσεις για την οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου	51
8. Μερικές παρατηρήσεις στις προτάσεις για την οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου	57
9. Οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου – Απάντηση στις παρατηρήσεις	60
10. Αναπτυξιακά Νισύρου	62
11. Πολιτιστικά και Δωδεκανήσιοι της Διασποράς	66
12. Τουριστικά Νισύρου	71
13. Σχεδιάγραμμα προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης Νισύρου ..	75
14. Γενικές κατευθύνσεις για την ανάπτυξη της Νισύρου	80
15. Το μέλλον της Νισύρου: Φυσικό περιβάλλον, πολιτισμός και τουρισμός	84
16. Οικονομική ζωή και προοπτικές ανάπτυξης Νισύρου	94
17. Τα τρία βήματα του Νίκου Γιαννίδη: εργασία, δημιουργία, φιλανθρωπία	98
18. Περιβάλλον και ανάπτυξη: Μια κριτική προσέγγιση στα τοπικά πράγματα της Νισύρου	104
19. Η επανέκδοση του «Διαβάτη της Νισύρου»	110
20. «Να μας σέβεστε όπως σας σεβόμαστε». Μια απάντηση σε μια πρόκληση ..	112
21. Μερικά ζητήματα της Νισύρου	114
22. Τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου	120
23. Σύνδεση Νισυρίων της διασποράς με το νησί τους	126
24. Αντί epilόγου: Αντιφώνηση στην τιμητική εκδήλωση	130

Προλογικό Σημείωμα

Το βιβλίο του Μιλτιάδη Λογοθέτη «*Νίσυρος Αναπτυξιακά Ανάλεκτα (1960 – 2020)*» είναι ένα ακόμα λιθαράκι στο διαχρονικό και πλούσιο επιστημονικό οικοδόμημα που θεμελίωσε πριν πολλές δεκαετίες και εξακολουθεί να επεκτείνει ακόμα και σήμερα, το οποίο πραγματεύεται τις συνθήκες, τις ιδιαιτερότητες, τους κινδύνους, τις προοπτικές και τις ευκαιρίες που συνθέτουν την κοινωνικοοικονομική δομή της ιδιαίτερης πατρίδας του συγγραφέα, της Νισύρου. Σε όλη τη διάρκεια των ανησυχιών και των προσπαθειών του ο συγγραφέας προσπαθεί να καταγράψει το πλέγμα των κοινωνικών, οικονομικών και διοικητικών πρακτικών που συνθέτουν και αναπαράγουν το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας στη Νίσυρο, πάντοτε με ιδιαίτερο σεβασμό και προστασία του περιβάλλοντος και των ιστορικών και πολιτιστικών μνημείων του νησιού. Εξακολουθεί να παραμένει επίκαιρο σχεδόν το σύνολο του έργου του, γιατί καταδεικνύει την αδήριτη ανάγκη για μια άλλη αντίληψη και πολιτική που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια ποιοτικότερη και αποτελεσματικότερη ανάπτυξη που θα στόχευε στην ευημερία της κοινωνίας και την αναζωογόνηση της Νισύρου.

Στο σύνολο σχεδόν των προβληματισμών και των προτάσεων του, ο συγγραφέας καταδεικνύει τα πολλά, σύνθετα και διαχρονικά προβλήματα που αντιμετωπίζει για πολλές δεκαετίες η κοινωνία του νησιού. Αναπόφευκτα, εστιάζει στις οικονομικές δραστηριότητες που παραδοσιακά στήριζαν την τοπική οικονομία και τόνωσαν την απασχόληση σε βαθμό που επέτρεψε δραστικά τη μείωση ως και εκμηδενισμό της μετανάστευσης στο εξωτερικό, όπως το λατομείο της ελαφρόπετρας και η λειτουργία των Ιαματικών Λουτρών.

Ο τουρισμός και η εξέλιξη του από τις αρχές του 20ου αιώνα που στηρίζονταν κυρίως στη λειτουργία των δύο Λουτροπόλεων του νησιού, μέχρι και την μεταστροφή του στον ημερήσιο τουρισμό από την Κω κυρίως αλλά

και από άλλα νησιά, αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο έρευνας, προβληματισμού και κατάθεσης προτάσεων, με στόχο την «αναγέννηση» της πάλαι ποτέ πλούσιας και ποιοτικής τουριστικά Νισύρου, με τη λειτουργία των Δημοτικών Ιαματικών πηγών του Μανδρακίου και αυτών της οικογένειας Παντελίδη στους Πάλους. Ας μην λησμονείται το γεγονός ότι την εποχή της οικονομικής και τουριστικής ακμής της Νισύρου ο πληθυσμός του νησιού αριθμούσε μερικές χιλιάδες κατοίκων, ενώ η κοινωνική του ευημερία αποτυπώνονταν από τον αριθμό των ιατρών που βρίσκονταν μόνιμα στο νησί αλλά και των μουσικών, των εκατοντάδων μαθητών των αρκετών ελαιωτριβείων της αξιοσημείωτης αγροτικής παραγωγής. Και όλα αυτά πριν την έναρξη της εκμετάλλευσης της ελαφρόπετρας και του περλίτη που υπάρχει σήμερα.

Τα συμπεράσματα από τη μελέτη του έργου του Μιλτιάδη Λογοθέτη είναι αποκαλυπτικά και ενίοτε συγκλονιστικά καταδεικνύοντας την ανάγκη μιας άλλης αντίληψης και πρακτικής στο ζωτικό θέμα της χάραξης μιας νέας πολιτικής και πρακτικής από την εκάστοτε Δημοτική Αρχή με στόχο απαρέγκλιτο την ανάπτυξη μέσα από την επίλυση χρονιζόντων προβλημάτων που θα βελτιώσουν την ποιότητα ζωής των κατοίκων, θα διασφαλίσουν την ευημερία που αξίζει να επικρατεί στο νησί του Πολυβώτη, με την αυστηρή και αδιαπραγμάτευτη διάσωση, προστασία και διατήρηση της περιβαλλοντικής και οικολογικής κληρονομιάς του νησιού. Επί της ουσίας δεν θα είχα να προσθέσω κάτι σε όλα τα καίρια ζητήματα που πραγματεύτηκε το βιβλίο του Μιλτιάδη Λογοθέτη. Εξάλλου η πολύχρονη εμπειρία του και οι εξειδικευμένες γνώσεις του τον καθιστούν τον πλέον ειδικό επί του θέματος.

Όπως και σε τόσα άλλα πράγματα, η σύγκρουση του ατομικού με το συλλογικό παρουσιάζει αρκετές ιδιαιτερότητες σε όλη την Ελλάδα και που φυσικά ισχύουν και για την ιδιαίτερη πατρίδα μας. Αυτές βέβαια συνδέονται με την αναμφίβολα δύσκολη ιστορία της ελληνικής κοινωνίας, την αδυναμία του ελληνικού κράτους να συγκροτήσει σύγχρονη διοίκηση και την λειψή κοινωνική και, κατά επέκταση, εθνική συνείδηση μεγάλων στρωμάτων του ελληνικού πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά είναι άκρως σημαντικό να υπογραμμίσει κανείς ότι οποιαδήποτε προσπάθεια για μεταρρυθμιστικές και ριζοσπαστικές πολιτικές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν τα χαρακτηριστικά και την επιθυμία της κοινωνίας αφού η κοινωνική και πολιτισμική εμπλοκή της είναι απαραίτητη για την επίτευξη αποτελεσμάτων που σε βάθος χρόνου θα μπορέσουν να συνεισφέρουν στην δημιουργική αναγέννηση του νησιού.

Το σύγγραμμα του Μιλτιάδη Λογοθέτη προσφέρει σημαντικές ενδείξεις αυτής της πολύχρονης εμπειρίας των προβλημάτων που υφίστανται ακόμα και σήμερα στη Νίσυρο.

Είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς ότι μας λείπουν σήμερα ανάλογες «φωνές» και «κείμενα», εμπειριστατωμένες απόψεις και προτάσεις, παρά του ότι το επιστημονικό δυναμικό που έχει ρίζες από τη Νίσυρο είναι πολυπληθές και αξιόλογο. Η ενδελεχής, ποιοτική μελέτη του συνόλου των προβλημάτων που απασχολούν το νησί και τους κατοίκους του, η αξιολόγηση και η προτεραιοποίηση τους θα μπορούσε να συνεισφέρει σημαντικά στην σταδιακή βελτίωση και εν δυνάμει στην επίλυση και εξάλειψη τους. Ο Μιλτιάδης Λογοθέτης υπήρξε πρωτοπόρος σε αυτό τον στίβο. Μακάρι να ακολουθήσουν και άλλοι.

Μάρτιος 2021

ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΙΑΚΟΜΙΧΑΛΗΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αντί προλόγου¹

Κάθε φορά που βρίσκομαι στην ανάγκη είτε από επαγγελματική υποχρέωση, είτε από κάποια συναισθηματική ή επιστημονική παρόρμηση, να διατυπώσω τις σκέψεις μου σε *αναπτυξιακά θέματα*, σκέπτομαι πόσο ανώφελη και άσκοπη θα είναι η *προσφορά* μου, όταν τα όσα προτείνω για την ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, δεν προέρχονται από μια βαθύτερη εξέταση του *τρόπου ζωής* των ανθρώπων που ζουν στον χώρο αυτό, αλλά από *δογματικές αρχές* και «ορθολογική» σκέψη, που οδηγούν συνήθως σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο ανάπτυξης που φαίνεται να επιβάλλεται «εκ των άνω». Ωστόσο θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι ανεξάρτητα από τον τρόπο ανάπτυξης που επιβάλλουμε σ' ένα τόπο, ο βασικός στόχος είναι σχεδόν πάντα η *βελτίωση της ζωής* των ανθρώπων του τόπου αυτού. Οι συνταγές που δίνουν όλα τα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, στοχεύουν στην άνοδο του βιοτικού και πολιτιστικού επιπέδου των ανθρώπων μιας συγκεκριμένης κοινότητας, τους οποίους σε τελική ανάλυση υπόσχονται να κάμουν ευτυχέστερους. Το ερώτημα που μπαίνει είναι αν οι άνθρωποι της συγκεκριμένης κοινότητας είναι διατεθειμένοι να δεχθούν ένα είδος «προπαρασκευασμένης» ευτυχίας που τους προσφέρουμε...

Τις σκέψεις αυτές έκαμα τον Αύγουστο του 1977 στη *Νίσυρο* καθώς, στις συζητήσεις του καφενείου με τους απλούς ανθρώπους του νησιού, τους αγρότες, τους ψαράδες, τους τσοπάνηδες, τους εργάτες, έβλεπα με πόση *δυσπιστία* άκουγαν τις «συνταγές» μου για το πώς θα μπορούσαν να οργανώσουν καλύτερα τη δουλειά τους, ν' αυξήσουν την παραγωγή τους ή να χρησιμοποιήσουν πιο αποδοτικά τις αποταμιεύσεις τους. Φαίνεται να τους ζένιζε η προσπάθειά

1. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Νισυριακά Νέα*» φ. Οκτωβρίου – Νοεμβρίου 1979 και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση «*Η ευημερία των αριθμών*», (Μιλτ. Λογοθέτης) 1982.

μου να τους πείσω να βελτιώσουν την οικονομική τους θέση. Υπήρξαν μάλιστα στιγμές που μου έδιναν την εντύπωση, με τις αυθόρμητες αντιδράσεις τους, ότι σε καμιά περίπτωση δεν ήταν διατεθειμένοι ν' αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους, με αντάλλαγμα οικονομικά οφέλη. Ένας εβδομηντάρης *ψαράς* μου είπε χαρακτηριστικά: «Πηγαίνω στο ψάρεμα όταν μου αρέσει, πουλάω τα ψάρια μου σ' όποιον μ' αρέσει και πουλάω 50 δραχμές φθηνότερα από τους άλλους, γιατί δεν μου πηγαίνει να πουλάω 150 δραχμές τους σκάρους...». Όταν του είπα ότι με τον τρόπο αυτό χάνει κάθε χρόνο ένα σημαντικό εισόδημα, μου είπε: «Αφού έτσι ζω καλά και είμαι ευχαριστημένος, γιατί να ζητώ πιο πολλά; Για να γίνω δυστυχής;» Ένας άλλος εξηντάρης *τσοπάνος* μου είπε: «Τη δουλειά μου την κάνω όπως μου την έμαθε ο πατέρας μου. Μεγάλωσα 16 παιδιά, πίνω κάθε βράδυ το κρασάκι μου στην ταβέρνα, ξεκινώ κάθε μέρα τα ξημερώματα για το βουνό και μπορώ να χορεύω νισύρικη σούστα τρεις ώρες συνέχεια χωρίς να κουράζομαι... Τι άλλο θέλω;» Ο *εργάτης* του λατομείου της ελαφρόπετρας που κάθε βράδυ άδειαζε ένα μπουκάλι ρετσίνα στην ίδια πάντα γωνιά της ταβέρνας, μου είπε: «Η καλύτερη αποταμίευση που κάνω είναι αυτή η ρετσίνα... Γιατί να φυλάω τα λεφτά μου, για να μου τα φάει ο πληθωρισμός;» Μπορεί οι απλοί αυτοί άνθρωποι να σκέπτονταν και να ενεργούσαν «αντιοικονομικά», ωστόσο κανείς δεν μπορεί ν' αμφισβητήσει την ευτυχία τους από τον τρόπο αυτό της ζωής τους.

Ακούγοντας τους απλούς αυτούς ανθρώπους διερωτώμουν πόσο *ανεδαφικοί* είμαστε όλοι όσοι ασχολούμαστε με τον οικονομικό προγραμματισμό, όταν προσπαθούμε να εφαρμόσουμε, για απομονωμένες κυρίως νησιώτικες περιοχές, προγράμματα ανάπτυξης, που τα έχουμε συντάξει καθισμένοι άνετα στις πολυθρόνες του γραφείου μας, βάσει πληροφοριών που συγκεντρώσαμε είτε με ερωτηματολόγια ή ακόμα και τηλεφωνικώς... χωρίς καν να *επισκεφθούμε* τον τόπο και να *κουβεντιάσουμε* με τους ανθρώπους του. Γιατί αν είχαμε ακούσει τους διαλόγους των ανθρώπων της συντροφιάς μου, θ' αποφεύγαμε πολλά σφάλματα, που μεταφράζονται σε οικονομικές θυσίες και θα δικαιολογούσαμε και τις απορίες μας γιατί δεν αποδίδουν τόσες επενδύσεις. Ποιος όμως θα κουβεντιάσει με τους ψαράδες και τους τσοπάνηδες; Αυτοί μας ενδιαφέρουν κυρίως στο βαθμό που ικανοποιούν τους γαστρονομικούς μας ερεθισμούς. Τίποτε περισσότερο...

Κανένα βέβαια από τους ανθρώπους που ζουν στο μικρό νησί δεν *αντιμάχεται* την πρόοδο. Αντίθετα δείχνουν πόσο ευχαριστημένοι είναι με το νερό, που ήρθε στη βρύση του σπιτιού τους, με το ηλεκτρικό φως, με το ψυγείο,

με το τηλέφωνο, με την τηλεόραση, με το αυτοκίνητο και προπάντων με την ησυχία τους, που φαίνεται να διαταράσσει το καλοκαίρι η παρουσία μας, είτε είμαστε γηγενείς, είτε ξένοι επισκέπτες... Εκείνο που αντιμάχονται είναι η προσπάθεια να τους επιβάλουμε, στ' όνομα μάλιστα της «ευτυχίας» τους, ένα δικό μας τρόπο ζωής μέσω ενός προγράμματος που έρχεται σε αντίθεση με την κοσμοθεωρία τους. Θα ήταν ασφαλώς πιο σωστό, αντί να προσπαθούμε να τους δώσουμε αυτή την «προπαρασκευασμένη» ευτυχία, να τους δημιουργήσουμε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να μπορέσουν μόνοι τους να βρουν την ευτυχία τους.

Έτσι θα μπορούσε κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι για τη Νίσυρο και για κάθε μικρό νησί που *φθίνει δημογραφικά*, κανένα πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης δεν θα έχει πιθανότητες να φέρει θετικά αποτελέσματα στο πιο βασικό πρόβλημα της συγκράτησης του πληθυσμού, αν δεν ανταποκρίνεται στην κοσμοθεωρία των ανθρώπων που ζουν στον τόπο που θέλουμε ν' αναπτύξουμε. Μια κοσμοθεωρία που μπορεί να είναι «αντιοικονομική» και παράλογη, αλλά στα μέτρα του ανθρώπου, που φαίνεται να τον ξεχνάμε... ακόμα κι όταν ξεκινάμε να τον κάνουμε περισσότερο ευτυχισμένο...

1

Διαχρονικές προσεγγίσεις στα αναπτυξιακά Νισύρου²

Με τα αναπτυξιακά θέματα της Νισύρου ασχολήθηκα από τα πρώτα χρόνια της 10ετίας του '60, όταν άρχισα να γράφω. Ένα από τα πρώτα μου δημοσιεύματα είχε αντικείμενο τη *Νίσυρο*, όπου διατύπωνα κάποιες σκέψεις για την τουριστική της ανάπτυξη, που φιλοξενήθηκε στην εφ. «Ναυτεμπορική» τον Νοέμβριο του 1962. Εκείνες οι σκέψεις αποτελούσαν τρόπον τινά μια προδημοσίευση προσαρμοσμένη στις ανάγκες της εφημερίδας, ενός μέρους της εργασίας μου με τίτλο «Τουρισμός και οικονομία της νήσου Νισύρου», που βραβεύθηκε από την Ένωση Ελλήνων Συγγραφέων και Δημοσιογράφων Τουρισμού, ως καλύτερη επιστημονική μελέτη τουριστικού ενδιαφέροντος του 1962 και δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο των «Νισυριακών». Ήταν η πρώτη ολοκληρωμένη μελέτη για την ανάπτυξη του νησιού. Είχε προηγηθεί τον Δεκέμβριο του 1961 άρθρο μου που αναφέρονταν στην τουριστική αξιοποίηση των μικρών νησιών της Δωδεκανήσου, που «φωτογραφίζει» τη Νίσυρο και το οποίο δημοσιεύθηκε στον τοπικό τύπο της Ρόδου (εφ. «Ροδιακή») και αναδημοσιεύθηκε στον αθηναϊκό τύπο (εφ. «Ναυτεμπορική») και στο περ. «Ελληνικά Θέματα».

Τα χρόνια που ακολούθησαν την *μεταπολίτευση* με τη νέα μεταπολεμική γενιά στη διαχείριση των τοπικών πραγμάτων και με την έκδοση *νισύρικων εφημερίδων και περιοδικών*, όπως τα «Νισυριακά Νέα» (Αθήνα 1979), «Η Νισυριακή» (Νέα Υόρκη 1979), οι «Νισυριακοί Αντίλαλοι» (Ρόδος 1981), «Η Φωνή της Νισύρου» (Αθήνα 1982), «Η Νίσυρος» (Νέα Υόρκη 1989), «Ο Διαβάτης της Νισύρου» (Νίσυρος 1995) και η «Παννισυριακή Σάλπιγγα» (Ρόδος 2004), ξεκίνησε ένας ανοικτός διάλογος για τα αναπτυξιακά θέματα της Νισύρου, όπου διατυπώνονταν απόψεις και καταθέτονταν προτάσεις από το βήμα των *ετήσιων συναντήσεων* που οργάνωνε και εξακολουθεί να οργανώνει ο

2. Εισαγωγικό κείμενο που γράφτηκε τον Μάιο του 2020.

Δήμος με συμμετοχή τοπικών φορέων και παροικιακών συλλόγων και από τις στήλες του νισύρικου τύπου. Στον διάλογο αυτό δεν ήταν δυνατόν να μην λάβω μέρος και για τον πρόσθετο λόγο ότι τα θέματα της οικονομικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα του τουρισμού αποτελούσαν αντικείμενο επιστημονικών και επαγγελματικών μου ενασχολήσεων.

Η συμμετοχή μου στον «διάλογο» είχε τη μορφή εισηγήσεων στις ετήσιες συναντήσεις στο νησί, σε συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν σε άλλα νησιά και σε δημοσιεύματα στον τύπο και το περιεχόμενό τους επικεντρώνονταν στα θέματα της *ανάπτυξης* με ιδιαίτερη αναφορά στον τουρισμό, το περιβάλλον και τον πολιτισμό, όπως επίσης και στους άλλους παραγωγικούς κλάδους και στους απόδημους Νισύριους. Στις αναπτυξιακές μου μελέτες για τη Νίσυρο ανήκει και η «Μελέτη – Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης της Νισύρου 1991-2000», που εκπονήθηκε με ανάθεση του Δήμου και το οποίο εκτός από τα προβλεπόμενα από τα Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα τεύχη (προμελέτη – οριστική) περιλαμβάνει και ένα τεύχος με επενδυτικά σχέδια σε επίπεδο προμελέτης για παραγωγικές επενδύσεις, μεταξύ των οποίων και ο εκσυγχρονισμός των Λουτρών. Δεν ξέρω σε πιο βαθμό αξιοποιήθηκε από τις κατά καιρούς δημοτικές αρχές· το βέβαιο είναι ότι αξιοποιήθηκε από μελετητές κατασκευής διαφόρων έργων και από φοιτητές για την υποστήριξη διπλωματικών τους εργασιών.

Τα περισσότερα από τα κείμενά μου για την *ανάπτυξη της Νισύρου* έχουν δημοσιευθεί σε διάφορα έντυπα, ενώ λίγα είναι εκείνα που αποτέλεσαν προφορικές εισηγήσεις και «αναστηλώθηκαν» εκ των υστέρων σε γραπτό λόγο, χωρίς να δημοσιευθούν. Αυτά λοιπόν τα *ανάλεκτα* κείμενα, δημοσιευμένα και μη, σκόρπια εδώ κι εκεί, ακολουθώντας μια πάγια αρχή σκέφθηκα να τα συγκεντρώσω σε *ενιαίο κείμενο*, που συγκροτεί η έκδοση αυτή, η οποία φιλοξενεί και δύο κείμενα των συμπατριωτών μας της Αμερικής, του Μόσχου Σκουλλή και του Γιάννη Τριανταφύλλου (1980) σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου, που προκάλεσαν συζήτηση στα πλαίσια του επιδιωκόμενου τότε «διαλόγου». Ακόμα η έκδοση περιλαμβάνει δύο – τρία κείμενα για την ανάπτυξη των νησιών με έμμεση αναφορά στη Νίσυρο και το ακροτελεύτιο, η αντιφώνησή μου στην εκδήλωση που οργάνωσε η Εταιρεία Νισυριακών Μελετών στη Νίσυρο τον Αύγουστο του 2019 για να με τιμήσει.

Καθώς έβαζα σε χρονολογική σειρά τα κείμενα αυτά, διαπίστωσα ότι αναφέρονταν σε μια περίοδο που κάλυπτε 60 περίπου χρόνια (1960-2020) και ότι πολλά πραγματεύονταν θέματα που εξακολουθούν να βρίσκονται στην επι-

καιρότητα, είτε γιατί δεν βρήκαν τη λύση τους -χαρακτηριστική η περίπτωση των Λουτρών, του Δήμου και του Παντελίδη- είτε γιατί αγνοήθηκαν επειδή ήταν έξω από τις προτεραιότητες εκείνων που μπορούσαν να τα λύσουν, είτε τέλος κάποιιοι για να τα παρακάμψουν τα θεώρησαν ουτοπιστικά. Ωστόσο, για να είμαστε δίκαιοι θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι έγιναν αυτή την περίοδο και ορισμένα σημαντικά έργα, ανάμεσα στα οποία η κατασκευή του λιμανιού του Μανδρακιού, της μαρίνας των Πάλων, του ελικοδρομίου, του Γυμνασίου, των ξενώνων του Δήμου και των Πάλων, η βελτίωση και επέκταση του οδικού δικτύου, η αναστήλωση μεγάλου τμήματος του Παλιόκαστρου και η ίδρυση των μουσείων και πρόσφατα η απόκτηση της κυριότητας της ανατολικής νησίδας του Γιαλιού από τον Δήμο, που θα ενισχύσει τα οικονομικά του από το ορυχείο του περλίτη. Η πιο σημαντική όμως διαπίστωση από το ξαναδιάβασμα αυτών των κειμένων είναι οι αλλαγές που σημειώθηκαν τα 60 αυτά χρόνια στην οικονομία του νησιού.

Η οικονομία της Νισύρου στις αρχές του '60, όταν ζούσαν στο νησί 1.800 ψυχές, στηρίζονταν σε τρεις πυλώνες: στη *γεωργοκτηνοτροφία*, στην *ελαφρόπετρα* του Γιαλιού, ως μεροκάματα των εργαζόμενων και ως δικαιώματα του Δήμου, που τον καθιστούν τον πλουσιότερο της Δωδεκανήσου και στον *ημεροτουρισμό* από την Κω. Σύμφωνα με τα στοιχεία εκείνης της εποχής (1960), στο νησί παράγονταν 50 τ. αμύγδαλα, 60 τ. τομάτα, 40 τ. κρομμύδια και 15 τ. σύκα. Μέχρι τα μέσα της 10ετίας του '70 ο επισκέπτης του Αυγούστου εντυπωσιαζόταν βλέποντας να «κιάζονται» στα ξύλινα μπαλκόνια των σπιτιών οι «σοράδες» των κρομμυδιών. Σήμερα οι Νισύριοι τρώνε κρομμύδια Θηβών και τομάτες της Κω, τα σύκα έγιναν δυσεύρετα και τα αμύγδαλα σπάνιο είδος· και να σκεφθεί κανείς ότι μεγάλες ποσότητες εξάγονταν στη Σμύρνη, στην Πόλη, μέχρι και την Οδησό. Η πατροπαράδοτη σουμάδα παράγεται σήμερα από αμύγδαλα που εισάγονται από την Καλιφόρνια! Όσον αφορά την κτηνοτροφία, το 1960 υπήρχαν 665 βοοειδή και 2.900 αίγες (κατσίκια), ενώ σήμερα τα βοοειδή παραμένουν στα ίδια επίπεδα και ελαφρώς αυξημένες οι αίγες. Στην αλιεία δραστηριοποιούνταν 10 αλιευτικά σκάφη (τράτες, διχτυάδικα) με 40 τ. ετήσια αλιεύματα, ενώ σήμερα περιορίστηκαν σε 5-6 παράκτια αλιευτικά σκάφη με ετήσια αλιεύματα που δεν ξεπερνούν τους 3 τ. Η συρρίκνωση του πρωτογενή τομέα συρρίκνωσε και τον πληθυσμό, που σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (2011) περιορίστηκε σε 1.008 άτομα σημειώνοντας μείωση 45% σε σχέση με το 1961, γεγονός που επηρέασε και τα οικονομικά πράγματα του νησιού.

Η οικονομία της Νισύρου τα τελευταία χρόνια στηρίχθηκε στο *ορυχείο* της ελαφρόπετρας, στις δραστηριότητες του *κατασκευαστικού κυκλώματος*, στο *Δήμο*, που αποτελεί τον μεγαλύτερο «εργοδότη» του νησιού με τις θέσεις εργασίας που διατηρεί σε διάφορες δημοτικές δομές και τις θέσεις που κατά καιρούς δημιουργεί με την εκτέλεση έργων με αυτεπιστασία και τον *τουρισμό*, κυρίως τον ημεροτουρισμό, με όλες τις δραστηριότητες που τον εξυπηρετούν (μεταφορές, εστίαση, εμπόριο), που αποτελεί, ως τομέας, το συγκριτικό πλεονέκτημα στην παρούσα φάση της αναπτυξιακής πορείας του νησιού. Ο ημεροτουρισμός της Νισύρου σημείωσε εντυπωσιακή αύξηση, αν ληφθεί υπόψη ότι το 1979 κατέπλευσαν 109 ημερόπλοια με 9.000 περίπου επισκέπτες και το 2014 έφθασαν σε 913 και 100.840 αντίστοιχα.

Η τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου δεν μπορεί να στηριχθεί μόνο στον ημεροτουρισμό, του οποίου *άλλωστε* η προστιθέμενη αξία στο νησί δεν είναι ανάλογη εκείνης που δικαιούται· πρέπει να αναπτύξει και τουρισμό *πολύημερης παραμονής*, η ανάπτυξη του οποίου προϋποθέτει την ύπαρξη ξενοδοχειακών μονάδων με προδιαγραφές που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των σύγχρονων τουριστών και εξασφαλίζουν την ένταξη του νησιού στο σύστημα του οργανωμένου τουρισμού. Και το ερώτημα είναι ποιος θα δημιουργήσει τα μέσα φιλοξενίας που χρειάζεται ο τόπος; Οι ντόπιοι που ασχολούνται με τον τουρισμό, παρά την ύπαρξη ισχυρών οικονομικών κινήτρων, διστάζουν να παρέμβουν και οι πλούσιοι Νισύριοι της διασποράς, που θα μπορούσαν να κάμουν κάποια επένδυση, αδιαφορούν. Να γιατί υποστηρίζω ότι σ' αυτή τη φάση του «δισταγμού» πρέπει να προπορευθεί ο Δήμος και να συμπεριλάβει στο επενδυτικό σχέδιο εκσυγχρονισμού των Λουτρών και την επέκταση με τη δημιουργία σύγχρονης ξενοδοχειακής μονάδας. Η ανάπτυξη του τουρισμού δεν σημαίνει και εγκατάλειψη της γεωργίας, κάθε άλλο· η γεωργία μπορεί να αναπτυχθεί παράλληλα και για τις ανάγκες του τουρισμού παράγοντας προϊόντα, την ποιότητα των οποίων εξασφαλίζει η σύσταση των εδαφών του νησιού, κατά το προηγούμενο της Σαντορίνης.

Κλείνοντας το διαχρονικό αυτό σημείωμα θέλω να πιστεύω ότι η συγκέντρωση σε ενιαίο κείμενο των κατά καιρούς απόψεων που διατύπωσα για την *ανάπτυξη της Νισύρου* δεν ήταν μάταιος κόπος. Παρά το γεγονός ότι τέτοιου είδους κείμενα από τη φύση τους είναι ανιαρά, ελπίζω ότι κάποιοι θα τα διαβάσουν από ενδιαφέρον για τη Νίσυρο· αν μάλιστα μεταξύ τους συγκαταλέγονται και όσοι από αυτούς συμμετέχουν με τις αποφάσεις τους στη διαμόρφωση των τοπικών πραγμάτων, τότε είναι ενδεχόμενο να προβληματισθούν

για το «τι μέλλει γενέσθαι», πράγμα που θα δικαιολογήσει σε κάποιο βαθμό και τον κόπο μου. Ακόμα και αν δεν συμβεί τίποτε από αυτά, τα δημοσιεύματα συγκεντρωμένα σε ενιαίο κείμενο δεν παύουν να διατηρούν την χρησιμότητά τους για τον μελετητή των διαχρονικών αναπτυξιακών εξελίξεων της Νισύρου και ενδεχομένως να λειτουργήσουν ως «περίπτωση μελέτης» (case study) για παρόμοια νησιά.

Και μια αναγκαία διευκρίνιση για τον αναγνώστη. Τα κείμενα δημοσιεύονται κατά χρονολογική σειρά, που καλύπτει μια διαδρομή 60 περίπου χρόνων και είναι αυτονόητο το καθένα από αυτά να καταγράφει την κατάσταση, όπως παρουσιάζεται τον χρόνο της συγγραφής του. Καθώς κυλάει ο χρόνος κάποια πράγματα έγιναν, κάποια ξεχάστηκαν, εξού και οι συχνές επαναφορές τους («μάλλιασε η γλώσσα μου να τα λέω» κατά τη νισύρική έκφραση) και κάποιες άλλες καταστάσεις δημιουργήθηκαν στο αναπτυξιακό γίγνεσθαι της Νισύρου. Τα επιμέρους κείμενα ακολουθούν διαχρονικά αυτές τις εξελίξεις. Και μια πρόσθετη διευκρίνιση σε ό,τι αφορά τη δομή των κειμένων και τη διαχρονική προσέγγιση των αναπτυξιακών πραγμάτων. Ο αναγνώστης θα αντιληφθεί την *εμμονή* μου σ' ένα πρότυπο βιώσιμης ανάπτυξης που θα στηρίζεται στον τουρισμό και συμπληρωματικά στους άλλους κλάδους που παρουσιάζουν συγκριτικά πλεονέκτημα, ένα πρότυπο που θα σέβεται και θα προστατεύει το φυσικό, πολιτιστικό και δομημένο περιβάλλον και ακόμα ίσως να διακρίνει και τη βαθμιαία *μεταλλαγή* του τρόπου προσέγγισης των πραγμάτων, από τον ιδεαλισμό της νεαρής ηλικίας στον ρεαλισμό, που φέρνει η διαδρομή του χρόνου.

2

Η τουριστική αξιοποίηση των μικρών νησιών της Δωδεκανήσου³

Στα πλαίσια της καταβαλλόμενης προσπάθειας για την ανάπτυξη του τουρισμού στην περιοχή της Δωδεκανήσου, ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί προς την κατεύθυνση της αξιοποίησης των μικρών εκείνων νησιών, στα οποία αφ' ενός λόγω της γεωγραφικής τους θέσης κοντά στ' αναγνωρισμένα πλέον τουριστικά κέντρα της περιοχής και συγκεκριμένα τη Ρόδο και Κω κι αφ' ετέρου λόγω των υφιστάμενων σ' αυτά βασικών πόρων τουριστικής έλξης, είναι δυνατόν, αν αξιοποιηθούν κατάλληλα, ν' αποβούν φορείς οικονομικής προόδου τόσο για τις κατ' ιδίαν οικονομίες τους, όσο και για τη Δωδεκανησιακή οικονομία γενικότερα.

Η τουριστική αξιοποίηση των νησιών θα πρέπει να στραφεί προς την κατεύθυνση της δημιουργίας του είδους εκείνου του τουρισμού που μορφολογικά τοποθετείται μεταξύ του κοσμοπολιτικού τουρισμού της Ρόδου και του λαϊκού τουρισμού της Κω, δηλαδή ενός είδους «φυσικού» τουρισμού, τα ρεύματα του οποίου θα προέρχονται από τις τάξεις εκείνες των περιηγητών, οπαδών της λιτότητας και της απλότητας, που είτε για λόγους οικονομικούς, είτε ιδιαίτερα για λόγους ψυχολογικούς, αισθάνονται εντονότατη την επιθυμία να περάσουν λίγες μέρες σ' ένα ήρεμο και ήσυχο περιβάλλον ανάμεσα σε απλοϊκούς ψαράδες και θυμόσοφους νοικοκυραίους, σ' ένα περιβάλλον που το συνθέτει πολύ χαρακτηριστικά ο *νησιώτικος τρόπος ζωής*. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, όπως και το *αρχιτεκτονικό ύφος* κάθε νησιού, θα πρέπει πάση θυσία να διατηρηθούν, κι αυτό πρέπει να είναι μέλημα των τοπικών αρχών και οργανώσεων, για ν' αποτελέσουν ένα ισχυρό κίνητρο έλξης των περιηγητών που ανήκουν στην κατηγορία του «φυσικού» τουρισμού, όπως τον χαρακτηρίσαμε παραπάνω. Κι αν ληφθεί υπ' όψη ότι τα τουριστικά ρεύ-

3. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «Ροδιακή» φ. 23-25 Δεκεμβρίου 1961 και αναδημοσιεύθηκε στην εφ. «Ναυτεμπορική» φ. 15 Ιανουαρίου 1962 και στο περ. «Ελληνικά Θέματα» τ. Φεβρουαρίου 1962. Επίσης συμπεριλήφθηκε και στην έκδοση «Τουριστικά Μελέται» (Μιλτ. Λογοθέτης) 1963.

ματα με την ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή σ' αυτά προσώπων ασθενέστερης οικονομικής δυναμικότητας, υφίστανται μια διαφοροποίηση προς την κατεύθυνση του τουρίστα οπαδού της λιτότητας και απλότητας, γίνεται αμέσως αντιληπτό ποια σημασία και σπουδαιότητα εμφανίζει η αξιοποίηση των νησιών αυτών.

Εκτός από τα παραπάνω, η τουριστική αξιοποίηση των μικρών νησιών της περιοχής Δωδεκανήσου επιβάλλεται κι από ορισμένους οικονομικούς, κοινωνικούς και εθνικούς λόγους, που αναπτύσσονται στη συνέχεια:

α) Είναι γεγονός ότι το είδος του τουρισμού που καλούνται ν' αναπτύξουν τα μικρά νησιά θα ωφελήσει αναμφισβήτητα τον *τουρισμό* της Δωδεκανήσου καθώς και την *οικονομία* των επιμέρους νησιών ειδικότερα. Ο τουρισμός της Δωδεκανήσου θα ωφεληθεί κατά τούτο, ότι θα δώσει τη δυνατότητα στα μεγάλα τουριστικά κέντρα της περιοχής (Ρόδο και Κω) να διοχετεύουν προς τα μικρά νησιά τους τουρίστες εκείνους οι οποίοι αναγκάζονται σήμερα να εγκαταλείπουν νωρίτερα τα Δωδεκάνησα προκειμένου να συμπληρώσουν τον τουρισμό τους σ' άλλες νησιώτικες περιοχές, όπου προσφέρεται το είδος αυτό του τουρισμού (Μύκονο, Ύδρα κ.λπ.). Παράλληλα θα ωφεληθεί και μάλιστα κατ' αποτελεσματικότερο τρόπο κι η οικονομία των μικρών νησιών, γιατί, ως γνωστόν, σ' αυτά σήμερα δεν υπάρχει πια καμιά οικονομική δραστηριότητα, αφού η γεωργία κι η αλιεία, που σ' άλλες εποχές αποτελούσαν τους βασικούς τομείς δραστηριότητας, εμφανίζονται σε φθίνουσα συνεχώς κατάσταση και συνεπώς, κάτω από τέτοιες συνθήκες, ο τουρισμός μένει ο μοναδικός παράγοντας που μπορεί να δημιουργήσει οικονομική δραστηριότητα βιώσιμη κι αποδοτική.

β) Η έλλειψη κάθε δραστηριότητας σε συνδυασμό και με την παρατηρούμενη στα μεταπολεμικά χρόνια χαλάρωση των μεταναστευτικών περιορισμών, καθώς επίσης κι οι νέες ευκαιρίες απασχόλησης που δημιουργήθηκαν εξαιτίας των σύγχρονων οικονομοτεχνικών εξελίξεων, έχουν προκαλέσει σ' αυτά τα νησιά όξυ *κοινωνικό πρόβλημα*, το οποίο εκδηλώθηκε με την αθρόα εγκατάλειψή τους από το παραγωγικότερο μέρος του πληθυσμού, το οποίο ή έχει μεταναστεύσει στο εξωτερικό ή έχει μετακινηθεί προς τα μεγαλύτερα νησιά και μάλιστα τη Ρόδο, η οποία παρέχει τις περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης. Το εναπομένον μέρος του πληθυσμού, μεταξύ του οποίου ελάχιστοι ανήκουν στην κατηγορία των παραγωγικών χεριών, υποαπασχολείται χρησιμοποιούμενο είτε σε γεωργικές και αλιευτικές εργασίες, είτε στα εκτελούμενα από το Κράτος έργα βάσει του Προγράμματος Μικρών Κοινωφε-

λών Έργων, είτε σε δημοτικά έργα, χρηματοδοτούμενα από δημοτικούς πόρους, όπου υπάρχουν τέτοιοι. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται πλήρως από την έρευνα των στοιχείων της κίνησης του πληθυσμού της Δωδεκανήσου, από τα οποία προκύπτει ότι ο πληθυσμός ορισμένων νησιών του δωδεκανησιακού συμπλέγματος μειώθηκε μέσα σε μια 50ετία (1912 - 1961) μέχρι ποσοστού 88%. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά το έτος 1912 ο πληθυσμός της Σύμης, Κάσου, Νισύρου, Καστελλορίζου και Χάλκης ήταν αντίστοιχα 22.450, 5.700, 5.000, 4.020 και 3.215, ενώ σήμερα σύμφωνα με τα προσωρινά στοιχεία της τελευταίας απογραφής (19 Μαΐου 1961) ανέρχεται στους ακόλουθους αριθμούς με αναγραφόμενο έναντι το ποσοστό μείωσης καθενός: της Σύμης 3.120 (86%), της Κάσου 1.420 (77%), της Νισύρου 1.799 (64%), του Καστελλορίζου 480 (88%) και της Χάλκης 510 (84%), κι αυτό χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη η φυσική αύξηση του πληθυσμού, η οποία υπολογίζεται σε ποσοστό 1% περίπου ετησίως.

γ) Η παρατηρούμενη φθίνουσα σε πληθυσμό κατάσταση των μικρών νησιών, μερικά από τα οποία δείχνουν σημάδια ερήμωσης, όπως η Χάλκη και το Καστελλόριζο, πρέπει να μας βάλει σε ανησυχία εξαιτίας της ακριτικής τους θέσης, σε συνδυασμό και με τις προθέσεις των γειτόνων μας, καθώς επίσης και για τον πρόσθετο λόγο ότι θα δώσουν αφορμή στην ξένη προπαγάνδα να εκμεταλλευθεί αυτό το γεγονός και να εμφανίσει την Ελλάδα ότι απέτυχε στην νεοαπελευθερωθείσα αυτή περιοχή. Γι' αυτό, λόγοι *εθνικής σκοπιμότητας* επιβάλλουν να δημιουργηθεί κάποια οικονομική δραστηριότητα στα νησιά αυτά, όχι με ψυχρά οικονομικά κριτήρια αλλά με κοινωνικά και προπάντων με εθνικά για ν' αναχαιτιστεί η φθίνουσα πορεία τους και να δοθεί ένας τόνος αναδημιουργίας, ο οποίος, ανεξάρτητα από τα οικονομικά αποτελέσματα, θα δημιουργήσει τις κατάλληλες ψυχολογικές προϋποθέσεις που θα επαναφέρουν ή τουλάχιστον θα συγκρατήσουν τον σημερινό πληθυσμό στα νησιά αυτά.

Για να είναι δυνατή η τουριστική αξιοποίηση των μικρών νησιών θα πρέπει να συντρέχουν κι ορισμένοι βασικοί όροι, οι οποίοι αναφέρονται αφ' ενός στη γεωγραφική τους θέση σε σχέση με τη ροή των τουριστικών ρευμάτων, τη θέση δηλαδή που στην περίπτωση των νησιών μας καθορίζει η ατμοπλοϊκή γραμμή Πειραιά - Ρόδου, και αφ' ετέρου στα ενδιαφέροντα που αυτά διαθέτουν, όπως φυσικές καλλονές, καλό κλίμα, αρχαιολογικούς χώρους κι άλλα στοιχεία τουριστικής έλξης, σε συνδυασμό πάντοτε και με την ύπαρξη μέσων υποδοχής, χωρίς τα οποία δεν είναι δυνατόν ν'

αξιοποιηθούν οι λοιποί παράγοντες, όσο ευνοϊκοί κι αν είναι. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα περισσότερα από τα μικρά νησιά της Δωδεκανήσου, όπως η Σύμη, η Νίσυρος, η Λέρος, η Πάτμος, η Αστυπάλαια κλπ., τα οποία μπορούν ν' αξιοποιηθούν τουριστικά εφόσον ληφθούν ορισμένα μέτρα προς τις ακόλουθες κατευθύνσεις:

α) Βασικά θα πρέπει να καταβληθούν προσπάθειες για τη δημιουργία των απαραίτητων έργων τουριστικής υποδομής, όπως ξενοδοχείων, εστιατορίων, κέντρων ψυχαγωγίας κ.λπ. Με τον όρο ξενοδοχεία νοούνται και οι δημοτικοί ξενώνες, οι ξενώνες νεότητας, τα κάμπινγκ και το σπίτι του χωριού, τα οποία, όπου το επιβάλλουν οι τοπικές συνθήκες, θα πρέπει να ιδρυθούν ανάλογα με την περίπτωση είτε από τους κατά τόπους Δήμους, είτε από την Ο.Ε.Σ.Ε., είτε από το Εθνικό Ίδρυμα, το οποίο παράλληλα θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει ορισμένους προοδευτικούς νησιώτες για τον κατάλληλο εξοπλισμό των σπιτιών τους σε τρόπο που αυτά να χρησιμοποιούνται και για φιλοξενία παραθεριστών. Για τη δημιουργία εστιατορίων και κέντρων ψυχαγωγίας θα πρέπει, εφόσον η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν εκδηλώνει ενδιαφέρον προς αυτή την κατεύθυνση, να επέμβουν οι τοπικοί Δήμοι και να καλύψουν αυτό το κενό των τουριστικών αναγκών, που θεωρούνται βασικής σημασίας για μια, στοιχειώδη έστω, τουριστική υποδομή. Στην περίπτωση της δημιουργίας ξενοδοχείων η συμβολή του Ε.Ο.Τ. θα πρέπει να είναι αποφασιστική και να εκδηλώνεται άμεσα με την κατασκευή από τον ίδιο ξενοδοχείων, όπου οι παραπάνω φορείς αδυνατούν να τα δημιουργήσουν, έμμεσα δε με την παροχή οικονομικής και τεχνικής βοήθειας σε κάθε ιδιωτική ή άλλη πρωτοβουλία προς αυτή την κατεύθυνση.

β) Το επόμενο στάδιο προς το οποίο θα πρέπει να στραφούν οι προσπάθειες αναφέρεται στην αξιοποίηση και κατάλληλη προβολή όλων εκείνων των φυσικών πόρων και μνημείων, που υπάρχουν σε κάθε νησί και τα οποία αναμφισβήτητα θα ελκύσουν το ενδιαφέρον των μετακινούμενων τουριστικών ρευμάτων. Ενδεικτικά μνημονεύουμε σ' αυτό το σημείο την αξιοποίηση των αρχαιολογικών χώρων, την προβολή των φυσικών καλλονών, του ξηρού και υγιεινού κλίματος, των θερμών ιαματικών πηγών, την οργάνωση των σπόρων του κυνηγιού και του υποβρύχιου ψαρέματος, την αξιοποίηση των παραλιών (πλάζ), τη δημιουργία Μουσείων Λαϊκής Τέχνης με τη συγκέντρωση παλαιών ενδυμασιών, όπλων, οικιακών σκευών, εικόνων κλπ., την οργάνωση της λαϊκής χειροτεχνίας και γενικά την αξιοποίηση κάθε άλλης πηγής τουριστικής έλξης. Είναι βέβαιον ότι η προβολή των παραπάνω στοιχείων κάθε νησιού

θα προκαλέσει το ενδιαφέρον μιας μεγάλης μερίδας τουριστών, αυτής που προτιμά ιδιαίτερα τον «φυσικό» τουρισμό, αυτόν δηλαδή που προσφέρει ο νησιώτικος τρόπος ζωής.

γ) Ο τρίτος στη σειρά κύκλος προσπαθειών περιλαμβάνει την κατασκευή των *αναγκαίων έργων* καθώς και τη λήψη των καταλλήλων μέτρων για να εξυπηρετηθούν *συγκοινωνιακά* τα μικρά νησιά. Η κατασκευή λιμενικών έργων αφενός κι η πύκνωση των συγκοινωνιακών μέσων αφετέρου πρέπει ν' αποτελέσουν το βασικό μέλημα προς αυτή την κατεύθυνση, επειδή με τις υφιστάμενες σήμερα συνθήκες σε ορισμένα νησιά, όπως για παράδειγμα στη Νίσυρο, ούτε η αποβίβαση και επιβίβαση των παραθεριστών του νησιού είναι εφικτή αφού δεν υπάρχει λιμάνι, ούτε η εξυπηρέτησή τους είναι επαρκής, αφού προσεγγίζει πλοίο στο νησί μια φορά τη βδομάδα. Παράλληλα θα πρέπει να κατασκευασθούν στα νησιά κι εκείνοι οι αναγκαίοι δρόμοι που θα οδηγούν στους αρχαιολογικούς χώρους, στις παραλίες και στα λοιπά αξιοθέατα σημεία του νησιού που κρίνονται επισκέψιμα. Θα πρέπει επίσης ν' αντιμετωπισθεί κι η περίπτωση της χορήγησης αδειών αυτοκινήτων - ταξί δημόσιας χρήσης, σ' όποια νησιά οι ανάγκες το επιβάλλουν (Πάτμος, Νίσυρος κ.λπ.).

δ) Τέλος, οι ενέργειες θα πρέπει να στραφούν προς την κατεύθυνση της εξεύρεσης του *κατάλληλου οργάνου* για την οργάνωση του τουρισμού των νησιών, που θα αναλάβει την τουριστική τους αξιοποίηση. Το όργανο αυτό, που δεν μπορεί να είναι άλλο από τον τοπικό Δήμο, θα πρέπει ως πρωταρχικό του σκοπό να τάξει την εκπόνηση προγράμματος τουριστικής αξιοποίησης της περιοχής του. Στη συνέχεια θα αναλάβει την εφαρμογή αυτού του προγράμματος με μέσα τα οποία θα πρέπει να του εξασφαλίσει το Κράτος ή άλλοι Οργανισμοί και Ιδρύματα, αφού τα οικονομικά των μικρών νησιών είναι τέτοια που δεν τους επιτρέπουν την εκτέλεση έργων μεγάλης αξίας. Βέβαια, ο ρόλος των Δήμων δεν θα περιορισθεί στην εκτέλεση μόνο των συγκεκριμένων προγραμμάτων, αλλά και στην περαιτέρω λήψη κάθε μέτρου που θα αποβλέπει στην ανάπτυξη και προαγωγή του τουρισμού των νησιών τους (διαφήμιση, οργάνωση εκδηλώσεων κ.λπ.). Προς την κατεύθυνση της λήψης των αναγκαίων οργανωτικών μέτρων οι Δήμοι είναι δυνατόν να δημιουργήσουν και συμβουλευτικές Επιτροπές Τουρισμού που θα βοηθήσουν το έργο τους.

Απ' όσα αναφέρθηκαν περιληπτικά παραπάνω, διαπιστώνουμε κατά τρόπο αναμφισβήτητο ότι υπό τις συνθήκες που επικρατούν σήμερα στα μικρά νησιά της Δωδεκανήσου, η τουριστική τους αξιοποίηση αποτελεί το μοναδικό μέσο για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του δημογραφικού και κοινωνι-

κού προβλήματος που τα απειλεί. Κι αυτή η αντιμετώπιση μπορεί να γίνει μόνο με την κρατική μέριμνα και συμπαράσταση, η οποία θα πρέπει να εκδηλωθεί σ' όλη της την έκταση και να κινηθεί με κριτήρια όχι οικονομικά αλλά εθνοκοινωνικά, προς όλες τις κατευθύνσεις που θίγηκαν παραπάνω. Μόνον μ' αυτό τον τρόπον θ' αξιοποιηθούν τουριστικά τα μικρά νησιά κι είναι βέβαιο ότι η αξιοποίησή τους θα οφελήσει όχι μόνον την τοπική οικονομία τους αλλά και την γενικότερη τουριστική υπόθεση της Δωδεκανήσου.

3

Μέτρα για την τουριστική αξιοποίηση της Νισύρου⁴

Οι φυσικοί πόροι που υπάρχουν στη νήσο Νίσυρο και ευνοούν την τουριστική της ανάπτυξη, όσο ευνοϊκοί και αν είναι δεν μπορούν από μόνοι τους να δημιουργήσουν τουρισμό, αν παράλληλα δεν γίνουν οι επιβαλλόμενες ενέργειες για την εκτέλεση ορισμένων έργων βασικής σημασίας και αν δεν ληφθούν εύστοχα μέτρα, τα οποία αποτελούν την υποδομή στην οποία θα στηριχθεί η περαιτέρω αξιοποίηση του νησιού. Οι ενέργειες αυτές θα πρέπει να κινηθούν προς την κατεύθυνση της κατασκευής μέσων υποδοχής και διακίνησης των τουριστών, της λήψης κατάλληλων μέτρων συγκοινωνιακής εξυπηρέτησης του νησιού, της δημιουργίας μέσων διαμονής και ψυχαγωγίας και τέλος της λήψης των αναγκαίων οργανωτικών μέτρων, που θα εξυπηρετήσουν την τουριστική εν γένει ανάπτυξη του νησιού. Οι κυριότερες ενέργειες που επιβάλλεται να γίνουν αναφέρονται σε τρεις βασικούς τομείς, τις συγκοινωνίες, τα μέσα διαμονής και την ψυχαγωγία.

Οι *συγκοινωνίες* συνιστούν βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία αυξημένης τουριστικής κίνησης κι αυτό γιατί η εξασφάλιση τακτικών συγκοινωνιακών μέσων θα συνδέουν την Νίσυρο τόσο με τα λοιπά νησιά της Δωδεκανήσου, όσο και με τον Πειραιά, που αποτελεί την αφετηρία των τουριστών που διακινούνται από τη λοιπή Ελλάδα προς την περιοχή της Δωδεκανήσου. Χρειάζεται να ληφθούν μέτρα προς τρεις κατευθύνσεις, που αφορούν τις θαλάσσιες συγκοινωνίες, το οδικό δίκτυο και το λιμάνι.

4. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Ναυτεμπορική*» φ. 19 Νοεμβρίου 1962 και αποτέλεσε προδημοσίευση αποσπάσματος από την εργασία «*Τουρισμός και οικονομία της νήσου Νισύρου*», που έλαβε βραβείο καλύτερης τουριστικής μελέτης τουριστικού ενδιαφέροντος σε διαγωνισμό του 1962 της Ένωσης Συγγραφέων και Δημοσιογράφων Τουρισμού και δημοσιεύθηκε στον Α' τόμο των «*Νισυριακών*» (1963).

α) Αναγκαίο μέτρο θεωρείται η *πύκνωση* των προσεγγίσεων των πλοίων, που εκτελούν τη γραμμή Πειραιά - Δωδεκανήσων, οπότε το νησί θα συνδεθεί επαρκώς τόσο με τον Πειραιά όσο και με τα μεγάλα τουριστικά κέντρα της περιοχής (Ρόδο και Κω). Αναγκαία επίσης είναι και η *σύνδεση* του νησιού με τη Ρόδο και Κω με ταχύτατο πλοίο, τύπου «ιπτάμενου δελφινιού», το οποίο με αφετηρία τη Ρόδο ή Κω θα οργανώνει εκδρομές μιας ή δύο ημερών με προσεγγίσεις και στ' άλλα μικρά νησιά (Σύμη, Τήλο, Κάλυμνο, Λέρο κ.λπ.). Έτσι θα δοθεί σοβαρή ώθηση για τη δημιουργία του εκδρομικού τουρισμού. Ποιος όμως θα δρομολογήσει ένα πλοίο, το κόστος του οποίου για 120 θέσεις υπολογίζεται εις 3,5 εκ. δραχμές και μάλιστα σε μια γραμμή αμφίβολης απόδοσης; Θα πρέπει και στην περίπτωση αυτή για λόγους καθαρά τουριστικής σκοπιμότητας να ενισχυθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία με επιδότηση από τον Ε.Ο.Τ. της γραμμής αυτής, κατά το προηγούμενο του πορθμείου Ζακύνθου – Πατρών – Ρίου.

β) Για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών του νησιού είναι ανάγκη να συμπληρωθεί το *οδικό δίκτυο* με την ολοκλήρωση της νέας οδού Μανδρακίου – Άργους – Νικιών, καθώς επίσης και με την κατασκευή της παραλιακής οδού προς την τοποθεσία Λειών. Τέλος θα πρέπει να χορηγηθεί μία ακόμη άδεια δημοσίας χρήσεως επιβατηγού αυτοκινήτου, γιατί το μοναδικό που υπάρχει σήμερα δεν μπορεί ν' ανταποκριθεί στις ανάγκες τόσο των χωριών όσο και των Λουτρών.

γ) Τα συγκοινωνιακά μέσα που αναφέρθηκαν παραπάνω αποτελούν το ένα σκέλος του συγκοινωνιακού προβλήματος του νησιού. Το άλλο σκέλος αναφέρεται στην *κατασκευή του λιμανιού*, η έλλειψη του οποίου αποτελεί το μεγαλύτερο εμπόδιο για την τουριστική ανάπτυξη του νησιού, αφού ο λιμενοβραχίονας του Μανδρακίου, που υπάρχει σήμερα, όχι μόνον την πλευρίση πλοίου δεν επιτρέπει, αλλά και την ασφαλή κι άκοπη επιβίβαση κι αποβίβαση των επιβατών δεν εξασφαλίζει.

Η κατασκευή του λιμανιού του Μανδρακίου, σύμφωνα με τη σχετική μελέτη, που συντάχθηκε από τον λιμενολόγο Κυριάκη κι εγκρίθηκε από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, απαιτεί δαπάνη της τάξεως των 7 εκ. δραχμών, ποσό που το επίσημο Κράτος κρίνει υπερβολικό σε σχέση με τη σκοπιμότητα του έργου και τις οικονομικές δυνατότητες του προϋπολογισμού για λιμενικά έργα. Η περίπτωση όμως της Νισύρου εμφανίζει κάποια ιδιομορφία στην οικονομική αντιμετώπιση του λιμενικού της έργου, που συνίσταται στο ότι από τους τοπικούς πόρους συνεισφέρεται ποσόν 1 εκ. δραχμών (700.000

δραχμές προϊόν εξαγοράς δημοτικού ηλεκτροστασίου από την Δ.Ε.Η. και 300.000 ειδική συνεισφορά Δήμου) και από τον ΟΔΑΠΔΔ ένα άλλο ποσόν 1 εκ. βάσει διαβεβαίωσης του κ. Νομάρχη, επομένως συγκεντρώνεται ήδη ένα ποσόν 2 εκ. δραχμών για τον σκοπό αυτό. Καλείται επίσης να συμβάλει και το Λιμενικό Ταμείο Δωδεκανήσου, που μετά την αποπεράτωση του λιμενικού έργου της Κάσου, θα πρέπει ν' ασχοληθεί σοβαρά και με την υπόθεση της Νισύρου, η οποία, ας σημειωθεί, είναι το μόνο νησί που απέμεινε χωρίς λιμάνι. Η συμβολή του συνίσταται στην εγγραφή κονδυλίου στον προϋπολογισμό του έτους 1963 για το λιμενικό έργο της Νισύρου, κονδύλιο το οποίο, μαζί με το προερχόμενο από τοπικούς πόρους και την ενίσχυση του ΟΔΑΠΔΔ, θ' αποτελέσει τη βάση για την εκτέλεση του μεγαλύτερου τμήματος του έργου. Και αφού γίνει αυτό, είναι βέβαιον ότι και το Κράτος θα συνεισφέρει από τον ειδικό προϋπολογισμό δημοσίων επενδύσεων το ποσόν που θα απαιτηθεί για την ολοκλήρωση του έργου.

Η εξασφάλιση μέσων διαμονής των επισκεπτών του νησιού τόσο από πλευράς ποιοτικής στάθμης όσο κι αριθμητικής επάρκειας, αποτελεί σπουδαιότερο στοιχείο επιτυχίας κάθε προσπάθειας τουριστικής ανάπτυξης της Νισύρου. Αν δεν εξασφαλισθούν μέσα διαμονής, όλοι οι λοιποί παράγοντες, όσο ευνοϊκοί κι αν είναι, θα εξουδετερωθούν αυτόματα. Τα μέσα διαμονής που διαθέτει σήμερα το νησί είναι το συγκρότημα των Λουτρών, δυναμικότητας 60 κλινών, 5 υποτυπώδη ξενοδοχεία στο Μανδράκι 30 περίπου κλινών κι ο ξενώνας της Μονής της Παναγίας της Σπηλιανής 15 περίπου κλινών, δηλαδή η Νίσυρος διαθέτει συνολικά 105 κλίνες, οι οποίες δεν μπορούν να καλύψουν ούτε τις περιορισμένες σημερινές ανάγκες που δημιουργούν οι 300 περίπου επισκέπτες της θερινής περιόδου. Χρειάζεται συνεπώς να ληφθούν μέτρα δημιουργίας επαρκών κι άνετων στεγαστικών χώρων. Για τον σκοπό αυτό οι προσπάθειες πρέπει να στραφούν προς τις ακόλουθες κατευθύνσεις:

α) Θα πρέπει καταρχήν να αξιοποιηθεί το υπάρχον *ξενοδοχειακό δυναμικό* των Λουτρών με την κατασκευή των αναγκαίων έργων και τη λήψη των κατάλληλων μέτρων.

β) Επίσης επιβάλλεται να κατασκευαστεί ένα νέο ξενοδοχείο δυναμικότητας 50 τουλάχιστον κλινών, που οι εγκαταστάσεις του ν' ανταποκρίνονται στις σύγχρονες απαιτήσεις. Οι προσπάθειες για την ίδρυση αυτού του ξενοδοχείου θα πρέπει αρχικά να στραφούν προς τον Ε.Ο.Τ. και στη συνέχεια, αν αυτός δεν αναλάβει την κατασκευή του προτεινόμενου ξενοδοχείου, προς τον Δήμο,

ο οποίος πρέπει ν' αντιληφθεί την σκοπιμότητα του έργου και να προχωρήσει στην εκτέλεσή του με τη σύναψη μακροχρόνιου δανείου από κάποιον πιστωτικό Οργανισμό.

γ) Είναι ανάγκη επίσης να βελτιωθούν και τα υπάρχοντα ξενοδοχεία, ώστε ν' αποκτήσουν τα στοιχειώδη μέσα άνεσης και να εξοπλισθούν κατάλληλα. Για να πραγματοποιηθούν αυτά θα πρέπει οι ενδιαφερόμενοι επιχειρηματίες να λάβουν ειδική μακροχρόνια χρηματοδότηση με εξαιρετικά ευνοϊκούς όρους, που θα τους επιτρέπουν ν' αποσβέσουν τα δάνεια από την κίνηση των ξενοδοχείων τους. Ο Ε.Ο.Τ. νομίζουμε ότι οφείλει να κινηθεί προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης αυτών των επιχειρηματιών.

δ) Ως στεγαστικοί χώροι μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν κι ορισμένα *σπίτια* της παραλίας Μαντουδάκη – Φάμπρικας, αφού προηγουμένως εξοπλισθούν κατάλληλα. Και στην περίπτωση αυτή απαραίτητη είναι η ενίσχυση των ιδιοκτητών με ποσό μέχρι 10.000 δραχμών από τον Ε.Ο.Τ. ή το Β.Ε.Ι. για την δημιουργία χώρων υγιεινής, αγορά κλινοστρωμάτων κ.λπ.

ε) Τέλος κρίνεται απαραίτητη κι η δημιουργία από τον Δήμο Μανδρακίου ενός *δημοτικού ξενώνα*, σε οίκημα που θα διαρρυθμιστεί και θα εξοπλιστεί κατάλληλα, για φιλοξενία αυτών που επισκέπτονται το νησί ομαδικά (μαθητές σχολείων, εκδρομείς κλπ.), καθώς επίσης κι η λειτουργία σ' όλα τα χωριά ξενώνων του τύπου «σπίτι του χωριού», τους οποίους θα κληθεί να οργανώσει το Β.Ε.Ι.

Με το στεγαστικό πρόβλημα συνδέεται αμέσως και το θέμα της *διατροφής* των επισκεπτών του νησιού. Το πρόβλημα εμφανίζεται οξύ, αφενός γιατί το νησί δεν διαθέτει ένα οργανωμένο *εστιατόριο*, κι αφετέρου γιατί παρατηρείται πολλές φορές έλλειψη ή σπανιότητα τροφίμων από έλλειψη κυρίως μέσων συντήρησης. Είναι ανάγκη λοιπόν να ενισχυθεί από τον Δήμο κάποιος προοδευτικός επιχειρηματίας και να οργανώσει ένα εστιατόριο που θα ικανοποιεί τις ανάγκες διατροφής των παραθεριστών του νησιού. Η λειτουργία του ψυκτικού θαλάμου του Δήμου κι η παροχή αρκετού ρεύματος μετά την εξαγορά του ηλεκτροστάτη από τη Δ.Ε.Η. θα δημιουργήσει μέσα συντήρησης κι έτσι θ' αντιμετωπισθεί και το θέμα της επάρκειας των τροφίμων.

Άλλο θέμα που συνδέεται με τη διατροφή των επισκεπτών και γενικότερα με την υγεία των κατοίκων του νησιού είναι της *ύδρευσης*. Το νησί σήμερα υδρεύεται από το νερό που συγκεντρώνεται στις στέρνες, το οποίο δεν επαρκεί για τους κατοίκους, ιδίως σε περίοδο ανομβρίας. Με την κατάσταση αυτή

και η υγεία των κατοίκων κινδυνεύει και ούτε λόγος για τουριστική κίνηση είναι δυνατόν να γίνει. Χρειάζεται συνεπώς ν' αντιμετωπισθεί το ζήτημα προς δύο κατευθύνσεις: Πρώτον θα πρέπει να εξαντληθούν οι έρευνες για την εξακρίβωση της ύπαρξης ή μη *υπόγειου νερού*. Σχετική αίτηση του Δήμου εκκρεμεί στο Υπουργείο Γεωργίας. Δεύτερον, εφόσον οι έρευνες καταλήξουν σε αρνητικά αποτελέσματα, τότε θα πρέπει ο Δήμος να προγραμματίσει και να κατασκευάσει *υδατοδεξαμενές* ομβρίων υδάτων. Η ύδρευση είναι από τις πιο επιτακτικές ανάγκες και θα πρέπει να αντιμετωπισθεί κατά τρόπο ριζικό, γιατί δεν συνδέεται μόνο με την τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου αλλά και με την υγεία των κατοίκων της.

Η *ψυχαγωγία* αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα των αναγκών των παραθεριστών, οι οποίοι επιθυμούν να διασκεδάσουν μ' οποιονδήποτε τρόπο κατά την διάρκεια του παραθερισμού τους. Ο επισκέπτης της Νισύρου μπορεί να ψυχαγωγηθεί με τα ακόλουθα μέσα, εφόσον βέβαια αυτά αξιοποιηθούν κατάλληλα:

α) *Οργάνωση εκδρομών* σε συνδυασμό με επίσκεψη των αρχαιολογικών κι άλλων φυσικών αξιοθέατων του νησιού, όπως το Ηφαιστείο. Η Νίσυρος διαθέτει θαυμάσιες τοποθεσίες τόσο γι' αυτούς που επιθυμούν βουνό, όσο και γι' αυτούς που επιθυμούν θάλασσα.

β) *Οργάνωση ειδικών εκδρομών κυνηγιού και ψαρέματος* τόσο σε διάφορες τοποθεσίες του νησιού, όσο και στις μικρές νησίδες, που βρίθουν από ψάρια.

γ) *Συμμετοχή στα λαϊκά πανηγύρια* που εμφανίζουν ζωηρό λαογραφικό ενδιαφέρον. Τα πανηγύρια αυτά οργανώνονται κυρίως με την ευκαιρία θρησκευτικών εορτών, όπως της Παναγίας της Σπηλιανής (15 Αυγούστου), της Παναγίας της Κυράς στον Εμπορείο (23 Αυγούστου), του Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στα Νικιά (26 Σεπτεμβρίου), που διαρκούν δύο μέρες και περιλαμβάνουν σειρά από λαϊκοθρησκευτικές εκδηλώσεις, που εκτελούνται κατά ιδιότυπο τρόπο, όπως επιβάλλει η τοπική παράδοση.

δ) *Αναβίωση παλιών τοπικών εθίμων*, όπως της τελετής του γάμου, του ανοίγματος του κρασιού στα «Καζαναριά» με το πατροπαράδοτο γουρουνόπουλο στη σούβλα κ.λπ., που ιδιαίτερα ενδιαφέρουν τους περιηγητές.

ε) *Επαναλειτούργια του χορευτικού κέντρου «Μιραμάρε»*, το οποίο με την τοπική ορχήστρα θα προσφέρει κάποια ψυχαγωγία στους παραθεριστές.

Τα παραπάνω είναι μερικά από τα ενδιαφέροντα του νησιού, που μπορούν να διασκεδάσουν τους επισκέπτες του, υπό μία όμως βασική προϋπόθεση, ότι θα οργανωθούν σε ενιαίο πρόγραμμα και θα παρουσιαστούν κατά τον τρόπο που απαιτεί η παράδοση του τόπου κι οι συνήθειες των κατοίκων.

4

Σκέψεις για τα πολιτιστικά ζητήματα της Νισύρου⁵

Ανταποκρινόμενος σε παράκληση των φίλων συμπατριωτών μου του νεοσύστατου Πολιτιστικού Ομίλου Νισύριων Νέας Υόρκης να γράψω κάτι στη «*Νισυριακή*» για τη Νίσυρο, σκέφτηκα πως δε θα έπρεπε ν' απομακρυνθώ από τους σκοπούς της κίνησής τους, διατυπώνοντας μερικές σκέψεις γύρω από τα πολιτιστικά ζητήματα του νησιού.

Η Νίσυρος, όπως άλλωστε και τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, έχει πλούσιο πολιτιστικό παρελθόν. Το μαρτυρούν τα αρχαιολογικά της μνημεία και ευρήματα, το πλούσιο γλωσσολογικό και λαογραφικό της υλικό, οι παραδοσιακοί της οικισμοί και γενικά τα στοιχεία του λαϊκού της πολιτισμού. Τα ερωτήματα που μπαίνουν είναι αν το πολιτιστικό παρελθόν της Νισύρου, όπως το συνθέτουν τα παραπάνω στοιχεία, έχει αποκαλυφτεί ολοκληρωτικά, τι έγινε, τι θα έπρεπε να γίνει για να διασωθεί το παρελθόν αυτό, τι για να αξιολογηθεί και να προβληθεί κυρίως για να γνωρίσουν οι Νισύριοι της διασποράς την πολιτιστική τους κληρονομιά και τέλος ποιος θ' αναλάβει αυτό τον τόσο σημαντικό ρόλο της αποκάλυψης, διάσωσης, αξιοποίησης και προβολής του πολιτιστικού παρελθόντος του νησιού. Στα ερωτήματα αυτά θα προσπαθήσουμε ν' απαντήσουμε.

α) Κανένας δε μπορεί να ισχυριστεί ότι έχουμε αποκαλύψει και ερευνησει σ' όλη του την έκταση και σε βάθος το *ιστορικό παρελθόν του νησιού*. Οι φιλότιμες προσπάθειες των ιστοριοδιφών της Νισύρου του περασμένου αιώνα, Ιωάννη Λογοθέτη και Γεωργίου Παπαδοπούλου, των μεταγενέστερων Ιακώβου Καζαβή, Γεωργίου Καζαβή και Λάζαρου Κοντοβέρου και των σύγχρονων Κώστα Σακελλαρίδη, Ζαχαρία Τσιρπανλη και Βασίλη Παπακώστα, για να περιοριστώ σ' αυτούς, περιορίζονται κυρίως στην αρχαία ιστο-

5. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Η Νισυριακή*» (Νέα Υόρκη) φ. Σεπτεμβρίου - Οκτωβρίου και φ. Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1979 και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση «*Η εφημερία των αριθμών*» (Μιλτ. Λογοθέτης), 1982.

ρία –εκτός από τις μονογραφίες του Ζ. Τσιρμπανλή και Κ. Σακελλαρίδη που αναφέρονται στην περίοδο των Ιπποτών και της Τουρκοκρατίας- και βασίζονται στους αρχαίους συγγραφείς και στις περιγραφές των ξένων περιηγητών πού πέρασαν από το νησί. Ωστόσο θα πρέπει να τονίσουμε ότι η αρχαία ιστορία της Νισύρου, μέχρι ακόμα και τους βυζαντινούς χρόνους, χρειάζεται συμπλήρωση και ίσως αναθεώρηση σε ορισμένα σημεία, ύστερα από τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα, που αποκάλυψε όχι βέβαια η αρχαιολογική σκαπάνη, αλλά η εργολαβική μπουλντόζα... Η αποκάλυψη ευρημάτων προϊστορικής εποχής, μεγάλου αριθμού επιτύμβιων στηλών, χαρακτηριστικών δειγμάτων αγγειοπλαστικής τέχνης της κλασσικής περιόδου (ερυθρόμορφα και μελανόμορφα) και ερειπίων παλαιοχριστιανικής, που ήρθαν στην επιφάνεια κατά την εκσκαφή των θεμελίων του ξενώνα, σε συνδυασμό και με την αποκάλυψη νέων σπηλαίων στην περιοχή του Άργους, δείχνουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε νέα στοιχεία, που η μελέτη τους και η παραπέρα έρευνα, θα μας οδηγήσουν σε νέα συμπεράσματα για το *απώτερο* ιστορικό παρελθόν της Νισύρου.

Ποιος όμως θα κάμει την παραπέρα έρευνα; Ποιος άλλος από την Αρχαιολογική Υπηρεσία; Μα αυτή σήμερα παίζει το ρόλο του πυροσβέστη (ο χαρακτηρισμός δεν είναι δικός μου, ανήκει στον τελευταίο Έφορο Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Χρ. Ντούμα), προσπαθώντας να περισώσει ό,τι μπορεί από τη μανία της μπουλντόζας... Οι ανασκαφές ιδιαίτερα στα μικρά νησιά, όπως και στη Νίσυρο, δεν έχουν ακόμα απασχολήσει την αρχαιολογική σκαπάνη. Οι υπεύθυνοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο Α΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου του 1978, μας υποσχέθηκαν πως σύντομα θα προγραμματιστούν ανασκαφές και στην Νίσυρο. Η περίπτωση της Νισύρου δεν παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, εφόσον εξασφαλισθούν οι πιστώσεις για τις ανασκαφές, επειδή υπάρχει στο νησί μόνιμος αρχαιοφύλακας, που μπορεί να παρακολουθεί τις ανασκαφικές εργασίες υπό την επίβλεψη βέβαια αρχαιολόγου. Οι προσπάθειές μας λοιπόν θα πρέπει να στραφούν προς την Αρχαιολογική Υπηρεσία να επισπεύσει τις ανασκαφές. Μιλώντας για ανασκαφές δε θα πρέπει να ξεχάσουμε και τις αναστηλώσεις και συντηρήσεις του *Παλαιοκάστρου* και των *Μεσαιωνικών Φρουρίων* του Μανδρακιού και των χωριών, που ανήκουν κι αυτά στις φροντίδες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ιδιαίτερα για το Παλιόκαστρο πρέπει νά προηγηθεί η κατασκευή του δρόμου που έχει προγραμματιστεί από το Δήμο για να μπορέσουν να μετακινηθούν τα απαραίτητα για την αναστήλωση ανυψωτικά μηχανήματα.

β) Πέρα όμως από το απώτερο έχουμε και το νεώτερο ιστορικό παρελθόν της Νισύρου, που αναφέρεται κυρίως στην Τουρκοκρατία και Ιταλοκρατία. Η περίοδος αυτή, όπως άλλωστε και για τ' άλλα νησιά, ελάχιστα ή σχεδόν καθόλου δεν έχει ερευνηθεί, επειδή δεν κατορθώσαμε ακόμα να συγκεντρώσουμε και ν' αξιοποιήσουμε το αρχειακό υλικό που την καλύπτει. Έτσι προβάλλει άμεση και επιτακτική η ανάγκη να συγκεντρωθούν, να ταξινομηθούν και να δημοσιευθούν, οτιδήποτε έχει διασωθεί από τη φθορά του χρόνου και την αδιαφορία μας, σε παλιά έγγραφα, σουλτανικά διατάγματα (φιρμάνια), πατριαρχικά και εκκλησιαστικά έγγραφα, βιβλία και έγγραφα της Δημογεροντίας, ιδιωτικά έγγραφα και κυρίως δικαιοπρακτικά (διαθήκες, προικοσύμφωνα, δωρητήρια, πωλητήρια και άλλα). Ξεκινήσαμε στη Νίσυρο μια προσπάθεια για μια πρώτη στοιχειώδη αξιολόγηση του αρχειακού υλικού του Δήμου του Μανδρακιού της παραπάνω περιόδου (Τουρκοκρατία - Ιταλοκρατία) και για τη συγκέντρωση ιδιωτικών εγγράφων, χωρίς για τα τελευταία να συναντήσουμε ανταπόκριση, είτε γιατί δεν υπήρχαν πια τέτοια έγγραφα, είτε γιατί αυτοί που τα έχουν διστάζουν να τα δώσουν, επειδή στο παρελθόν πολλά απ' αυτά δεν τους επεστράφηκαν. Σήμερα που έχουμε τη δυνατότητα για φωτοαντίγραφα δε θα πρέπει να υπάρχουν δισταγμοί. Γι' αυτό και από τη θέση αυτή κάνουμε έκκληση σ' όποιον συμπατριώτη μας έχει τέτοια έγγραφα να μας επιτρέψει να τα φωτοαντιγράψουμε. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι με το *Αρχείο της Σπηλιανης*, πολύ αξιόλογο, ασχολείται αυτή τη στιγμή ο συμπατριώτης μας θεολόγος Σταύρος Κέντρης, ο οποίος, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, έχει προχωρήσει στην ταξινόμησή του.

γ) Όταν γίνουν οι αρχαιολογικές έρευνες και ολοκληρωθεί η συγκέντρωση, ταξινόμηση και δημοσίευση του αρχειακού υλικού της Τουρκοκρατίας και Ιταλοκρατίας, τότε μπορούμε να πούμε ότι είμαστε σε θέση ν' αποκαλύψουμε το ιστορικό παρελθόν της Νισύρου και να γράψουμε την ιστορία μας. Η ιστορία βέβαια, όπως απαιτούν οι σύγχρονες αντιλήψεις περί ιστορίας, δε μπορεί να είναι έργο ενός, χρειάζεται *συλλογική δουλειά* και ευτυχώς υπάρχουν Νισύριοι ειδικοί επιστήμονες και ερευνητές που μπορούν να συγγράψουν την Ιστορία της Νισύρου. Είναι ευτύχημα ότι ένας συμπατριώτης μας, ο Ζαχαρίας Τσιρπανλής, γιος της Καλλιόπης του Κλούτση, κατέχει σήμερα την έδρα της Νεώτερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και συνεπώς πιστεύουμε ότι δε θ' αρνηθεί να βοηθήσει την προσπάθειά μας αυτή.

δ) Στο χώρο της *γλωσσολογίας και λαογραφίας* μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η Νίσυρος, συγκριτικά με τ' άλλα νησιά, έχει να παρουσιάσει αξιόλογες εργασίες. Με τη γλωσσολογία του νησιού (τοπωνύμια, γλωσσικά ιδιώματα κτλ.) έχουν ασχοληθεί παλαιότερα ο Γ. Παπαδόπουλος, αργότερα ο Μητροπολίτης Εμμανουήλ Καρπαθίου, ο Γ. Καζαβής και ο Λάζ. Κοντοβέρος και τα τελευταία χρόνια ο Αναστ. Καραναστάσης και ο Χρ. Παπαχριστοδούλου με δημοσιεύματά τους στα «*Νισυριακά*» της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών. Ωστόσο θα πρέπει να πούμε ότι υπάρχει ακόμα ανεξερεύνητο πεδίο και σε ό,τι αφορά το *τοπωνυμικό* της Νισύρου, που χρειάζεται συμπλήρωση και δημοσίευση σε ενιαίο κείμενο και σε ό,τι αφορά άλλους κλάδους της *γλωσσολογίας*, όπως το ονοματολόγιο των κατοίκων του νησιού, οι ονομασίες ζώων, ψαριών, φυτών, ερπετών και δέντρων, οι ονομασίες ορισμένων σημείων, όχι τοποθεσιών, κ.λπ.

ε) Ο κλάδος της *λαογραφίας*, που καλύπτει τα ήθη και έθιμα του νησιού, έχει οπωσδήποτε περισσότερο ερευνηθεί χάρις στις σημαντικές μονογραφίες του Κ. Σακελλαρίδη και Νικήτα Κουμέντου, που αναφέρονται στο δημοτικό τραγούδι, στο γάμο και στο νισύρικο παραμύθι. Ήδη ο Κ. Σακελλαρίδης συγκεντρώνει υλικό και για τις νισύρικες παροιμίες. Βέβαια δε μπορούμε να πούμε ότι έχουν εξαντληθεί τα θέματα της λαογραφίας μας. Υπάρχουν ακόμα εκδηλώσεις από τον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο των Νισύριων που δεν έχουν ερευνηθεί στην έκταση τουλάχιστο που θα έπρεπε. Οι γιορτές, τα πανηγύρια, οι αγροτικές και ποιμενικές δραστηριότητες κ.ά. περιμένουν τον συγγραφέα τους. Ελπίζουμε ότι σύντομα θα ερευνηθούν και τα θέματα αυτά, όσο είναι καιρός ακόμα που ζουν μερικοί γέροι και γριές στο νησί, που κάτι θυμούνται από τις παραδόσεις μας. Η *ηχογράφηση των νισύρικων τραγουδιών*, που μέχρι σήμερα αντιμετωπίζεται με κάποια προχειρότητα και περιπτώσιακά, πρέπει να μας απασχολήσει σοβαρά και μάλιστα πολύ σύντομα, γιατί φοβούμαι πως αν καθυστερήσουμε δεν θα έχουμε οργανοπαίκτες να τα εκτελέσουν... Χρειάζεται να μελετηθεί το θέμα από ειδικούς και να βρεθούν τα κατάλληλα μέσα για να γίνει σωστή δουλειά.

στ) Μιλώντας για πολιτιστικά ζητήματα δεν μπορούμε ν' αγνοήσουμε και τους *παραδοσιακούς οικισμούς*, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο «πολεοδομικό» και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Πρόκειται για τους οικισμούς του Μανδρακιού και των χωριών Εμπορειού και Νικιών, που απειλούνται όχι μόνο από την εγκατάλειψη και την ερήμωση, αλλά και από τον εκμοντερνισμό... με την έντονη εισβολή του μπετόν και του αλουμινίου, δείγματα του

σύγχρονου «πολιτισμού». Μα θα μου πείτε, οι παραπάνω οικισμοί έχουν χαρακτηριστεί παραδοσιακοί και συνεπώς προστατεύονται από το νόμο. Η προστασία είναι εντελώς θεωρητική, γιατί ναι μεν η Πολεοδομική Επιτροπή της Ρόδου, στην οποία κατά ευτυχή συγκυρία συμμετέχει και ο συμπατριώτης μας αρχιτέκτονας Γ. Ανδριωτάκης, κατά τη χορήγηση της σχετικής άδειας ελέγχει και αναπροσαρμόζει, σύμφωνα με την αρχιτεκτονική τοπική παράδοση, τα σχέδια των οικοδομών (προσθήκες-νέες), όμως κανένας δεν εφαρμόζει τα σχέδια που έχουν εγκριθεί, γιατί απλούστατα δεν υπάρχει κανένας να τους ελέγξει. Όταν χτίζουν χωρίς άδεια.... συζητάμε για εφαρμογή αρχιτεκτονικών σχεδίων! Ωστόσο θα πρέπει να τονίσουμε ότι η διατήρηση των παραδοσιακών μας οικισμών, δεν είναι ρομαντισμός, πηγάζει από τη βαθιά μας πεποίθηση ότι το νισύριο σπίτι, όταν εξοπλιστεί με τα βασικά μέσα του σύγχρονου πολιτισμού, είναι σοφά φτιαγμένο και ανταποκρίνεται στις σημερινές μας ανάγκες. Και κάτι άλλο· αφού αποβλέπουμε στον τουρισμό, γιατί θέλουμε να καταστρέψουμε τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν τα πιο ισχυρά κίνητρα προσέλκυσης τουριστών; Το παράδειγμα της Σύμης, όπου τα παλιά «χαλατά» έγιναν ωραιότατα σπίτια με την ιδιομορφία της τοπικής αρχιτεκτονικής, στα οποία φιλοξενούνται τουρίστες, προσφέρεται για μίμηση.

Τους παλιούς οικισμούς της Νισύρου και ιδιαίτερα του Μανδρακιού, θα μπορούσαν να τους *αναστηλώσουν* και να τους *διατηρήσουν* μερικοί ευαίσθητοι *Νισύριοι της διασποράς*, αν οι γηγενείς ή οι κληρονόμοι τους στο εξωτερικό που ποτέ δεν πάτησαν το πόδι τους στο νησί, αποφάσιζαν να πουλήσουν τα «χαλατά» τους, γιατί έτσι πια έχουν καταντήσει... Αυτοί όμως προτιμούν την ερείπωση και τη μετατροπή τους σε δημόσιο ακάλυπτο χώρο... -κάτι είναι κι αυτό προκειμένου να χτιστεί κανένα κακόγουστο τιμεντένιο κουτί - για να μη το πουλήσουν και κατηγορηθούν ότι είναι άσωτοι.... Η διατήρηση των παραδοσιακών μας οικισμών είναι από τα σοβαρά μας προβλήματα, με τα οποία θ' ασχοληθεί και το Β΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, που θα συνέλθει στη Ρόδο τον προσεχή Οκτώβριο (1979). Εκεί θα παρουσιάσουμε και την περίπτωση της Νισύρου και θα ζητήσουμε πρακτικές λύσεις από τους ειδικούς στα θέματα των παραδοσιακών οικισμών.

ζ) Στα πολιτιστικά ζητήματα ανήκει και η *λαϊκή τέχνη και χειροτεχνία* του νησιού μας, που δυστυχώς σήμερα μόνο μουσειακό χαρακτήρα έχει, αφού τίποτα πια δεν παράγεται από τα γνωστά υφαντά, τα κεντήματα, τα αντι-

κείμενα από ξύλο κτλ. Αυτό τουλάχιστον πού πρέπει να κάμουμε και έχουμε υποχρέωση από την ιστορική μας παράδοση, είναι να *συγκεντρώσουμε* ό,τι έχει απομείνει από τα είδη του λαϊκού μας πολιτισμού σε διακοσμητικά, είδη οικιακής χρήσης και γεωργικά και ναυτικά εργαλεία, όπως και κάθε λογής αντικείμενο που συνδέεται με το παρελθόν μας και να τα *εκθέσουμε*, ώστε να βλέπουν οι σύγχρονοι Νισύριοι και οι μεταγενέστεροι τον λαϊκό πολιτισμό και τα μέσα του καθημερινού βίου των πατεράδων τους. Η λαϊκή μας τέχνη και χειροτεχνία θα μπορούσε ν' αναβιώσει αν έμπαινε στο τουριστικό κύκλωμα σαν είδη για την κάλυψη αναγκών σε *ενθύμια* των τουριστών που θα επισκέπτονται το νησί.

η) Για να αξιοποιηθεί και να προβληθεί το πολιτιστικό παρελθόν της Νισύρου, πέρα από τις αναστηλώσεις των μνημείων και τη διατήρηση και προστασία των παραδοσιακών της οικισμών, πρέπει να δημιουργηθεί επιτέλους και το Μουσείο της, στο οποίο θα συγκεντρωθούν όλα τα ευρήματα του πολιτισμού της. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία από χρόνια ζητά κατάλληλο χώρο για να χτίσει το Μουσείο. Είναι ευτύχημα ότι τέτοιος χώρος παραχωρείται τώρα δωρεά για το σκοπό αυτό από τον ρέκτη των γραμμάτων Γιάννη Παπαδόπουλο, γιό του Μεγάλου Σχολάρχη Γ. Παπαδόπουλου και ότι οι αδελφοί Γιαννίδη προσφέρονται να ενισχύσουν οικονομικά την ανέγερση του Μουσείου. Στο Μουσείο αυτό θα πρέπει να δημιουργηθούν ξεχωριστοί χώροι για τα Αρχαιολογικά, τα Βυζαντινά, τη Λαϊκή Τέχνη και το Ιστορικό και Λαογραφικό Αρχείο. Στο μεταξύ και μέχρι να χτιστεί το Μουσείο θα πρέπει να βρεθεί κάποιος χώρος να εκθεθούν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι βυζαντινές εικόνες, που βρίσκονται διάσπαρτα σε αποθήκες εδώ κι εκεί.

θ) Για ν' αποκαλυφτεί το πολιτιστικό παρελθόν του νησιού και στη συνέχεια ν' αξιοποιηθεί και να προβληθεί, χρειάζονται και *οικονομικά μέσα* και προπάντων *οι κατάλληλοι φορείς*. Δεν θα πρέπει να τα περιμένουμε όλα από το κράτος. Ο Δήμος Μανδρακιού μπορεί να διαθέσει από τον προϋπολογισμό του για τα παραπάνω πολιτιστικά έργα και οι Σύλλογοι των Νισύριων της διασποράς μπορούν να βοηθήσουν ηθικά και υλικά την προώθηση των πολιτιστικών μας ζητημάτων. Ιδιαίτερα σημαντική μπορεί να είναι η συμβολή της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, η οποία νομίζουμε ότι δε θ' αρνηθεί να δημοσιεύσει κάθε εργασία που θ' αναφέρεται στην Ιστορία και τη λαογραφία - γλωσσολογία τού νησιού. Για ν' αντιμετωπιστούν όμως κατά τρόπο αποτελεσματικό τα πολιτιστικά μας ζητήματα, θα πρέπει να εξεταστούν σ' όλες τους τις λεπτομέρειες και να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα που θα

εφαρμόζεται σταδιακά, ανάλογα με τις προτεραιότητες των έργων και τα διαθέσιμα οικονομικά μέσα. Την εξέταση αυτή και τον προγραμματισμό του πολιτιστικού τομέα του νησιού, μπορεί να κάμει μια *Πολιτιστική Συνάντηση* όλων των Συλλόγων και μεμονωμένων προσώπων που ενδιαφέρονται για τα πολιτιστικά ζητήματα, που θα πραγματοποιηθεί το καλοκαίρι του 1980 στη Νίσυρο με πρωτοβουλία του Πολιτιστικού Ομίλου.

Αν οι παραπάνω σκέψεις φανούν χρήσιμες στον Πολιτιστικό Όμιλο Νισύριων Νέας Υόρκης και στους άλλους Συλλόγους για τη μελέτη των πολιτιστικών ζητημάτων της Νισύρου μέσω μιας ευρύτερης Συνάντησης, σαν αυτήν που προτείνουμε, τότε θα έχουμε την ικανοποίηση ότι οι γραμμές αυτές δεν γράφτηκαν απλώς και μόνο για να γεμίσουν μερικές στηλες της εφημερίδας ή να χρησιμεύσουν βιβλιογραφικά σαν υπόδειγμα *μαθήματος πολιτισμολογίας...*

5

Ο τουρισμός των μικρών νησιών και το συγκριτικό πλεονέκτημα της Καλύμνου⁶

Όταν τον περασμένο Οκτώβριο (1979) στην Κάλυμνο κατά την ετήσια Διάσκεψη των Επιχειρηματικών Τάξεων της Δωδεκανήσου, εισηγούμενος σχετικό θέμα με την *ανάπτυξη του τουρισμού* των μικρών νησιών, διατύπωσα μερικές επιφυλάξεις στην εκδηλούμενη έντονη προσπάθεια των γηγενών ν' αναπτύξουν τουριστικά και την Κάλυμνο ακολουθώντας το παράδειγμα της Ρόδου και της γειτονικής τους Κω, δέχθηκα τα συγκεντρωμένα πυρά των ανθρώπων των επιχειρήσεων του νησιού, οι οποίοι μου επετέθησαν υποστηρίζοντας ότι πρέπει ν' αναπτυχθεί ο τουρισμός της Καλύμνου, ακόμα κι αν οι Καλύμνιοι χάσουν τη σημερινή τους ευτυχία... Μόνο μερικοί απλοί άνθρωποι των τελευταίων καθισμάτων της αίθουσας που από το παρουσιαστικό τους φαίνονταν να ήταν έξω από τους «επιχειρηματικούς κύκλους», έδειχναν να συμμερίζονται τις ανησυχίες μου. Ιδιαίτερα όταν διατύπωσα την άποψη ότι μπορεί η Κάλυμνος ν' αποκτήσει τουρισμό, θα χάσει όμως τους ψαράδες και σφουγγαράδες της και ακόμα θα χάσουν οι Καλύμνιοι τη χαρά ν' απολαμβάνουν τα βράδια τους στις ψαροταβέρνες του λιμανιού το ουζάκι τους με το πατροπαράδοτο χταποδάκι. Κι αυτό γιατί απλούστατα οι ψαροταβέρνες θα μετατραπούν σε σνακ – μπαρ, το αγνό ελληνικό

6. Δημοσιεύθηκε στον Α' τόμο των *«Καλύμνιακών Χρονικών»*, Αθήνα 1980, του Αναγνωστηρίου Καλύμνου «Αι Μούσαι» και συνοδεύθηκε με το ακόλουθο σχόλιο του Προέδρου του Γεωργίου Σακελλαρίδη:

«Περιττεύει να τονίσουμε ότι συμμερίζομαστε απόλυτα τις απόψεις του καλού αυτού φίλου της Καλύμνου, του οποίου η παρουσία μας τιμά. Τον ευχαριστούμε για την πρόθυμη συμμετοχή του στην προσπάθειά μας. Για μας η σωστή τουριστική ανάπτυξη του Νησιού μας είναι η ανάλογη εκμετάλλευση της Ψερίμου και Τελένδου, νησιών που προσφέρονται για τον σκοπό αυτό και ανήκουν στον Δήμο μας, από τον οποίο και αναμένουμε τη σχετική πρωτοβουλία. Έτσι και τα αγαθά του τουρισμού θα απολαύσει η Κάλυμνος και το νησιώτικό της χρώμα θα διατηρήσει αποφεύγοντας τις καταστρεπτικές συνέπειες της ασύδοτης τσιμεντοποίησης της Ρόδου και Κω. Χρειάζεται σύνεση, τόλμη και αποφασιστικότητα για να προχωρήσουμε στο σωστό δρόμο...». Συμπεριλήφθηκε και στην έκδοση *«Η εφημερία των αριθμών»* (Μιλτ. Λογοθέτης), 1982.

ούζο θα αντικατασταθεί από το σκωτσέζικο ουϊσκυ και ο νόστιμος μεζές θα υποκατασταθεί από τις διάφορες ποικιλίες τοστ με λουκάνικα Φρανκφούρτης... ακριβώς όπως χάθηκαν από την Κω οι λουκουμάδες, η μπουγάτσα και το γλυκό ντοματάκι... Έτσι μερικά πράγματα που κάνουν «ανθρώπινη» τη ζωή μας θα μείνουν όμορφες αναμνήσεις και θα περάσουν στη δικαιοδοσία της λαογραφίας... με το ερώτημα αν οι Καλύμνιοι της γενιάς μας έπραξαν καλά «θυσιάζοντας» το ουζάκι τους για μερικά παραπάνω τουριστικά δολάρια.

Ανεξάρτητα από τις κάπως ρομαντικές αυτές θέσεις, η περίπτωση της Καλυμνου μάς θέτει μπροστά στο ερώτημα: τι ρόλο μπορεί να παίξει ο τουρισμός στην οικονομική ανάπτυξη των μικρών νησιών της Δωδεκανήσου; Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι για τα άγονα μικρά νησιά μας, τα οποία δεν διαθέτουν κανένα παραγωγικό πόρο, ο τουρισμός αποτελεί ίσως τη μόνη αποτελεσματική δραστηριότητα για τη συγκράτηση του όποιου έχει απομείνει πληθυσμού τους. Τα νησιά αυτά μέσα στην ευρύτερη περιοχή της Δωδεκανήσου μπορούν να «λειτουργήσουν» μπαίνοντας στο τουριστικό κύκλωμα «δορυφόρου» των καθιερωμένων διεθνών τουριστικών κέντρων της Ρόδου και Κω, απ' όπου θα τροφοδοτούνται προσφέροντας μια άλλα μορφή ήσυχου και «φυσικού» τουρισμού, αυτόν που αναζητά σήμερα ο κουρασμένος ψυχικά άνθρωπος των μεγαλουπόλεων. Βέβαια η «άλλη» αυτή μορφή τουρισμού προϋποθέτει μια σειρά επεμβάσεων, κυρίως «απαγορευτικών» για να διατηρηθεί ο παραδοσιακός χαρακτήρας των νησιών, που τόσο άλλωστε αρέσει στους ξένους και να αποτραπεί η «αξιοποίησή» τους με την «αρχιτεκτονική» των επαναλαμβανόμενων τιμεντένιων κουτιών.

Η Κάλυμνος δεν ανήκει βέβαια στην περίπτωση αυτή, γιατί αποτελεί μοναδικό παράδειγμα στην περιοχή της Δωδεκανήσου να παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια αύξηση ο πληθυσμός της και μάλιστα χωρίς τουρισμό! Οι παραδοσιακές της δραστηριότητες με εθνικές και διεθνείς προεκτάσεις, δηλαδή η αλιεία και η σπογγαλιεία, δίνουν ένα ετήσιο εισόδημα της τάξεως των 200 εκατομμυρίων δραχμών, από το οποίο το μισό σχεδόν είναι συναλλαγματοφόρο! Η Κάλυμνος έχει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα από τις παραγωγικές αυτές δραστηριότητες, που σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θυσιαστεί στ' όνομα του «δόγματος» ότι σώνει και καλά πρέπει ν' αναπτυχθεί τουριστικά. Γιατί δεν νομίζω ότι υπάρχει κανένας σοβαρά σκεπτόμενος που πιστεύει ότι η υπέρμετρη ανάπτυξη του τουρισμού του νησιού θ' αφήσει ανεπηρέαστες τις παραπάνω «φυσικές» δραστηριότητες των Καλυμνίων. Ποιος

ψαράς ή σφουγγαράς θα ξαναπάει στη θάλασσα όταν φορέσει τη μπλούζα του ξενοδοχοϋπαλλήλου που του εξασφαλίζει χωρίς θαλασσοδαρμούς οικονομική άνεση, «κοινωνικό κύρος» και ... πολλές φορές και κάποια πρόσκληση για παραχείμανση στις χιονισμένες χώρες του βορρά. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι πρέπει να εμποδίσουμε κάθε προσπάθεια για τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Κάθε άλλο. Η Κάλυμνος μπορεί και πρέπει ν' αναπτύξει τον τουρισμό της, στο βαθμό όμως που δεν θα διαταράξει τη σημερινή της ισορροπία, όπως την εξασφαλίζει η αξιοποίηση του συγκριτικού της πλεονεκτημάτος. Ο τουρισμός της πρέπει να *συμπληρώσει*, όχι να καταλύσει τη σημερινή οικονομική δομή του νησιού, που λειτουργεί τόσο αποδοτικά. Ένας τουρισμός όμως μέσα σε «ανθρώπινα» πλαίσια, όπως τα καθορίζει ο παραδοσιακός χαρακτήρας του νησιού και η δομή της καλύμνικης κοινωνίας, που αναγκαστικά πρέπει να είναι εκλεκτικός και λιγάριθμος.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι πώς θα διατηρηθεί στον εξισορροπητικό αυτό βαθμό η τουριστική ανάπτυξη του νησιού; Χρειάζεται πρώτα απ' όλα μια γενικότερη διαφώτιση του λαού, που όταν συνειδητοποιήσει την κατάσταση θ' αρχίσει να πιέζει προς τα άνω μέχρι τα κέντρα αποφάσεων για να πάρουν μέτρα που θα προσδιορίζουν και θα εξασφαλίζουν τα όρια της τουριστικής ανάπτυξης. Έπειτα χρειάζεται και η κινητοποίηση των ανθρώπων με κοινωνικό κύρος, που βρίσκονται πέρα από τα άμεσα συμφέροντα του κυκλώματος, οι οποίοι τις περισσότερες φορές δυστυχώς αδιαφορούν για τα «κοινά», για τους μετασχηματισμούς που γίνονται γύρω τους... Διαφορετικά, αν δεν λειτουργήσουν οι διαδικασίες αυτές και αφεθούν τα πράγματα να εξελιχθούν από μόνα τους με την αυτόνομη παρέμβαση του μηχανισμού της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας», τότε θα έχουμε οπωσδήποτε ένα «τουριστικό θαύμα»... Ωστόσο είμαι περίεργος να δω πόσοι από τους Καλύμνιους που λατρεύουν το νησί τους θα είναι περήφανοι γι' αυτό το «θαύμα»... που θα τους στερήσει την απόλαυση να παίρνουν το βραδινό τους ουζάκι στην ψαροταβέρνα του Καμπουράκη...

6

Τα πεπραγμένα Ομίλου Αρχαιοφίλων Νισύρου, 1980-1981⁷

Στις 20 Αυγούστου 1980 μια ομάδα Νισύριων γηγενών και της διασποράς, απεφάσισε να ξαναζωντανέψει τον «Όμιλο Αρχαιοφίλων Νισύρου», που ιδρύθηκε στις 6 Αυγούστου 1959 με πρωτοβουλία του αρχαιόφιλου Λάζαρου Κοντοβερού και έδρασε μόλις ένα χρόνο. Από τα πρακτικά του Ομίλου της περιόδου αυτής βλέπουμε ότι στις 14 Σεπτεμβρίου του 1963 ο Γραμματέας του Ομίλου δάσκαλος Σταμάτιος Κουρζής παρέδωσε στον Σύμβουλο Γεώργιο Εμμ. Χαρτοφύλη, το καταστατικό, δύο διπλότυπα εισπράξεων και τη σφραγίδα. Αυτή ήταν η κληρονομιά που βρήκε το νέο Συμβούλιο, που ανέλαβε να δραστηριοποιήσει τον Όμιλο.

Στην παραπάνω συγκέντρωση - συνέλευση εκλέχτηκε και το πρώτο Συμβούλιο, που το αποτέλεσαν: Μιλτιάδης Λογοθέτης, Πρόεδρος, Νικήτας Κουμέντος, Αντιπρόεδρος, Κων. Γερασίμου, Γραμματέας, Γεώργ. Λαμπάδης, Ταμίας, Γεώργ. Εμμ. Χαρτοφύλης, Σύμβουλος, Κων. Παπαδέλιας, Σύμβουλος, Αντώνης Καρακωσταντής, Σύμβουλος. Την Εξελεγκτική Επιτροπή αποτέλεσαν ο Λάζαρος Μαυρουδής και ο Νικ. Βογιαζής.

Στη σύναξη αυτή εκτός από τους παραπάνω πήραν μέρος και οι: Γεώργ. Κουμέντος, Στεργία Λογοθέτη, Πασχάλης Χριστοφόρου, Εμμ. Σακελλαρίδης, Κων. Χατζηνικολάου, Κων. Σακελλαρίδης, Ιωάννης Καλαπαλίκης, Κων. Μαντουδάκης, Ιωάννης Σακελλαρίδης, Νικ. Χαρίτος, Γεωργ. Ιντζές, Γεώργ. Γιαννάκης, Σταύρος Κέντρης, Καλλιόπη Κουρζή - Σβύνου, Γεωργ. Γιαλλούρης και Χριστοφής Κορωναίος.

Όπως αναφέρει το πρακτικό της συντακτικής αυτής συνέλευσης, σκοπός της σύναξης ήταν η δραστηριοποίηση του Ομίλου για να βοηθήσει στην περισυλλογή, διαφύλαξη και προβολή του αρχαιολογικού, λαογραφικού, γλωσσο-

7. Απολογισμός του Προέδρου του Ομίλου Μιλτ. Λογοθέτη, που δημοσιεύθηκε στον Η' τόμο των «Νισυριακών», 1982.

λογικού και ιστορικού πλούτου της Νισύρου. Τα πεπραγμένα του Ομίλου της περιόδου 1980-1981 συνοψίζονται παρακάτω:

α) Από τις πρώτες φροντίδες του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν να *αναμορφώσει το καταστατικό* για να μπορέσει ο Όμιλος να λειτουργήσει και ακόμα να γράψει μέλη που ενδιαφέρονταν για τους σκοπούς του. Το καταστατικό ανασυντάχτηκε, διατηρώντας το αρχικό του γλωσσικό ύφος, με την υπ' αριθμόν 103/1981 απόφαση του Πρωτοδικείου Κω. Τις απαιτούμενες διατυπώσεις διεκπεραίωσε το μέλος του Ομίλου μας δικηγόρος Αντώνιος Πληθίδης χωρίς καμιά αμοιβή πληρώνοντας και τα σχετικά έξοδα, γι' αυτό και τον ευχαριστεί το Συμβούλιο. Πέρα από τα ιδρυτικά μέλη, το Συμβούλιο έγραψε και άλλα κι έτσι ο συνολικός αριθμός στις 31 Δεκεμβρίου 1981 ανέρχεται σε 55 τακτικά μέλη, κάτοικοι Νισύρου, Ρόδου, Κω, Αθηνών και Αμερικής. Ο Όμιλος έχει την έδρα του στη Ρόδο, όπου είναι και η μόνιμη κατοικία του προεδρείου του.

β) Βασικός στόχος του Ομίλου ήταν η δημιουργία στη Νίσυρο *Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου*, στο οποίο θα συγκεντρώνονταν όλος ο ιστορικός, λαογραφικός και πνευματικός θησαυρός του νησιού. Στην προσπάθεια αυτή συνέβαλαν αποφασιστικά οι αδελφοί Γιαννίδη, οι οποίοι με μεγάλη προθυμία παραχώρησαν το σπίτι τους στην Ποταμίτισσα, που, ύστερα από ορισμένες διαρρυθμίσεις και με τον κατάλληλο εξοπλισμό, στέγασε το Μουσείο. Τους ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή, γιατί χωρίς την προσφορά τους αυτή η ιδέα μας δεν θα γινόταν πραγματικότητα. Τό Μουσείο εγκαινιάστηκε επίσημα από τον Έπαρχο κ. Σύρμα στις 16 Αυγούστου 1981, ο οποίος μιλώντας εξήρε την προσπάθεια και την πρόβαλε προς μίμηση. Στα εγκαίνια μίλησαν ακόμα ο Αρχιερατικός Επίτροπος Παπανικόλας, ο Δήμαρχος της Νισύρου κ. Παπάτσος, ο οποίος και ανακοίνωσε την ενίσχυση του Ομίλου με 50.000 δρχ., ο Αντιπρόεδρος της «Εταιρείας Νισυριακών Μελετών» κ. Κ. Σακελλαρίδης, ο Αντιπρόεδρος του «Γνωμαγόρα» Αμερικής κ. Χρ. Κορωνάιος, ο Πρόεδρος της «Πορφυρίδος» Ρόδου κ. Δ. Καραγεώργης και ο Πρόεδρος του Ομίλου κ. Μιλτ. Λογοθέτη, που αναφέρθηκε στο ιστορικό της ίδρυσης και στους ανθρώπους που βοήθησαν τονίζοντας ιδιαίτερα τη συμβολή των νέων της Νισύρου στη δημιουργία του Μουσείου. Σε άλλες στήλες των πεπραγμένων καταχωρίζονται αναλυτικά τα εκθέματα του Μουσείου, που είναι προσφορές συμπατριωτών μας. Οι δαπάνες αντιμετωπίστηκαν με ενισχύσεις του Υπουργείου Πολιτισμού και άλλων φορέων καθώς και εισφορές συμπατριωτών μας, όπως αναλυτικά φαίνεται στον απολογισμό.

Στόχος του Ομίλου είναι μέχρι το καλοκαίρι να οργανωθούν και *Συλλογές - Μουσεία*, στα *Νικιά* και τον *Εμπορειό*. Ήδη βρισκόμαστε σε συνεννοήσεις με την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και με τους ιερείς των Νικιών και Εμπορειού για την οργάνωση τοπικών Μουσείων στο παλιό Σχολείο (Νικιά) και στον Ταξιάρχη του Κάστρου (Εμπορειό), όπου θα συγκεντρωθούν εικόνες, κειμήλια, παλιά εκκλησιαστικά βιβλία, οικιακά σκεύη κ.τ.λ. Ακόμα ο Όμιλος προσπαθεί να βρει και ν' αγοράσει κατάλληλο οικόπεδο για την ανέγερση του *Αρχαιολογικού Μουσείου*. Σημειώνουμε ότι οι αδελφοί Γιαννίδη επανέλαβαν παλαιότερή τους πρόταση πώς αν βρεθεί το κατάλληλο οικόπεδο θα χρηματοδοτήσουν την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου, στο οποίο θα συγκεντρωθούν όλα τα εκθέματα που υπάρχουν στο νησί και στο Μουσείο της Ρόδου.

γ) Μια από τις φροντίδες του Ομίλου ήταν να προστατεύσει την *τοπική αρχιτεκτονική και οικιστική παράδοση*, που αποτελεί πλούσια κληρονομιά και πόρο σημαντικό για την τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Η Νίσυρος είναι από τα ωραιότερα νησιά του Αιγαίου, πράγμα που αναγνώρισε το Κράτος και ήρθε με την από 3 Αυγούστου 1981 πράξη, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ. 455 τ. Β' του 1981 να χαρακτηρίσει τους οικισμούς του Μανδρακιού, των Νικιών, του Εμπορειού και των Πάλων ως παραδοσιακούς και να τους υπαγάγει στην προστασία του Ν. 1469/1950. Έτσι όλες οι μελέτες που αφορούν κτίσματα στους παραπάνω οικισμούς εγκρίνονται από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Δωδεκανήσου που εδρεύει στη Ρόδο. Πρέπει να τονίσουμε ότι πολύ σύντομα οι συμπατριώτες μας θα αντιληφθούν το ευεργετικό αυτό μέτρο, όπως το έχουν ήδη αντιληφθεί οι Λινδιακοί, οι Πατινιώτες και οι Συμιακοί, που, ενώ στην αρχή διαμαρτύρονταν, σήμερα ευγνωμονούν την Αρχαιολογική Υπηρεσία, γιατί βλέπουν τα μέρη τους ν' αναπτύσσονται σωστά και να ευημερούν οι κάτοικοί τους. Προσπάθεια του Ομίλου είναι να υπαχθεί στην προστασία ολόκληρο το νησί με τον χαρακτηρισμό *ιδιαίτερου φυσικού κάλλους*, για να μπορέσουμε να το σώσουμε από τη διάβρωση των λατομείων του Χιωτόπουλου.

δ) Παράλληλα ο Όμιλός μας φρόντισε να διατηρηθεί το *συγκρότημα των Λουτρών*, ως παραδοσιακό κτίριο και να αναστηλωθεί, διατηρώντας όλα τα στοιχεία του υποστηρίζοντας ότι κάθε σκέψη για την κατεδάφιση και ανέγερση νέου συγκροτήματος πρέπει να εγκαταλειφθεί. Ο Όμιλος είχε πετύχει την έγκριση για κάθοδο στη Νίσυρο τεχνικών του ΕΟΤ για μια πρώτη επιτόπια εξέταση, η οποία σύντομα θα πραγματοποιηθεί ώστε να υπάρχει μια

επίσημη έκθεση για το τι μπορεί να γίνει. Σημειώνεται ότι οι πρόσφατοι αναπτυξιακοί νόμοι, χρηματοδοτούν τέτοιες ανακατασκευές για φιλοξενία επισκεπτών και επομένως μπορούμε να προχωρήσουμε στην αξιοποίηση των Λουτρών.

ε) Ο Όμιλος ενδιαφέρθηκε ακόμα για την προώθηση των μελετών που εκκρεμούν στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρόδου και αφορούν την αναστήλωση του *αρχαίου Φρουρίου των Μεσαιωνικών Κάστρων* και τον *οζό της Παναγιάς*. Για όλα αυτά έχουν δοθεί υποσχέσεις ότι σύντομα θα προωθηθούν. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τη συντήρηση των *βυζαντινών τοιχογραφιών* των εξωκκλησιών Άρμα, Σιωνών, Ταξιάρχη κ.α. σε συνεργασία με την Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, εξασφαλίστηκε η μετάβαση από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Ρόδου ειδικού συνεργείου για τις αναγκαίες συντηρητικές εργασίες.

στ) Ο Όμιλος έχει εξασφαλίσει την κάθοδο στη Νίσυρο φωτογραφικού συνεργείου του Οργανισμού Χειροτεχνίας, το οποίο θα φωτογραφήσει εκτός από τα εκθέματα του Μουσείου και ιδιωτικές συλλογές καθώς και εικόνες και τοιχογραφίες, που θα χρησιμοποιηθούν για μια έκδοση που προγραμματίζει ο Όμιλος με θέμα «Βυζαντινά Νισύρου», την οποία προσφέρθηκε να προλογίσει βυζαντινολόγος της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ρόδου. Η εργασία αυτή θα γίνει το καλοκαίρι.

ζ) Επίσης ο Όμιλός μας πρωτοστάτησε στο *Α΄ Παννισυριακό Συνέδριο* του 1981, όπου παρουσίασε τα πολιτιστικά ζητήματα του νησιού και παράλληλα ανέλαβε την υποχρέωση στο Συνέδριο του 1982 να παρουσιάσει ένα σχέδιο προγράμματος για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του νησιού. Τα πορίσματα του Α΄ Συνεδρίου ανέλαβε να προωθήσει ο Όμιλός μας, πράγμα που το έκαμε κοινοποιώντας τα στους υπεύθυνους παράγοντες και στους διάφορους φορείς της Νισύρου.

η) Επίσης ο Όμιλός μας δήλωσε συμμετοχή στο *Συνέδριο των Δωδεκανησίων της Διασποράς*, που συνέρχεται στη Ρόδο μεταξύ 16-19 Ιουλίου 1982, όπου θά παρουσιάσει τα πολιτιστικά ζητήματα της Νισύρου σε μια προσπάθεια να προβάλει το νησί στους Δωδεκανήσιους της διασποράς και στους υπεύθυνους κρατικούς φορείς που ασφαλώς θα πάρουν μέρος σ' αυτό.

θ) Τα οικονομικά του Ομίλου εμφανίζονται αναλυτικά στον Οικονομικό Απολογισμό που καλύπτει την περίοδο από 20 Αυγούστου 1980 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1981. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στα έξοδα του Μουσείου δεν περιλαμβάνονται πολλά υλικά και μεροκάματα, προσφορές των μελών του

Ομίλου και προπάντων των νέων της Νισύρου, όπως επίσης και διάφορα έπιπλα (βιτρίνες, ράφια) που μας χάρισε ο Ελληνικός Οργανισμός Χειροτεχνίας, τον οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή. Όπως επίσης ευχαριστούμε και όλους εκείνους τους συμπατριώτες μας, που αναφέρονται ονομαστικά στον Απολογισμό ως ενισχυτές του Ομίλου.

7

Προτάσεις για την οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου⁸

Ο οικονομικός μαρασμός του νησιού μας, η εγκατάλειψή του από τους κατοίκους του και η μετατροπή του σε ένα μεγάλο γηροκομείο ατυχώς δεν αποτελούν εξαίρεση στον ελληνικό χώρο. Απλούστατα είναι μια ακόμη θλιβερή περίπτωση μέσα στη γενικότερη εικόνα ερήμωσης, που παρουσιάζει η ελληνική ύπαιθρος. Κοντολογίς το πρόβλημά μας δεν είναι τοπικό καθ' εαυτό, αλλά πανελλήνιο. Είναι συνέπεια των οικονομικών επιλογών των μεταπολεμικών Κυβερνήσεων. Είναι συνέπεια της έλλειψης *οικονομικού προγραμματισμού* για την παράλληλη ανάπτυξη πόλεων και επαρχίας. Είναι συνέπεια του τρόπου κατανομής του εθνικού εισοδήματος, της άνισης χρηματοδότησης επενδύσεων πόλεων και υπαίθρου και της ενθάρρυνσης της μετανάστευσης. Το τελευταίο, επειδή μας αφορά άμεσα, χρειάζεται κάποια επεξήγηση.

Η μετανάστευση χαιρετιζόταν από τούς πολιτικούς μας της εποχής σαν «ευλογία Θεού», και σ' ένα βαθμό αντιλαμβανόμεθα την τότε ευφορία τους. Οι μετανάστες με τα εμβάσματά των προσέφεραν πολύτιμο ξένο συνάλλαγμα για την μερική κάλυψη του χρονιαίου ελλείμματος στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών. Σ' ένα άλλο επίπεδο η μετανάστευση ήταν «βαλβίδα ασφαλείας» για τη λειτουργία του πατροπαράδοτου κοινωνικού συστήματος χωρίς σοβαρούς κλυδωνισμούς. Η εξαγωγή ανέργων μείωνε αισθητά τις πιέσεις εκ των κάτω για κοινωνικές αλλαγές, που θα απειλούσαν τη δύναμη του κατεστημένου.

Όμως, για κάθε επιλογή αντιστοιχεί και κάποιο ορισμένο κόστος και το κόστος της ερήμωσης γίνεται ακριβότερο για την Ελλάδα στην περιοχή του Αιγαίου, την εποχή που η «φίλη» και «σύμμαχος» Τουρκία επιβουλεύεται

8. Άρθρο των Νισύριων της Αμερικής Μόσχου Σκουλλή, οικονομολόγου και Γιάννη Τριανταφύλλου, πολιτικού μηχανικού, που δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Η Νισυριακή*» (Νέα Υόρκη), φ. Μαΐου – Ιουνίου 1980.

χωρίς προσχηματισμούς τα σύνορά μας. Οι τελευταίες εξαγγελίες της Ελληνικής Κυβέρνησης για την παροχή οικονομικών ερεισμάτων για την ανάπτυξη των παραμεθωρίων περιοχών είναι μια ένδειξη ελπίδας ότι, επί τέλους, η Αθήνα, συνέλαβε το νόημα της συγκράτησης του πληθυσμού όλων των νησιών του Αιγαίου. Ελπίζουμε ότι το θέμα αυτό θα πάρει τις διαστάσεις εθνικής προτεραιότητας.

Φυσικά, η Νίσυρος δεν είναι Ρόδος, Κως, Χίος ή Μυτιλήνη. Είναι πολύ μικρότερο νησί με *περιορισμένες δυνατότητες*. Όμως, το ερώτημα παραμένει κατά πόσον μέσα στα πλαίσια κάποιας στοιχειώδους κρατικής μέριμνας και με την ενεργοποίηση του ιδιωτικού παράγοντα υπάρχουν δυνατότητες να ελπίζουμε για ένα καλύτερο μέλλον για το νησί μας συνυφασμένο με κάποια οικονομική αναζωογόνηση.

Σαν Έλληνες και σαν Νισύριοι που ενδιαφέρονται άμεσα για τις εξελίξεις που διαδραματίζονται στη Χώρα μας θεωρήσαμε καλό να αναλύσουμε το νισύρικο πρόβλημα υποανάπτυξης και να σκιαγραφήσουμε πιθανές λύσεις. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι οι θέσεις μας θα δημιουργήσουν την αρχή κάποιου διαλόγου μεταξύ των Νισυρίων της Αμερικής και των ηρωικών συμπατριωτών μας που μένουν στο νησί για την αποκρυστάλλωση ορισμένων ιδεών πάνω στις οποίες θα πρέπει να συντονισθούν οι ενέργειες του Δήμου, των Κοινοτήτων και των απανταχού συλλογικών οργάνων που ενδιαφέρονται για την εξέλιξη του νησιού μας. Ταυτόχρονα είμεθα έτοιμοι να αρχίσουμε την σύνταξη ενός λεπτομερούς *πενταετούς οικονομικού προγράμματος* για να το υποβάλουμε στις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες που είναι επιφορτισμένες με την περιφερειακή ανάπτυξη.

Την ανάπτυξη της Νισύρου τη βλέπουμε να στηρίζεται σε δυο τομείς. Τον καθαρά *οικονομικό* και τον *ποιοτικό*. Ο πρώτος καλύπτει όλες τις ενέργειες οικονομικής φύσης, δηλαδή προγραμματισμό, χρηματοδότηση, δίκαιο καταμερισμό εισοδήματος, οργάνωση παραγωγής και διάθεση προϊόντων και υπηρεσιών. Ο ποιοτικός καλύπτει την ποιοτική ανύψωση του βιωτικού επιπέδου των κατοίκων του νησιού. Η έμφαση της μελέτης μας στρέφεται γύρω από τον οικονομικό τομέα. Για τον δεύτερο, δεν έχουμε να πούμε τίποτε προτού υπάρξει σημαντική πρόοδος στον οικονομικό τομέα.

Η νισύρική οικονομία αντιμετωπίζει δομικά προβλήματα που συντείνουν στην οικονομική της δυσπραγία. Το μικρό μέγεθος της αγοράς της, αποτρέπει τη δημιουργία οικονομιών με διαστάσεις. Σ' ένα άλλο επίπεδο υπάρχουν καθαρά τεχνικά προβλήματα που είναι συνέπεια της οικονομικής της υποα-

νάπτυξης, όπως ο τρόπος *κατανομής της γης*, οι δυσπρόσβατοι δρόμοι στους τόπους καλλιέργειας, η έλλειψη ιδιωτικών επενδύσεων και ο καταμερισμός του πληθυσμού στο νησί.

Είναι κοινή πεποίθηση ότι καμιά σοβαρή προσπάθεια δεν μπορεί να γίνει στον οικονομικό τομέα, χωρίς την κατάλληλη υποδομή που απαιτείται για την υποστήριξη της *τοπικής οικονομίας*. Με λίγα λόγια, η τοπική αυτοδιοίκηση θα πρέπει να ενεργήσει για τη λύση του συγκοινωνιακού προβλήματος, του τηλεπικοινωνιακού, του αποχετευτικού και της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Το πρόβλημα του νερού, κατά τη γνώμη μας θα πρέπει ν' αντιμετωπισθεί με το συνδυασμό πολλαπλών μέτρων για την κάλυψη των αναγκών όλων των τομέων της νισυρικής οικονομίας. Η συλλογή νερού απ' τη βροχή, η μεταφορά νερού απ' τα γειτονικά νησιά (Κω ή Τήλο) και η εγκατάσταση μονάδων αφαλάτωσης νερού, νομίζουμε ότι θα δώσει μια διέξοδο στο ζωτικό αυτό πρόβλημα. Συνεπώς, απαιτείται η εγκατάσταση περισσότερων δεξαμενών για την αύξηση της χωρητικότητας που θα είναι απαραίτητη για την υποστήριξη της αυξημένης ζήτησης. Η δημιουργία κεντρικού αρδευτικού συστήματος είναι απαραίτητη, όπως και η δημιουργία συστήματος ελέγχου της ποιότητας του νερού.

Με το πρόβλημα του νερού λυμένο, το επόμενο βήμα θα είναι η δημιουργία μιας οικονομίας με βάση τον *τουρισμό*. Η εγκατάσταση ξενοδοχειακών μονάδων στα παραθαλάσσια χωριά Μανδρακίου και Πάλων είναι εφικτή και βιώσιμη. Θα συνδυάζει τη μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος του νησιού μας συγχρόνως με την εκμετάλλευση των θειούχων λουτρών. Ήδη υπάρχουν ενδείξεις ότι το θέμα αναστήλωσης των λουτρών Πάλων ευρίσκεται σε καλό δρόμο. Μέριμνα θα πρέπει να δοθεί για την προστασία του *περιβάλλοντος* απ' τις ξενοδοχειακές μονάδες, όσον αφορά την αποχέτευση και τα σκουπίδια. Από την κεκτημένη εμπειρία φαίνεται ότι μόνον ο ιδιωτικός παράγοντας είναι σε θέση να παράσχει τις απαραίτητες ξενοδοχειακές υπηρεσίες. Παράλληλα, ελπίζουμε ότι με την αύξηση της τουριστικής κίνησης θα υπάρξουν τα κίνητρα για ιδιώτες να εκσυγχρονίσουν τα σπίτια τους με σκοπό την παροχή τουριστικών υπηρεσιών. Έτσι νομίζουμε ότι η τουριστική κίνηση θα εξελιχθεί επωφελής για όλους όσους ενδιαφέρονται.

Για να *δημιουργήσουμε* τουριστικό ρεύμα προς το νησί μας θα πρέπει να εξακριβώσουμε κατά πόσον υπάρχουν τουριστικές αγορές στα μέτρα μας. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι θετική. Η Νίσυρος προσφέρει ένα *εξαιρετικό περιβάλλον* με γνήσιο νησιώτικο χρώμα για τον τουρίστα που θέλει

ν' αποφύγει τις τουριστικές μεγαλουπόλεις. Επιπλέον, υπάρχουν οι ιαματικές πηγές που θα προσελκύσουν ένα ανάλογο αριθμό εγχωρίων τουριστών. Το νησί μας βρίσκεται σε απόσταση μόλις μιάμισης ώρας από την Κω και πέντε ωρών απ' τη Ρόδο. Η κατάλληλη διαφήμιση στις βορειοδυτικές χώρες της Ευρώπης και ή συνεργασία των ενδιαφερομένων Νισυρίων με τα τουριστικά γραφεία Ρόδου και Κω, πιστεύουμε ότι θα προσελκύσει ένα αριθμό ξένων τουριστών με μέσο χρόνο παραμονής τεσσάρων έως πέντε ημερών, με προοπτική ν' ανέβει, καθώς οι ξένοι ανακαλύπτουν τον τόπο μας. Συνεπώς, η συγκοινωνιακή πύκνωση των γραμμών Νισύρου – Κω και Νισύρου – Ρόδου θα πρέπει να λάβει προτεραιότητα καθώς θ' ανεβαίνει η ζήτηση για συγκοινωνιακές υπηρεσίες.

Η αυξανόμενη τουριστική κίνηση αναπόφευκτα θα δημιουργήσει ζητήσεις για γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Για την κάλυψη των αναγκών αυτών θα χρειασθεί η άμεση δημιουργία βάσεως για τον *εκσυγχρονισμό* των δύο προαναφερθέντων τομέων. Θα ήταν τεράστιο σφάλμα να παραμελήσουμε τους τομείς αυτούς και ν' αρκεστούμε στην εισαγωγή τέτοιων προϊόντων παραχωρώντας πολύτιμο εισόδημα στα γειτονικά νησιά, τη στιγμή που υπάρχουν οι δυνατότητες για την εκμετάλλευση της γης μας. Για το λόγο αυτό, περισσότερο από κάθε άλλη φορά απαιτείται άμεσος και ριζικός αναδασμός. Το «χωραφάκι» όπως τό ξέρουμε, έχει πεθάνει εδώ και χρόνια. Το χωράφι ανταπεκρίθη στις ανάγκες των καιρών. Σήμερα, ο τίτλος κυριότητας του χωραφιού δημιουργεί εμπόδια στην οικονομική άνοδο του νησιού μας. Αυτό που απαιτείται είναι η δημιουργία μικρών φαρμών, κατά περιοχές αρκετών εκταρίων, σύμφωνα με τη γεωφυσική μορφολογία του εδάφους και με γνώμονα το είδος καλλιέργειας. Παράλληλα, απαιτείται η εισαγωγή γεωργικών μηχανημάτων για την υψηλή *αποδοτικότητα* της γης, επιτυγχάνοντας αυξημένη παραγωγή κι ελάχιστη χρησιμοποίηση εργατικών χεριών. Ο γεωργικός τομέας στη Νίσυρο μπορεί ν' αποδώσει ψηλή παραγωγή, εφόσον η έμφαση της καλλιέργειας δοθεί στη *συστηματική καλλιέργεια δένδρων* που ευδοκιμούν και των οποίων τα προϊόντα χαρακτηρίζονται από σχετική ανελαστικότητα ζήτησης, όπως ελιές, αμυγδαλιές, συκιές και κτηνοτροφικές τροφές. Ο κτηνοτροφικός τομέας παραγωγής μπορεί να ευδοκιμήσει, εφόσον υπάρξει συστηματική κτηνοτροφία για την παραγωγή κρέατος, γάλακτος και τυριού. Η επιτυχία των τομέων αυτών θα εξαρτηθεί στο βαθμό που θα είναι σε θέση να καλύψουν τις ανάγκες της Νισύρου και κατ' επέκταση την εξαγωγή σε γειτονικά νησιά. Παράλληλη επιτυχία μπορεί να έχει η μελισσοκομία και πτηνοτροφία.

Η δημιουργία Γεωργικού Συνεταιρισμού είναι απαραίτητη. Σκοπός του συνεταιρισμού θα είναι η δίκαιη κατανομή της γης, η σωστή οργάνωση παραγωγής και η διάθεση των προϊόντων στην αγορά. Η δημιουργία φαρμών μπορεί να πραγματοποιηθεί με την αμοιβαία συνεννόηση των ιδιοκτητών των χωραφιών και του Γεωργικού Συνεταιρισμού. Ο ιδιοκτήτης του χωραφιού με το Συνεταιρισμό υπογράφουν ένα μακροπρόθεσμο συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο ο παραγωγός καλλιεργεί το χωράφι έναντι τυπικού ενοικίου. Με τον τρόπο αυτό και ο ιδιοκτήτης κατοχυρώνει τα δικαιώματά του και παύει να γίνεται τροχοπέδη στον τρόπο μαζικής παραγωγής.

Η χρηματοδότηση για τη γεωργία και κτηνοτροφία μπορεί να επιτευχθεί με μακροπρόθεσμα δάνεια απ' την Αγροτική Τράπεζα. Οι Σύλλογοι της Αμερικής επίσης έχουν τη δυνατότητα, όταν το θέλουν, να φροντίσουν για την αγορά ενός ορισμένου αριθμού γεωργικών μηχανημάτων. Οι Νισύριοι επιστήμονες μπορούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους για τη σωστή οργάνωση παραγωγής, οικονομική διαχείριση και διάθεση των νισύρικων προϊόντων.

Ελπίζουμε ότι η αύξηση του *τουρισμού*, η *γεωργική αναπροσαρμογή* και η *συστηματοποίηση της κτηνοτροφίας* θα είναι το υπόβαθρο στη μακροπρόθεσμη προσπάθεια ανασυγκρότησης της οικονομίας του νησιού μας. Η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ελαφρής βιοτεχνίας, όπως της τυροκομίας, της παραγωγής λαδιού με σύγχρονα μέσα, την επεξεργασία αμυγδάλων και την αγγειοπλαστική. Με τα παραπάνω δεδομένα, όχι μόνο θα υπάρξει πλήρης απασχόληση του εργατικού δυναμικού, αλλά θα χρειασθεί και η εισαγωγή εργατικών χεριών. Για να προσελκύσουμε κόσμο όμως θα χρειασθούμε περισσότερα σπίτια και με τα σημερινά δεδομένα ελάχιστοι είναι αυτοί που έχουν την δυνατότητα να κτίσουν. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει ο Δήμος και οι Κοινότητες να κινηθούν προς την εκπόνηση σχεδίου πόλεως με γνώμονα την προστασία του περιβάλλοντος και τη διατήρηση του νησιώτικου χρώματος του τόπου μας. Επιπλέον, πρέπει να προχωρήσουν στην *απαλλοτρίωση* έρημων χωραφιών, ειδικότερα στην περιοχή Πάλων, και την αντιπαροχή τους σε ιδιώτες που θέλουν να κτίσουν για μόνιμη εγκατάσταση ή για διακοπές έναντι λογικού αντιτίμου. Μια και το νησί μας είναι παραμεθόριος περιοχή, ελπίζουμε ότι θα είναι σχετικά εύκολη η χρηματοδότηση κτισίματος. Μέριμνα επίσης πρέπει να δοθεί για την κατασκευή σπιτιών για τους κατοίκους του Εμπορείου που ενδεχομένως θα ήθελαν να μετακομίσουν.

Τέλος ελπίζουμε ότι οι αυξανόμενες ενεργειακές ανάγκες της Χώρας και η συνεχής αύξηση των τιμών των υγρών καυσίμων θα στρέψουν το ενδιαφέρον της Κυβέρνησης στη χρησιμοποίηση των ηφαιστειών της Χώρας για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Εξυπακούεται ότι σε περίπτωση που το ηφαίστειο μας δώσει θετικά επιστημονικά στοιχεία για την πιθανή οικονομική του εκμετάλλευση, η όψη της Νισύρου θ' αλλάξει ριζικά και προς το καλύτερο.

Δεν έχουμε ψευδαισθήσεις ότι, για να πραγματοποιηθούν αυτά που λέμε χρειάζεται σκληρή δουλειά, οργάνωση και συνεργασία μεταξύ όλων των ιθυνόντων. Χρειάζεται η σφυρηλάτηση της ελπίδας γύρω από ένα κοινό πρόγραμμα πού θ' αναχαιτίσει την καθοδική πορεία πού έχει πάρει ο τόπος μας. Νομίζουμε ότι ο καιρός έχει φθάσει για περισυλλογή και δουλειά έχοντας εμπιστοσύνη στις δυνατότητές μας σαν λαός και σαν Νισύριοι.

8

Μερικές παρατηρήσεις στις προτάσεις για την οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου⁹

Σχετικά με τις προτάσεις που διατυπώθηκαν στο φύλλο Μαΐου - Ιουνίου 1980 της *Νισυριακής* των συμπατριωτών μας της Αμερικής Μόσχου Σκουλλή και Γιάννη Τριανταφύλλου για την οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου, θα ήθελα να κάμω μερικές παρατηρήσεις, ανοίγοντας έτσι τον διάλογο που οι συντάκτες των προτάσεων επιθυμούν.

α) Οι προτάσεις που διατυπώνονται *θεωρητικά* είναι σωστές, αλλά το μοντέλο ανάπτυξης που προτείνεται για τη Νίσυρο, είναι, κατά τη γνώμη μου, ουτοπιστικό, τουλάχιστον στο σημείο που αναφέρεται στη γεωργία (αναδασμός φάρμες κλπ.) και μάλιστα αντιφατικό γιατί είναι ιστορικά αποδειγμένο ότι η τουριστική ανάπτυξη στο βαθμό που φαίνεται να *υποστηρίζεται* από τους συντάκτες των προτάσεων θα συρρικνώσει τις ασήμαντες άλλωστε σήμερα γεωργικές δραστηριότητες. Τα παραδείγματα της Ρόδου και της Κω είναι πολύ χαρακτηριστικά.

β) Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα πρέπει ν' αναπτυχθεί ο *τουρισμός* της Νισύρου. Το νησί μας διαθέτει τις φυσικές και πολιτιστικές προϋποθέσεις για μια τουριστική ανάπτυξη που δε θα παραβιάζει τα όρια *αντοχής* του τόπου, (χωρητικότητα επισκεπτών πολυήμερης παραμονής), δεν θα έρχεται σε σύγκρουση με τον γηγενή πληθυσμό που έχει ένα δικό του τρόπο να ζει γι' αυτό και εξακολουθεί να μένει εκεί, «φρουρός του πατρίου εδάφους», όπως θα έλεγε και ο δάσκαλος σε πανηγυρικό κάποιος επετείου ... και προπάντων δεν θα εκτοπίσει ορισμένες δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα, που παρουσιάζουν *συγκριτικά πλεονεκτήματα*. Πρόκειται για τη δένδροκαλλιέργεια κυρίως της αμυγδαλιάς που παράγει δυναμικό προϊόν (η ελιά – λάδι αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη κάτω από τις νέες συνθήκες της ΕΟΚ) και μπορεί να γίνει *παράλληλη ή συμπληρωματική* δραστηριότητα

9. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Η Νισυριακή*» (Νέα Υόρκη), φ. Ιουλίου – Σεπτεμβρίου 1980.

για τους ανθρώπους του τουριστικού κυκλώματος και για την *αλιεία* και τα *λατομεία* της ελαφρόπετρας (γι' αυτά δεν έγινε λόγος στις προτάσεις), που σήμερα αποτελούν δυναμικές δραστηριότητες. Η τουριστική επομένως ανάπτυξη θα πρέπει να διατηρηθεί στο μέτρο για να μη λειτουργήσει σε βάρος αποδοτικών σήμερα τομέων.

γ) Το *όριο* *αντοχής* σε συνδυασμό και με το *μέτρο* στην τουριστική ανάπτυξη έρχεται σε αντίθεση με τις προτάσεις για τη δημιουργία ξενοδοχείων στη Νίσυρο. Προσωπικά νομίζω ότι η αναστήλωση των Λουτρών του Παντελίδη, η ανακαίνιση των Λουτρών του Δήμου Μανδρακίου και η ανέγερση των δύο - τριών μικρών ξενοδοχείων στο Μανδράκι και στους Πάλους, που βρίσκονται στο στάδιο της μελέτης ή κατασκευής, σε συνδυασμό βέβαια και με την αναστήλωση και συντήρηση των σημερινών ετοιμόρροπων σπιτιών όλων των οικισμών του νησιού, θα δημιουργήσει ένα δυναμικό φιλοξενίας της τάξεως των 600 κρεβατιών (δέν περιλαμβάνονται τα 50 περίπου σπίτια -200 κρεβάτια- των Νισύριων της διασποράς που παραθερίζουν στο νησί), που πρέπει να θεωρείται ικανοποιητικό. Οι περιορισμοί αυτοί είναι βέβαια άσχετοι με τους *τουρίστες της μιας μέρας*, που έρχονται από την Κω και αργότερα ίσως και από τη Ρόδο, όταν δρομολογηθεί ταχύπλοο σκάφος, στους οποίους κυρίως πρέπει να στηριχθεί ο τουρισμός του νησιού.

δ) Δεν είναι στις προθέσεις μου αυτή τη στιγμή να διατυπώσω λεπτομερείς προτάσεις για την *οικονομική* και ιδιαίτερα την *τουριστική ανάπτυξη* του νησιού. Αυτό ίσως γίνει στα πλαίσια του εκπονουμένου «αδρομερούς» χωροταξικού και οικονομικού προγράμματος Δωδεκανήσου από ομάδα εργασίας του Υπουργείου Συντονισμού, στην οποία συμμετέχω ως διευθυντής του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Δωδεκανήσου. Εκείνο που θέλω να τονίσω είναι ότι πριν από κάθε προσπάθεια πρέπει να λυθεί το πρόβλημα του *νερού*. Φοβάμαι ότι η λύση που προωθεί η Δημοτική Αρχή του νησιού, της αγοράς δηλαδή υδροφόρου (γίνεται λόγος για αξίας 20 εκατ. δραχμών, που θα τα δώσει το Δημόσιο, ενώ θα μπορούσαμε για παράδειγμα να τα χρησιμοποιήσουμε για τα Λουτρά), θα επιβαρύνεται κάθε χρόνο με τα έξοδα εκμετάλλευσης (προσωπικό, ασφάλιστρα, καύσιμα κ.λπ.) και τη συντήρηση και επισκευές. Γιατί δεν αξιοποιούνται οι δεξαμενές; Όταν γεμίσουν με τα βρόχινα νερά και συμπληρωθούν με την υδροφόρο του Ναυτικού (αδάπανα για τον Δήμο), θα υπάρχει αρκετό νερό για τις ανάγκες του νησιού, όπως ισχυρίζονται οι γνωρίζοντες τα πράγματα στο νησί.

ε) Δεν είδα να γίνεται λόγος για τον ρόλο του Δήμου Μανδρακίου, που έχει προϋπολογισμό 14 εκατ. δραχμές και τη Μονή της Σπηλιανής, που κι αυτή έχει ένα αξιόλογο προϋπολογισμό, στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Νισύρου. Με τους κατάλληλους χειρισμούς οι δύο αυτοί Οργανισμοί μπορούν όχι μόνον ποσοτικά, αλλά κυρίως ποιοτικά να βοηθήσουν την ανάπτυξη με επενδύσεις κοινωνικού κεφαλαίου και με προγράμματα έργων αναδιανομής του τοπικού εισοδήματος.

στ) Οι παρατηρήσεις μου δεν έχουν *καμιά πρόθεση κριτικής*. Απλώς θέλω με αυτές να μεταφέρω τη συζήτηση σε κάποιο *ρεαλιστικό επίπεδο*. Όταν ήμουνα πιο νέος, νόμιζα κι εγώ ότι με ωραία και επιστημονικά καταρτισμένα προγράμματα, μπορούσαμε να λύσουμε τα προβλήματα των ανθρώπων των νησιών μας. Ο χρόνος και προπάντων οι *συναναστροφές* μου τα τελευταία χρόνια με τους απλούς ανθρώπους του νησιού μας, με *απογοήτευσαν* διαπιστώνοντας, πόσο ανίσχυρες είναι οι θεωρίες να λύσουν ακόμα και τα πιο απλά προβλήματα, όταν μάλιστα διατυπώνονται από τα γραφεία μας, χωρίς να συλλαμβάνουν τις επιθυμίες των ανθρώπων. Πόσο *εξωπραγματικοί* είμαστε προσπαθώντας να δώσουμε σ' αυτούς τους ανθρώπους «προκατασκευασμένη» στα μέτρα μας ευτυχία.

9

Οικονομική ανάπτυξη της Νισύρου – Απάντηση στις παρατηρήσεις¹⁰

Ευχαριστώ τον κ. Μιλτιάδη Λογοθέτη για τις παρατηρήσεις του στο άρθρο μας. Σκοπός μας ήταν η σκιαγράφηση ενός μοντέλου ισορροπημένης οικονομικής ανάπτυξης για την τοπική οικονομία του νησιού μας. Ορισμένους τομείς - όπως το λατομείο του Χιωτόπουλου - που απ' την φύση τους δημιουργούν θετικές και αρνητικές συνέπειες, τους παραλείψαμε εσκεμμένα γιατί απαιτούν μια πιο λεπτομερειακή εξέταση: Η συζήτηση σ' αυτούς τους τομείς ήταν από μεθοδικής πλευράς απρόσφορη για την δική μας ανάλυση, που σκοπό είχε την χάραξη γενικών κατευθύνσεων οικονομικής ανάπτυξης.

Με τον κ. Λογοθέτη διαφωνώ ριζικά στο πρώτο σημείο των παρατηρήσεων του. Το μοντέλο ανάπτυξης που προτείνουμε είναι *τολμηρό αλλά όχι ουτοπιστικό*. Θεωρούμε τις προσωπικές συμφωνίες μεταξύ των επαγγελματιών γεωργών και των απόντων ιδιοκτητών χωραφιών σαν το πρώτο σοβαρό στάδιο αναδασμού της γης, προϋπόθεση απαραίτητη για την αναζωογόνηση του γεωργικού τομέα (στον όρο γεωργικό συμπεριλαμβάνω γεωργία, κτηνοτροφία, κ.λπ.). Για να εξασφαλισθεί η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα θα πρέπει να υπάρξουν οι ανάλογες θεσμικές και δομικές αλλαγές που θα αυξήσουν την αποδοτικότητά του σε σύγκριση με την αποδοτικότητα του τουρισμού. Αντίθετα, με το *σημερινό σύστημα* των υπερβολικά περιορισμένων αγροτικών εκτάσεων, ο τομέας αυτός έχει χαμηλή αποδοτικότητα, *χαμηλό γεωργικό εισόδημα* και επομένως χαρακτηρίζεται από οικονομικό μαρασμό. Με την τουριστική ανάπτυξη -έστω μέσα στα πλαίσια των προτάσεων του κ. Λογοθέτη και την διατήρηση του σημερινού γεωργικού συστήματος η συρρίκνωση του τομέα αυτού θα είναι οπωσδήποτε μεγαλύτερη σύμφωνα με το πρότυπο Ρόδου - Κω.

10. Άρθρο του Μόσχου Σκουλλή, που δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Η Νισυριακή*» (Νέα Υόρκη), φ. Ιανουαρίου - Μαρτίου 1981 σε απάντηση των παρατηρήσεων του Μιλτ. Λογοθέτη.

Για να αποφύγουμε την συρρίκνωση και την δημιουργία μιας ανισομερούς κάθετης οικονομίας βασισμένης μόνο στον τουρισμό, απαιτείται μια *πολυδιάστατη οικονομική πολιτική* με αντικειμενικό σκοπό την δραστηριοποίηση όλων των προσφερομένων παραγωγικών πόρων, για την μεγαλύτερη δυνατή αποδοτικότητα ολόκληρης της οικονομίας. Οι εμπειρίες τις οποίες αναφέρει ο κ. Λογοθέτης συνηγορούν με τις απόψεις μας. Αν είχαν ληφθεί μέτρα περιφερειακής ανάπτυξης από τους αρμόδιους σε βαθμό που θα επέτρεπε την *παράλληλη ανάπτυξη* της γεωργίας σε σύγκριση με εκείνη του τουρισμού, ο μαρασμός της αγροτικής οικονομίας στη Ρόδο και Κω θα είχε αποφευχθεί. Οι προτάσεις μας έχουν σκοπό να προλάβουν την επανάληψη δυσάρεστων εμπειριών και επομένως δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν ουτοπιστικές.

Ο κ. Λογοθέτης αποφεύγει να προτείνει συγκεκριμένα μέτρα που θα εξασφάλιζαν μια ισομερή οικονομική ανάπτυξη στους διάφορους τομείς που ο καθένας έχει διαφορετικό βαθμό αποδοτικότητας. Κάτι τέτοιο είναι αναγκαίο για να επιτύχουμε μια τοπική οικονομία εξισορροπημένη, στην οποία ο κάθε τομέας θα αποδίδει το μέγιστο της αποδοτικότητάς του. Η δεύτερη σοβαρή μου διαφωνία αναφέρεται στο πρόβλημα του νερού. Η άποψη του κ. Λογοθέτη παραγνωρίζει την δυνατότητα απόκτησης νερού από την αφαλάτωση. Η δυσπιστία αυτή, που συμμερίζεται και ένας μεγάλος αριθμός συμπατριωτών μας, οφείλεται πιθανόν στις περιορισμένες δυνατότητες του «πειράματος αφαλάτωσης» στα μπάνια Μανδρακιού. Όμως μια προσεκτικότερη ματιά στο θέμα αποκαλύπτει ότι το νερό από την αφαλάτωση μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του γεωργικού τομέα και μέρος του τουρισμού.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να κάνω μια διευκρίνηση για τον χαρακτηρισμό του μοντέλου μας σαν εξωπραγματικού και σαν μοντέλου «προκατασκευασμένης ευτυχίας». Σκοπός της οικονομικής ανάλυσης είναι η ανάλυση του προβλήματος και η εκπόνηση ενός ορθολογιστικού προγράμματος για την λύση του σε συνδυασμό με την δημιουργία των απαραίτητων έργων υποδομής. Από κει και πέρα ο πληθυσμός του νησιού θα έχει την δυνατότητα εκλογής απασχολήσεως σύμφωνα με τις δυνατότητές του και τις φιλοδοξίες του. Ουδέποτε φανταστήκαμε να διατυπώσουμε μοντέλο ευτυχίας για τους συμπατριώτες μας. Αυτό που έχει σημασία είναι η δημιουργία δυνατοτήτων εκλογής μεταξύ διαφορετικών ενασχολήσεων. Στο βαθμό που επιτύχουμε αυτό το σκοπό, θα έχουμε πραγματοποιήσει ένα θετικό βήμα στην καταπολέμηση της υπανάπτυξης.

10

Αναπτυξιακά Νισύρου¹¹

Τον περασμένο χρόνο (1981) είχαμε συγκεντρωθεί εδώ στην ίδια αίθουσα με πρωτοβουλία του *Πολιτιστικού Ομίλου Νισύρου* σε μια συνάντηση που ονομάστηκε *Α΄ Παννισυριακό Συνέδριο* για να συζητήσουμε διάφορα θέματα που απασχολούν το νησί μας και τους Νισύριους της διασποράς. Διατυπώθηκαν μάλιστα ορισμένα *πορίσματα*, που υποβλήθηκαν στις αρμόδιες αρχές και για τα οποία πρέπει να κάνουμε μια μικρή ανασκόπηση. Είχε ειπωθεί πέρυσι ότι οι συναντήσεις αυτές πρέπει να είναι πιο πλατιές, να μη γίνονται μόνο σε επίπεδο συλλόγων της διασποράς, αλλά να συμμετέχουν σ' αυτές και *τοπικοί παράγοντες*, όπως οι κοινοτάρχες, οι πρόεδροι των επαγγελματικών και πολιτιστικών συλλόγων κ.ά. Ακόμα ειπώθηκε ότι θα πρέπει τη συνάντηση αυτή να την οργανώνει κάθε χρόνο και άλλος σύλλογος. Έτσι εφέτος την οργάνωση ανέλαβεν ο *Όμιλος Αρχαιοφίλων Νισύρου*, που με πρόσκλησή του κάλεσε όλους τους Νισυριακούς Συλλόγους και τους τοπικούς φορείς να συμμετάσχουν στο *Β΄ Παννισυριακό Συνέδριο*.

Ίσως είναι ανάγκη να πούμε, ιδιαίτερα στους μόνιμους κατοίκους *του νησιού*, που μας «κατηγορούν», ότι κάθε χρόνο ερχόμαστε εδώ και συζητάμε διάφορα ζητήματα του νησιού και στη συνέχεια φεύγουμε χωρίς να γίνεται τίποτα, ότι όλες αυτές οι *συζητήσεις*, οπουδήποτε κι αν γίνονται, έχουν αυτήν τη μοίρα: καταλήγουν σε *ευχολόγια*. Επισημαίνουμε τα προβλήματα, εκφράζουμε κρίσεις και διατυπώνουμε προτάσεις, τις οποίες υποβάλλουμε στους αρμόδιους κυβερνητικούς και υπηρεσιακούς παράγοντες, προσπαθώντας να πετύχουμε κάτι καλό για το νησί. Μην περιμένετε μέσα απ' αυτήν την αίθουσα να λυθούν τα προβλήματά μας. Αν είχαμε τη δυνατότητα να τα λύσουμε δεν θα καθόμασταν να τα συζητάμε. Όμως δεν βλέπεις να συναντιώμαστε κάθε χρόνο και ν' ανταλλάσουμε *απόψεις*. Γιατί πρέπει να το τονίσουμε ότι απ' αυτές τις

11. Εισήγηση στο Β΄ Παννισυριακό Συνέδριο στη Νίσυρο, 11-12 Αυγούστου 1982, που δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Νισυριακοί Αντίπαλοι*», φ. 17 Σεπτεμβρίου και 18 Οκτωβρίου 1982 και στην έκδοση «*Προκλήσεις αυτογνωσίας*» (Μιλτ. Λογοθέτης), 1991.

συνάξεις δημιουργείται κάποιο κλίμα, που προσδίδει ένα ιδιαίτερο κύρος σ' ένα πόρισμα για παράδειγμα, που απηχεί τις απόψεις 10-15 σωματείων και κοινωνικών φορέων του τόπου. Δεν συμφωνούμε επομένως με εκείνους που ισχυρίζονται ότι σ' αυτές τις συναντήσεις χάνουμε τον καιρό μας. Αντίθετα πιστεύουμε ότι τέτοιες συναντήσεις είναι χρήσιμες, γιατί μας δίνεται η μοναδική ευκαιρία, να συναντηθούμε γηγενείς και Νισύριοι της διασποράς και ν' ανταλλάξουμε απόψεις σε θέματα που απασχολούν το νησί. Νομίζω ότι κανένας δεν μπορεί να μας απαγορεύσει ν' ασχολούμαστε με τα προβλήματα της Νισύρου γιατί κι εμείς Νισύριοι είμαστε, έστω κι αν κάποιες συγκυρίες μας μετέτρεψαν σε προσωρινούς επισκέπτες - κατοίκους του νησιού. Πολλοί από εμάς άλλωστε διατηρούν τα σπίτια τους και τα εκλογικά τους δικαιώματα... Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκπροσωπούμε 3.000 Νισύριους της Αμερικής, 2.000 Νισύριους της Αθήνας και 1.000 Νισύριους της Ρόδου, για να περιοριστώ στις τρεις αυτές μεγάλες παροικίες των Νισύριων. Διακαιούμαστε επομένως να έχουμε κι εμείς τη γνώμη μας, παρά το γεγονός ότι μερικοί μπορεί να έχουν διαφορετική άποψη. Αυτά σαν μια γενική *τοποθέτηση αρχής*. Πρέπει ακόμα να τονίσουμε, μιλώντας για γενικές αρχές ότι μια άλλη βασική διαπίστωση είναι ότι οι νεότεροι Νισύριοι έχουν ξεπεράσει το *πλέγμα του τοπικισμού*, που βασάνιζε τις προηγούμενες γενιές και αντιμετωπίζουν τα πράγματα στο γενικό πλαίσιο του νησιού χωρίς ανταγωνιστικές διαφοροποιήσεις.

Αναφορικά με τ' *αποτελέσματα* της περσινής μας συνάντησης, είναι χρήσιμο να διατυπωθούν μερικές γενικές παρατηρήσεις, που καλύπτουν κάποιες *βασικές ενότητες προβλημάτων*, που απασχολούν το νησί.

α) Ένα απ' αυτά τα προβλήματα, που η λύση του φαίνεται να είναι δρομολογημένη, είναι η αξιοποίηση της *γεωθερμίας* του Ηφαιστείου. Οι υπεύθυνοι του εργοταξίου είναι αισιόδοξοι και ήδη, όπως μας πληροφόρησαν, δόθηκε εντολή από τη διοίκηση της ΔΕΗ, που εκτελεί το έργο, να προχωρήσουν στη δεύτερη γεώτρηση. Εάν τελικά επαληθευθούν οι προβλέψεις που υπάρχουν για τις δυνατότητες της γεωθερμίας της Νισύρου, τότε όχι μόνο θα λυθεί το ενεργειακό πρόβλημα των νησιών της Δωδεκανήσου, αλλά θα δημιουργηθούν και τεράστιες προοπτικές για ανάπτυξη της *γεωργίας* και της *βιομηχανίας* στη Νίσυρο, σε καλλιέργειες και μεταποιητικές δραστηριότητες, που χρησιμοποιούν ενέργεια σ' όλες της τις μορφές (υδρατμοί, ζεστό νερό, ηλεκτρικό ρεύμα). Οι προοπτικές που διαγράφονται από την αξιοποίηση της γεωθερμίας του νησιού, αποτελούν πρόκληση για προβληματισμό και μελέτη του *προγράμματος ανάπτυξης* της Νισύρου πάνω σ' αυτή τη νέα κατάσταση πραγμάτων.

β) Ένα άλλο πρόβλημα που συνδέεται με την αξιοποίηση ενός άλλου πλουτοπαραγωγικού τομέα του νησιού, αναφέρεται στο *λατομείο της ελαφρόπετρας* του Γιαλιού, το οποίο εκμεταλλεύεται η θυγατρική εταιρεία της ΑΓΕΤ ΗΡΑΚΛΗΣ, ΛΑΒΑ Α.Ε.. Ο Δήμος, επικαλούμενός το νομικό καθεστώς που διαμορφώθηκε μεταδικτατορικά για τα λατομεία, έχει ξεκινήσει μία σειρά από ενέργειες, που αποσκοπούν στην καλύτερη, για τα συμφέροντα του νησιού, αξιοποίηση του ορυκτού αυτού πλούτου της Νισύρου. Αλλά για το συγκεκριμένο αυτό θέμα, υπάρχει ειδική εισήγηση του κ. Δημάρχου.

γ) Την περσινή συνάντηση απασχόλησε και το *συγκοινωνιακό* θέμα, που εμφανίζεται οξύ για τη Νίσυρο, όπως και για τα άλλα άγονα μικρά νησιά, που βρίσκονται στην *«άγωνα γραμμή»*. Η κατάσταση δεν παρουσίασε καμιά βελτίωση αφού η γραμμή αυτή εξακολουθεί να εξυπηρετείται από το Α/Π *«Μιαούλης»* (μέχρι Πειραιά) και από Α/Π *«Πανορμίτης»* (εσωτερική γραμμή), πλοία απαράδεκτα για την εποχή μας. Η μόνη *προοπτική* είναι το τρίτο πλοίο που προγραμματίζει ν' αγοράσει η ΔΑΝΕ να δρομολογηθεί στην *άγωνα γραμμή* και να εξυπηρετήσει τα μικρά νησιά του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος, στα οποία ανήκει και η Νίσυρος. Προς την κατεύθυνση αυτή θα διευκολύνουν τα πράγματα εάν ο Δήμος Νισύρου και οι άλλοι Δήμοι των μικρών νησιών αγόραζαν μετοχές της ΔΑΝΕ και ασκούσαν κάποια πίεση στη Διοίκηση της Εταιρείας.

δ) Για το θέμα της *ύδρευσης* οι αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες προβληματίζονται για το ποια λύση θα προκρίνουν: την *αφαλάτωση*, μια και το σύστημα αυτό χρηματοδοτείται και από την ΕΟΚ, ή τη δημιουργία *συλλεκτικών λεκανών* συγκέντρωσης και αποθήκευσης σε δεξαμενές ομβρίων υδάτων. Η τελευταία μέθοδος εφαρμόζεται τελευταία στην Κύπρο και το Ισραήλ με τη δημιουργία *πλαστικών δεξαμενών* με πολύ χαμηλό κόστος.

ε) Οι *προοπτικές* που διαγράφονται για την αξιοποίηση των εγκαταστάσεων των *Ιαματικών Λουτρών* είναι πολύ καλές με τον νέο αναπτυξιακό νόμο, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα στους Δήμους να ιδρύσουν επιχειρήσεις με τη μορφή ανώνυμης εταιρείας λαϊκής βάσης και ν' αναλάβουν αναπτυξιακές και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Έτσι ο Δήμος μας μπορεί να προχωρήσει στην ίδρυση μιας τέτοιας εταιρείας που θα αναλάβει την *αναστήλωση* και τον *εκσυγχρονισμό* των λουτρικών εγκαταστάσεων με κρατική ενίσχυση (επιχορήγηση) διατηρώντας τον παραδοσιακό τους χαρακτήρα.

στ) Μια τελευταία ενότητα αναφέρεται στα *πολιτιστικά ζητήματα*, που προωθήθηκαν μέσω του Ομίλου Αρχαιοφίλων Νισύρου και αναφέρονται

κυρίως στην σύνταξη μελέτης αναστήλωσης του *Παλαιοκάστρου*, στη *συντήρηση των τοιχογραφιών* στα εξωκκλήσια του Αρμά, Σιωνών, Ταξιάρχη Εμπορείου, Αγίας Τριάδας Νικιών κ. τ.λ. και στην οργάνωση *συλλογών* ειδών λαϊκού πολιτισμού και ιστορικών εγγράφων στον Εμπορειό και στα Νικιά.

Αυτά σε γενικές γραμμές είναι τα αποτελέσματα στα κυριότερα από τα θέματα που απασχόλησαν το περσινό Συνέδριο και μερικά απ' αυτά επαναφέρονται για συζήτηση και στη σημερινή μας συνάντηση.

11

Πολιτιστικά και Δωδεκανήσιοι της Διασποράς¹²

Τα πολιτιστικά ζητήματα στα πλαίσια ενός Συνεδρίου που βασικός του στόχος είναι η παραπέρα σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στους μόνιμους κατοίκους της Δωδεκανήσου και στους απόδημους, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία γιατί μέσα από τις *λειτουργίες* τους μπορεί να καταξιωθεί αυτός ο τόσο σπουδαίος στόχος. Γιατί πρέπει να το πούμε από την αρχή ότι εκείνο που μας λείπει είναι η *ουσιαστική προσέγγιση* των δύο πλευρών. Αποκαλούμε τους Δωδεκανήσιους της διασποράς, αδέρφια μας, χωρίς να τους γνωρίζουμε, γιατί μέχρι σήμερα δε μπορέσαμε να βρούμε ένα πρακτικό και αποτελεσματικό τρόπο να προσεγγίσει η μια μεριά την άλλη. Οι σχέσεις μας συντηρούνται ακόμα με τις τυποποιημένες ευχετήριες κάρτες, που ανταλλάσσουμε τις γιορτές... Αλλά με καρτ-ποστάλ, που αγοράζουμε από σούπερ μάρκετ, δε μπορούμε ν' αναπτύξουμε ανθρώπινες σχέσεις. Χρειάζεται κάτι πιο ζεστό, πιο οικείο, πιο ουσιαστικό. Και νομίζουμε πως αυτή τη ζεστασιά στις σχέσεις μας, αν μπορέσει να *δημιουργήσει* αυτή η σημερινή σύναξη, θα δικαιώσει εκείνους που είχαν την πρωτοβουλία να οργανώσουν αυτό το Συνέδριο. Αν μάλιστα το Συνέδριο μπορέσει να βρει και πρακτικούς τρόπους να *διατηρήσει* αυτή τη ζεστασιά μέσα από διάφορες πολιτιστικές λειτουργίες, τόσο το καλύτερο.

Η ανάπτυξη αυτών των σχέσεων, με τους όποιους πολιτιστικούς μηχανισμούς κρίνουμε πιο αποτελεσματικούς, *προϋποθέτει* κάποια αρκετά καλή και πλατιά γνώση και των δύο πλευρών. Έτσι μπαίνει το ερώτημα: Ποια εικόνα έχουμε εμείς οι γηγενείς για τον Δωδεκανήσιο της Διασποράς, αυτόν δηλαδή που ζει στο εξωτερικό; Ο συμπατριώτης μου από τη Νίσυρο, Γιάννης Κώνστας, ο επιλεγόμενος «Αμερικάνος», που διατηρούσε στις αρχές

12. Ομιλία στο Συνέδριο των Δωδεκανησίων της Διασποράς, που οργανώθηκε στη Ρόδο από το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Δωδεκανήσου μεταξύ 16-19 Ιουλίου 1982 και δημοσιεύθηκε στα «Πρακτικά του Συνεδρίου» (1985) και στην έκδοση «Προκλήσεις αυτογνωσίας» (Μιλτ. Λογοθέτης), 1991.

του αιώνα μας εστιατόριο «μετά σφαιριστηρίου» στη δυτική 36η Λεωφόρο της Νέας Υόρκης, εξακολουθεί για πολλούς από εμάς ν' αντιπροσωπεύει τον χαρακτηριστικό τύπο του Δωδεκανήσιου μετανάστη. Ο Κώνστας όμως πέθανε και πέθανε και ο γιος του ο Νικόλας και τώρα βρισκόμαστε στην *τρίτη γενιά*. Αυτή η γενιά δεν έχει καμιά σχέση με τους πρώτους μετανάστες μας. Η γενιά αυτή γεννήθηκε, μεγάλωσε και μορφώθηκε σε «ξένο» τόπο με διαφορετικό, από το δικό μας, κοινωνικό και πολιτιστικό υπόβαθρο. Πολλοί από τη γενιά αυτή μιλάνε ελληνικά, υπάρχουν όμως κι άλλοι που δε μιλάνε. Κι εδώ είναι ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα που δυσκολεύει το πέρασμα των *μηνυμάτων* μας στις διάφορες λειτουργίες που στοχεύουν να μας φέρουν πιο κοντά. Ο νέος της Διασποράς έχει τελειώσει το Πανεπιστήμιο, έχει πάρει το μάστερ του και έρχεται να *γνωρίσει* την πατρίδα του πατέρα ή της μητέρας του. Είναι περήφανος για τον τόπο του, χαίρεται την απλή ζωή του χωριού και του νησιού, αλλά δε φαίνεται να μπορεί, πολύ δικαιολογημένα άλλωστε, να μπει στο πνεύμα του τρόπου ζωής μας, γιατί μεγάλωσε και μορφώθηκε σε άλλο περιβάλλον. Η επικοινωνία με το νέο αυτό για τη *μετάδοση* του μηνύματός μας πρέπει να είναι διαφορετική απ' αυτή που παραδοσιακά ακολουθούμε. Το «κυριακάτικο» Σχολείο, η ετήσια συνεστίαση, η χοροεσπερίδα, η επίσκεψη στην πατρίδα, δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, αρκετά για να συσφίξουν τις σχέσεις μας και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για ουσιαστική προσέγγιση. Χρειάζεται κάτι άλλο πιο αποτελεσματικό.

Αλλά και η άλλη πλευρά, η δική μας, δεν είναι αρκετά γνωστή, στους απόδημους. Ο σημερινός Δωδεκανήσιος με τη σειρά του, δεν έχει καμιά σχέση με εκείνον της προπολεμικής και μεταπολεμικής γενιάς, που σ' ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό, στα μικρά κυρίως άγωνα νησιά και στα χωριά, εξαρτιόταν από τα *μεταναστευτικά εμβάσματα*. Η εντυπωσιακή οικονομική και πολιτιστική πρόοδος, που σημειώθηκε στη Δωδεκάνησο διαμόρφωσε ένα νέο τύπο «Νεοδωδεκανήσιου» με πλατύτερη μόρφωση, πιο πολλά ενδιαφέροντα και με κάπως διαφορετικές αντιλήψεις σε ότι αφορά μερικές πατροπαράδοτες «παραδοχές», που συνδέονται και με τις πολιτιστικές λειτουργίες. Αυτός ο νέος χρειάζεται άλλα κανάλια για να επικοινωνήσει με την γενιά του της Διασποράς. Όταν ο γηγενής νέος σχεδόν έχει αποκοπεί από τις ρίζες μας, αφού τα πολιτιστικά προϊόντα που του προσφέρουμε έχουν περάσει στο εμπορευματικό κύκλωμα, καταλαβαίνετε πόσο δύσκολο είναι να επικοινωνήσει με τόν «έξω κόσμο» της Διασποράς, μέσα από τις πολιτιστικές λειτουργίες. Γι' αυτόν είναι δύσκολο ακόμα και με τον γονιό του να επικοινωνήσει. Να γιατί είπαμε

από την αρχή ότι κάτω από τις *ιδιόρρυθμες* αυτές σχέσεις σύγχρονων γηγενών και απόδημων, χρειάζονται νέες μορφές επικοινωνίας, πολύ διαφορετικές απ' εκείνες τις «παραδοσιακές» που μέχρι σήμερα ακολουθούμε.

Έτσι μπαίνει ένα άλλο ερώτημα: ποια είναι αυτά τα μέσα που μπορούν να φέρουν πιο κοντά εμάς τους γηγενείς με τους απόδημους; Δεν είναι στις προθέσεις μου, αλλ' ούτε και στις δυνατότητές μου να προτείνω λύσεις στο τόσο σοβαρό αυτό πρόβλημα, με τη μικρή αυτή εισήγηση. Μερικές εντελώς πρόχειρες σκέψεις θα διατυπώσω, που ίσως μπορέσουν να προκαλέσουν κάποια συζήτηση και ενδεχομένως να καταλήξουν σε κάποιο χρήσιμο συμπέρασμα.

Νομίζω πως το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνουμε είναι να *αλληλογνωριστούμε*, να απογράψουμε, αν θέλετε, τις *ηθικές* και *αριθμητικές* δυνάμεις μας. Πόσοι είναι σήμερα οι Δωδεκανήσιοι της Διασποράς, πού βρίσκονται και με τι ασχολούνται; Νά μερικά ερωτήματα που ζητούν απάντηση. Κάποιοι πρόχειροι υπολογισμοί αναβιβάζουν τους Δωδεκανήσιους της Διασποράς σήμερα σε 120.000 σκορπισμένους σ' όλο τον κόσμο, στην Αμερική, στον Καναδά, στην Αυστραλία, στην Αφρική, στην Ευρώπη, στην Αθήνα-Πειραιά και στην άλλη Ελλάδα. Πόσοι από εμάς ξέρουν για τη δράση αυτού του κόσμου που τιμά τη Δωδεκάνησο στο εξωτερικό; Πόσοι ξέρουν ότι ο Υπουργός Μεταφορών και Δημοσίων Έργων της Αυστραλίας είναι Καστελλοριζιός, ο Νικόλαος Δοντάς; Πόσοι ξέρουν ότι δύο άλλοι Καστελλοριζιοί ο Γεώργιος Γεωργούρας και ο Νικόλαος Μπόλκας, είναι μέλη της Ομοσπονδιακής Γερουσίας της Αυστραλίας; Πόσοι ξέρουν ότι ένας άλλος Δωδεκανήσιος, ο Παναγιώτης Μοντιάδης από τη Σύμη είναι μέλος της Ομοσπονδιακής Βουλής της Αυστραλίας και σήμερα Υπουργός Μεταφορών στη σκιώδη Κυβέρνηση της Αντιπολίτευσης; Πόσοι ξέρουν ότι ο Δήμαρχος του Περθ είναι επίσης Καστελλοριζιός; Πόσοι ξέρουν ότι ένας άλλος Δήμαρχος για πολλά χρόνια στο Χάρτφορντ της Πολιτείας Κοννέκτικατ της Αμερικής ο Γεώργιος Αθανασιάδης, ήταν Ροδίτης; Πόσοι ξέρουν ότι ο φόβος και ο τρόμος των μαφιόζων της Νέας Υόρκης είναι ο Νισύριος δικαστής Νίκος Τσουκαλάς; Πόσοι ξέρουν ότι ο Βασίλης Ριζόπουλος, Συμαϊκής καταγωγής, υπήρξε ο αρχηγός του Φιλελευθέρου Κόμματος του Βελγίου και σήμερα είναι Βουλευτής των Βρυξελλών;

Πόσοι ξέρουν -αυτό ίσως να το ξέρουν αρκετοί γιατί πρόσφατα γράφτηκε στις εφημερίδες- ότι ο αρχηγός της Αργεντινής Χούντας, ο στρατηγός Νικολαΐδης, κατάγεται από τη Χάλκη; (Για να μη λέμε μόνο τα καλά μας...). Πόσοι από εμάς ξέρουν ότι υπάρχουν αυτή τη στιγμή σ' όλο τον κόσμο Δωδε-

κανήσιοι επιστήμονες, επιχειρηματίες, άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών που διαπρέπουν; Ας με συγχωρήσουν οι αντιπρόσωποι των νησιών για τις παραλείψεις μου, εντελώς ενδεικτικά ανέφερα τα παραπάνω ονόματα που πρόχειρα είχα στο νου μου. Νά ένα πρώτο καθήκον μας να κάνουμε μια *απογραφή*, ένα *who is who* των Δωδεκανησίων της Διασποράς. Μια τέτοια απογραφή πρέπει να γίνει και στον εθνικό μας χώρο. Στην προσπάθεια αυτή τα Δωδεκανησιακά Σωματεία μπορούν να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο. Ορισμένες μεμονωμένες προσπάθειες έγιναν στο χώρο αυτό για μερικά νησιά, χωρίς να καλύπτουν το θέμα, που πρέπει ν' αντιμετωπισθεί με σοβαρότητα και προπάντων με συστηματική μέθοδο.

Η απογραφή των *δυνάμεων* της Διασποράς θα μας δώσει όλα τα στοιχεία για να καταστρώσουμε ένα σχέδιο *ουσιαστικής προσέγγισης*, που είναι το δεύτερο πράγμα που μπορούμε να κάνουμε. Θα ήταν επιπόλαιο να *απαριθμούσαμε* αυτή τη στιγμή τι μέσα θα χρησιμοποιήσουμε και τι στρατηγική θ' ακολουθήσουμε. Πάντως δεν θα πρέπει ν' αποκλείσουμε τα μέχρι σήμερα «*παραδοσιακά*» μέσα στο όνομα *δογματικών προκαταλήψεων*, ούτε να υιοθετήσουμε πρότυπα «*τεχνοκρατικά*» που ενδεχομένως μπορεί να φέρνουν κάποιο αποτέλεσμα, όμως μας απομακρύνουν από τον συναισθηματισμό, που πρέπει να κυριαρχεί σ' όλες τις πράξεις μας. Ανταλλαγή επισκέψεων, μετάδοση εμπειριών και γνώσεων, μετάδοση της σύγχρονης δωδεκανησιακής πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, διατήρηση της παραδοσιακής μας μουσικής και τέχνης, πρέπει να είναι μέσα στον κύκλο των μηχανισμών που θα κινητοποιήσουμε. Και βέβαια τέτοιες *συναντήσεις* σαν τη σημερινή, που τις θεωρώ τις πιο αποτελεσματικές λειτουργίες για να πετύχουμε την προσέγγιση και αλληλογνωριμία, πρέπει ν' αποτελέσουν πρωταρχική φροντίδα μας.

Εδώ μπαίνει ένα άλλο ερώτημα: Ποιος *φορέας* θα κάμει την απογραφή των ηθικών και αριθμητικών δυνάμεων της Διασποράς και ποιος θα καταστρώσει και θα υλοποιήσει την προσέγγιση και αλληλογνωριμία για την οποία μιλήσαμε; Νομίζω πως βασικός πυρήνας αυτής της προσπάθειας πρέπει να είναι τα Σωματεία της Διασποράς, που πρέπει να συντονίσουν τη δράση τους και να βρουν κάποιο σχήμα να εκφράζονται και να ενεργούν *συλλογικά*. Στην κατεύθυνση αυτή έγινε μια πρώτη προσπάθεια με τη δημιουργία στη Νέα Υόρκη της Ομοσπονδίας Δωδεκανησιακών Σωματείων Αμερικής και Καναδά και στην Αθήνα πρόσφατα της Ομοσπονδίας Δωδεκανησιακών Σωματείων Αθηνών-Πειραιώς. Σήμερα προτείνουμε τη δημιουργία ενός *τριτοβάθμιου συλλογικού οργάνου*, που θα συντονίζει και θα κατευθύνει τις ενέρ-

γυεις των ανά τον κόσμο Δωδεκανησιακών Σωματείων, που κατατείνουν στη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στους απόδημους και τους γηγενείς. Σ' ένα τέτοιο όργανο – φορέα μπορεί να εξελιχθεί το Συνέδριο αυτό, αν αποφασίσουμε να το κάνουμε θεσμό, ονομάζοντάς το *Διαρκή Διάσκεψη των Δωδεκανησιακών Συλλόγων της Διασποράς*. Η Διαρκής αυτή Διάσκεψη θα διοικείται από αντιπροσωπευτικό όργανο των Συλλόγων, θα διατηρεί στη Ρόδο τα Γραφεία της και θα συνέρχεται κάθε χρόνο σε συνέλευση όλων των Δωδεκανησιακών Συλλόγων για να συζητά και να παίρνει αποφάσεις πάνω σε θέματα που θα προωθούν τις μεταξύ μας σχέσεις. Η πραγματοποίηση των ετησίων αυτών συναντήσεων, δε συναντά δυσκολίες, γιατί κάθε καλοκαίρι οι ξενιτεμένοι μας έρχονται στην πατρίδα. Αυτό που χρειάζεται είναι να οργανώσει κανείς αυτή τη συνάντηση, συγκεντρώνοντάς τους όλους σε κάποιο νησί, εφέτος στη Ρόδο, του χρόνου σε κάποιο άλλο. Ας πάρουμε λοιπόν τις αποφάσεις μας πάνω σ' αυτή τη πρόταση, που τη θεωρώ πολύ ουσιαστική για το μέλλον των προσπαθειών μας.

Τελειώνοντας την περιορισμένη αυτή εισήγηση πάνω σ' ένα τόσο σοβαρό θέμα, που νομίζω ότι αγγίζει τη καρδιά του Συνεδρίου μας, θα ήθελα να δηλώσω ξανά ότι δεν είχα καμιά πρόθεση να δώσω συνταγές δημιουργίας καλών ανθρωπίνων σχέσεων ανάμεσα σε μας και τους αποδήμους αδελφούς μας. Είχα κατά νου να διατυπώσω μερικές σκέψεις που θα μπορούσαν ίσως ν' αποτελέσουν αφορμή για σοβαρότερη και πλατύτερη μελέτη του ζητήματος. Το μέλλον θα δείξει αν οι λίγες αυτές γραμμές μπορεί να είναι πρακτικά ωφέλιμες, πέρα από την ανάγκη να καλυφθεί το πρόγραμμα του Συνεδρίου.

12

Τουριστικά Νισύρου¹³

Το θέμα που πρόκειται ν' αναπτύξω στο εφετινό Γ' Παννισυριακό Συνέδριο αναφέρεται στον *τουρισμό*, σε ένα τομέα στον οποίον τον τελευταίο καιρό όλος ο κόσμος έχει αναποθέσει τις ελπίδες του για να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής του. Από τον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, που πριν λίγα χρόνια είχε κηρύξει τον τουρισμό παράγοντα οικονομικής *ανάπτυξης* και *προσέγγισης* των λαών, μέχρι και τον τελευταίο Κοινοτάρχη, τον φίλο μας τον Νικόλα, εδώ στα Νικιά, όλοι στηρίζουν τις ελπίδες τους στον τουρισμό. Βέβαια κανένας δεν μπορεί ν' αμφισβητήσει ότι ο τουρισμός είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας γιατί και *εργασία* προσφέρει και *συνάλλαγμα* προσπορίζει και *συγκρατεί* ακόμα μερικούς ανθρώπους σε άγονα και εγκαταλειμμένα χωριά και νησιά, όπως είναι τα δικά μας. Υπάρχει ωστόσο ένα πρόβλημα, γνωστό στους θεωρητικούς του τουρισμού, σαν πρόβλημα *τουριστικής χωρητικότητας*, που νομίζω ότι είναι σοβαρό και θα πρέπει από την αρχή να το τονίσουμε.

Το πρόβλημα μπαίνει με το ερώτημα: μέχρι ποιο σημείο μπορεί ν' αναπτυχθεί τουριστικά ένας τόπος; Μια λοιπόν και η *Νίσυρος* βρίσκεται στα πρώτα βήματα της τουριστικής της ανάπτυξης, είναι χρήσιμο να δούμε τι δυνατότητες έχει ο τόπος μας και μέχρι πού μπορεί να φθάσει η *αντοχή* του να δεχθεί και να φιλοξενήσει τουρίστες; Υποστηρίζεται πως ένας τόπος μπορεί να δεχθεί τόσους τουρίστες, όσοι είναι οι μόνιμοι κάτοικοί του. Με το δεδομένο αυτό η *Νίσυρος θεωρητικά* μπορεί να φιλοξενήσει 1.000 τουρίστες, αλλά στην πράξη η φιλοξενία δεν εξασφαλίζεται μόνο με τον ύπνο, αλλά και με όλες τις άλλες υπηρεσίες που έχει ανάγκη ένας τουρίστας, από το *φαγητό* και το *νερό*, προπάντων το νερό, μέχρι τις *μετακινήσεις* και την *ψυχαγωγία*. Επομένως οι δυνατότητες υποδοχής και φιλοξενίας τουριστών στη *Νίσυρο* δεν μπορούν να μετρηθούν με το *κριτήριο* της αντιστοιχίας *πληθυσμού – κλί-*

13. Εισήγηση στο Γ' Παννισυριακό Συνέδριο στη Νίσυρο 12-13 Αυγούστου 1983, που δημοσιεύθηκε στην έκδοση «*Προκλήσεις ανταγωνισίας*» (Μιλτ. Λογοθέτης), 1991.

νες, αλλά με την υποδομή που διαθέτει το νησί ν' ανταποκριθεί στις ανάγκες των επισκεπτών του. Χωρίς τη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής και κύρια την αντιμετώπιση του προβλήματος της *ύδρευσης* και του *συγκοινωνιακού*, δεν μπορούμε να συζητάμε σοβαρά για *τουριστική ανάπτυξη* της Νισύρου. Εκτός και αν ακολουθήσει και η Νίσυρος την τακτική των άλλων νησιών της Δωδεκανήσου, όπου κατά κανόνα η ανωδομή (ξενοδοχεία), προηγείται της υποδομής (νερό, δρόμοι, ηλεκτρικό ρεύμα, τηλέφωνα). Τ' αποτελέσματα ήταν βέβαια οδυνηρά και για τις επιχειρήσεις που αντιμετώπιζαν αξεπέραστα λειτουργικά προβλήματα και για το κράτος που πέζονταν να τα λύσει, όμως δεν κατόρθωσαν ν' ανακόψουν την ανορθόδοξη αυτή ανάπτυξη.

Υπό την αίρεση λοιπόν ότι θ' αντιμετωπισθούν τα προβλήματα υποδομής, θα προσπαθήσουμε να διαγράψουμε τα πλαίσια της τουριστικής ανάπτυξης της Νισύρου. Σε ότι αφορά τα *μέσα φιλοξενίας* πρέπει να τονίσουμε ότι τα υπό ανέγερση *ξενοδοχεία* (Παντελίδη, Καρπάθιου, Χαρίτου, Καρπαθάκη, Δήμου-επέκταση) μαζί με το συγκρότημα των Λουτρών που επιτέλους καιρός είναι να αναστηλωθεί και να εκσυγχρονιστεί, εξασφαλίζουν ένα δυναμικό της τάξης των 700 κλινών, που μαζί με τους υπάρχοντες ξενώνες (Νικολίτση, Μούρα κ.ά.) θα πλησιάσει τις 800 κλίνες στα προσεχή χρόνια. Στο δυναμικό αυτό, πρέπει να προσθέσουμε και ένα αυξανόμενο συνεχώς αριθμό *ενοικιαζομένων δωματίων*, που λειτουργούν στην αιχμή και μπορούν να καλύπτουν τις ανάγκες της ζήτησης. Τα τελευταία αυτά στεγαστικά μέσα καθώς μάλιστα προέρχονται από μετατροπή παραδοσιακών σπιτιών σε ξενώνες, αποτελούν την ιδανική λύση ενός άριστου συνδυασμού προώθησης της τουριστικής ανάπτυξης με παράλληλη αναβίωση των παραδοσιακών μας οικισμών, ιδιαίτερα στα εγκαταλειμμένα χωριά του νησιού (Εμπορείός, Νικιά). Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι, για την αναστήλωση των παραδοσιακών σπιτιών σε ξενώνες στους παραδοσιακούς μας οικισμούς, υπάρχουν ισχυρά οικονομικά και πολεοδομικά *κίνητρα*, που οι ενδιαφερόμενοι ιδιοκτήτες μπορούν να τα επωφεληθούν. Ένα πρώτο λοιπόν συμπέρασμα είναι ότι κάτω από τις διαγραφόμενες προοπτικές η Νίσυρος δεν χρειάζεται να ξεπεράσει τις παραπάνω ξενοδοχειακές κλίνες, όμως μπορεί εφόσον οι εξελίξεις το επιβάλλουν, να δημιουργήσει πρόσθετα συμπληρωματικά μέσα στέγασης τουριστών μέσα από τον μηχανισμό της αναστήλωσης των παραδοσιακών σπιτιών. Η προσπάθεια αυτή μπορεί να εκδηλωθεί και *συλλογικά*, μέσα από μια κοινοπραξία ή συνεταιρισμό, καλύπτοντας όχι μόνο το κατασκευαστικό, αλλά και το μέρος της *εκμετάλλευσης* των καταλυμάτων.

Πέρα όμως από τον τουρισμό *πολυήμερης παραμονής*, που εξυπηρετεί η παραπάνω ανωδομή σε κάθε μορφής καταλυμάτων φιλοξενίας η Νίσυρος διαθέτει ένα σημαντικό πλεονέκτημα ότι βρίσκεται κοντά στην Κω και αποτελεί τουριστικό της «δορυφόρο», που την τροφοδοτεί κύρια με *επισκέπτες μιας ημέρας*. Πρόκειται για μια δυναμική μορφή τουρισμού, που ενώ δεν απαιτεί και δε δεσμεύει καταλύματα, προσπορίζει οικονομικά ωφέλη στο νησί, των οποίων η παραπέρα αύξηση εξαρτάται από την καλύτερη υποδοχή, οργάνωση και εξυπηρέτηση των τουριστών της μιας ημέρας. Εδώ ακριβώς μπαίνουν και μια σειρά από προβλήματα που καλούνται οι Νισύριοι ν' αντιμετωπίσουν και που σχετίζονται με τη *σύνδεση* του νησιού με την Κω - Καρδάμaina, με την οργάνωση της *υποδοχής* στο λιμάνι (Γραφείο Πληροφοριών, διαφημιστικά έντυπα), με την *εστίαση* των επισκεπτών (εστιατόρια), με τις *μετακινήσεις* τους στα αξιοθέατα μέρη (μεταφορικά μέσα), με τα *ψώνια* τους (καταστήματα, παραγωγή τοπικών προϊόντων) με τη *ψυχαγωγία* τους (επίσκεψη Λογραφικού Μουσείου, λαογραφικές εκδηλώσεις) και με διάφορα *άλλα πράγματα*, που κάμνουν ευχάριστη την ολιγόωρη παραμονή των επισκεπτών στο νησί.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών είναι ανάγκη να συνεργαστούν ο Δήμος και οι Κοινότητες με τους άμεσα ενδιαφερόμενους *επαγγελματίες*, οι οποίοι πρέπει να συμπτύξουν μια επαγγελματική οργάνωση που θα τους εκφράζει και θα προωθεί *συνλογικά* τα επαγγελματικά τους συμφέροντα. Από την *άλλη* μεριά ο Δήμος με τις Κοινότητες πρέπει να προχωρήσουν στην υλοποίηση της πρότασης για τη δημιουργία *δημοτικής τουριστικής επιχείρησης*, η οποία παράλληλα με την αξιοποίηση των Λουτρών και του Δημοτικού Ξενώνα, θα παρεμβαίνει και εκεί που διστάζει ο ιδιωτικός τομέας (συγκοινωνίες, πρατήριο καυσίμων κ.τ.λ.).

Εκείνο που ιδιαίτερα πρέπει να τονίσουμε μιλώντας για τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου είναι η διαφύλαξη, προστασία και προβολή της *φυσικής* και *πολιτιστικής κληρονομιάς* του νησιού, που αποτελεί το πιο σημαντικό στοιχείο τουριστικής έλξης. Το φυσικό περιβάλλον, οι γεωλογικοί μετασχηματισμοί (ηφαίστειο, σπήλαια), το τοπίο, οι αρχαιότητες, τα εξωκλήσια, οι παραδοσιακοί οικισμοί, τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων, είναι στοιχεία που πρέπει να τα διαφυλάξουμε σαν κόρη οφθαλμού, παρακάμποντας κάποιες σκοπιμότητες της στιγμής, που παρεμβάλλονται και προβάλλονται από παράγοντες που δεν εξυπηρετούν τα πραγματικά και γενικά συμφέροντα της Νισύρου.

Και κάτι ακόμα σημαντικό. Όλη η προσπάθεια για την τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου πρέπει να είναι μεθοδευμένη και οργανωμένη, με ένα

πρόγραμμα που θα συνταχθεί με τη σύμπραξη όλων των κοινωνικών φορέων του νησιού και θα έχει τη συναίνεση των κατοίκων. Αυτή η τελευταία λειτουργία είναι πολύ σημαντική, γιατί οποιοδήποτε πρόγραμμα, όσο καλό και αν είναι, δεν πρόκειται να έχει τα προοδوکώμενα αποτελέσματα, εάν δεν έχει ταυτόχρονα και τη λαϊκή συναίνεση. Θα ήταν λάθος να προσπαθήσουμε να επιβάλουμε στους συμπατριώτες μας το πρότυπο της τουριστικής ανάπτυξης που ορθολογικά κρίνουμε απαραίτητο. Εκείνο που πρέπει να κάνουμε είναι να συζητήσουμε μαζί τους και να συγκλίνουμε τις θέσεις μας ώστε να φθάσουμε σ' ένα συναινετικό σχήμα, που θα εξασφαλίζει την αποδοχή και συμμετοχή στην εφαρμογή του προγράμματος.

Τα παραπάνω αποτελούν μερικές γενικές απόψεις πάνω στο καίριο θέμα του τουρισμού της Νισύρου, που περισσότερο διατυπώνονται για προβληματισμό και λιγότερο για χάραξη κατευθυντήριων γραμμών σε μια ενδεχόμενη πρωτοβουλία συστηματικής μελέτης και προγραμματισμού της τουριστικής ανάπτυξης του νησιού.

13

Σχεδιάσμα προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης Νισύρου¹⁴

Το θέμα του καταρτισμού ενός προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Νισύρου δεν είναι καινούργιο. Έχει μπει από το Α΄ Παννισυριακό Συνέδριο του 1981, χωρίς όμως να προχωρήσει, ίσως επειδή περιμέναμε ν' αναλάβει τη σύνταξή του κάποιος επίσημος φορέας στα πλαίσια διαφόρων πρωτοβουλιών που κατά καιρούς παίρνονται από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, από το Νομαρχιακό Συμβούλιο, από τη Νομαρχία Δωδεκανήσου, από την Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Αυτοδιοίκησης και από άλλους φορείς. Με τέτοιες πρωτοβουλίες έχουν συνταχθεί ή βρίσκονται στο στάδιο της σύνταξης περιφερειακά προγράμματα για το Καστελλόριζο, την Τήλο, τη Χάλκη, τη Νότια Ρόδο, την Κάρπαθο, τη Λέρο, που εντάχθηκε μάλιστα και στα ΜΟΠ και για την Επαρχία Κω, στην οποία ανήκει βέβαια και η Νίσυρος. Ανεξάρτητα λοιπόν από το τι θα βγει από το τελευταίο αυτό πρόγραμμα για τη Νίσυρο, θεωρήσαμε χρήσιμο να παρουσιάσουμε ένα σχέδιασμα που μπορεί ν' αποτελεί πρόταση για τη σύνταξη ενός προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Νισύρου και ταυτόχρονα πρόκληση για τους υπεύθυνους παράγοντες ν' αναλάβουν κάποια συγκεκριμένη πρωτοβουλία προς αυτή την κατεύθυνση.

Για τη Νίσυρο έχουν δημιουργηθεί κάποιες ευνοϊκές συγκυρίες, που συνηγορούν στην άμεση και χωρίς παραπέρα καθυστερήσεις, εκπόνηση ενός προγράμματος. Τέτοιες συγκυρίες είναι: Πρώτο η εξασφάλιση σημαντικών οικονομικών πόρων από τον Δήμο με την βελτίωση των όρων εκμετάλλευσης του λατομείου ελαφρόπετρας από την ΛΑΒΑ Α.Ε.. Δεύτερο, οι προοπτικές που διαγράφονται από την επικείμενη αξιοποίηση της γεωθερμίας του νησιού από τη ΔΕΗ. Τρίτο, η βελτίωση των δημογραφικών συνθηκών με την σημειούμενη

14. Εισήγηση στο Ε΄ Παννισυριακό Συνέδριο στη Νίσυρο 19-20 Αυγούστου 1988, που δημοσιεύθηκε στην έκδοση «Προκλήσεις αυτογνωσίας» (Μιλτ. Λογοθέτης), 1991.

παλιννόστηση νέων ηλικιών που εντάσσονται στις δημιουργούμενες νέες παραγωγικές δραστηριότητες. Τέταρτο, οι ευνοϊκές προοπτικές που διαγράφονται για την ανάπτυξη του *τουρισμού* του νησιού. Παράλληλα με τις ευνοϊκές αυτές συγκυρίες, την άμεση σύνταξη και εφαρμογή του προγράμματος επιβάλλουν και δύο *αρνητικοί* παράγοντες: Πρώτο, η *χωρίς αξιολόγηση και ιεράρχηση εκτέλεση* των έργων που χρηματοδοτούνται από πόρους του Δήμου. Δεύτερο, η *άναρχη ανάπτυξη* με όλες τις επιπτώσεις στο φυσικό και δομημένο περιβάλλον.

Το σχέδιασμα - οδηγός για τη σύνταξη του προγράμματος δεν περιορίζεται σ' ένα διάγραμμα μελέτης, αλλά μπαίνει και στην *ουσία* του προγράμματος καθορίζοντας τους *στόχους* του και στη συνέχεια προτείνοντας τα επί μέρους συγκεκριμένα *έργα* που πρέπει να γίνουν και τα *μέτρα* που πρέπει να παρθούν για να αξιοποιηθούν οι φυσικοί πόροι του νησιού, να προωθηθούν παραγωγικές δραστηριότητες, να αναβαθμιστεί η ποιότητα ζωής και να αναδειχθεί η πολιτιστική και φυσική κληρονομιά της Νισύρου. Έτσι διαμορφώνεται ένα *πλαίσιο προτάσεων*, που αναμφίβολα θα διευκολύνουν τις διαδικασίες του προγραμματισμού.

Πρέπει να διευκρινήσουμε ότι ο κατάλογος των προτεινομένων έργων και μέτρων είναι *ενδεικτικός*, που σημαίνει ότι μπορεί να διευρυνθεί και ακόμα να περιοριστεί και ότι έχουν περιληφθεί σ' αυτόν έργα και μέτρα που έχουν κατά καιρούς προταθεί από τον Δήμο και τις Κοινότητες ή άλλους τοπικούς φορείς, είτε αποτελούν νέες προτάσεις, είτε βρίσκονται σε εξέλιξη ή στο στάδιο της μελέτης. Επίσης πρέπει να τονιστεί ότι η *σειρά* αναγραφής των προτεινόμενων έργων και μέτρων είναι κι αυτή *ενδεικτική* και δεν υποδηλώνει την προτεραιότητά τους.

Η πρόταση προβλέπει και τη σύσταση μιας ολιγομελούς *Επιτροπής* από τεχνοκράτες, κατά προτίμηση Νισύριους, οι οποίοι σε σύντομο χρονικό διάστημα και σε συνεργασία με τους ΟΤΑ του νησιού και με τους άλλους αρμόδιους φορείς θα πρέπει:

- Να αξιολογήσουν τα έργα και τα μέτρα και να καθορίσουν την προτεραιότητά τους.

- Να καταλείψουν τις προβλεπόμενες επενδύσεις και πιστώσεις κατά χρηματοδοτικό φορέα (δημόσιο, ΔΕΚΟ, ΟΤΑ, ιδιωτικός τομέας).

- Να κοστολογήσουν προσεγγιστικά τα προτεινόμενα έργα και μέτρα.

- Να οριστικοποιήσουν τον κατάλογο των έργων και των μέτρων.

- Να καθορίσουν τη διάρκεια εκτέλεσης του προγράμματος και το χρονοδιάγραμμα.

-Να συντάξουν το τελικό κείμενο σχεδίου προγράμματος και να το παραδώσουν στον Δήμο για την έγκριση και παραπέρα προώθησή του.

Έτσι το *σχεδιάσμα* για τη σύνταξη ενός *προγράμματος* οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Νισύρου, προσδιορίζει τους βασικούς στόχους και προτείνει μια σειρά έργων και μέτρων, που εντάσσονται σε ενότητες, ως ακολούθως:

α) *Βασικοί στόχοι*: Η συγκράτηση του πληθυσμού και η εξασφάλιση συνθηκών παλιννόστησης Νισύριων της διασποράς. Η βελτίωση των κοινωνικών υπηρεσιών του πληθυσμού. Η αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Η αξιοποίηση των φυσικών πόρων και των αναπτυξιακών δυνατοτήτων του τόπου. Η ανάδειξη, διατήρηση και προβολή της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Νισύρου. Η οικονομική και διοικητική συνένωση των ΟΤΑ του νησιού.

β) *Έργα υποδομής*: Επέκταση λιμανιού Μανδρακιού. Διαμόρφωση προβλήτας Αγ. Σάββα. Συμπλήρωση έργων λιμενίσκου Πάλων (μαρίνα). Κατασκευή προβλήτας Αυλακιού. Διάνοιξη δημοτικών δρόμων νέου σχεδίου πόλης (Μανδρακιού - Πάλων). Διάνοιξη αγροτικού δρόμου Παλαιόκαστρου - Άργους. Αποπεράτωση αγροτικού δρόμου Ευαγγελίστριας (ασφαλτόστρωση). Αποπεράτωση αγροτικού δρόμου Αυλακιού (τσιμεντόστρωση). Επέκταση παραλιακού δρόμου μέχρι Λειές. Κατασκευή μικρού αεροδρομίου. Έργα ύδρευσης (συλλεκτικές λεκάνες, δεξαμενές, υδροφόρα, αντικατάσταση και επέκταση δικτύου). Επέκταση και ενίσχυση ηλεκτρικού δικτύου (Αυλάκι). Κατασκευή κτιρίου Ο.Τ.Ε. και επέκταση δικτύου. Βελτίωση δικτύων αποχέτευσης - βιολογικός καθαρισμός (Μανδράκι - Πάλων). Μεταφορικά μέσα (μικρό ferry boat, λεωφορεία, ταξί). Κατασκευή δεξαμενών καυσίμων. Δημιουργία νέων σφαγείων εκτός οικισμού. Δημιουργία σκουπιδότοπου - οργάνωση αποκομιδής απορριμμάτων.

γ) *Φυσικοί πόροι - Παραγωγικοί τομείς*: Αξιοποίηση γεωθεμίας ηφαιστείου (ηλεκτρική ενέργεια). Δημιουργία παραγωγικών δραστηριοτήτων με βάση τη γεωθεμία (θερμοκήπια) και τις θερμές πηγές (γαριδοκαλλιέργεια). Επέκταση ορυχείου ελαφρόπετρας Γυαλιού. Γεωργική αξιοποίηση κάμπου Λακιού (συνεταιριστική εκμετάλλευση). Βιοτεχνίες αξιοποίησης τοπικών πρώτων υλών και προϊόντων. Αλιευτικές δραστηριότητες. Γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες. Αποκατάσταση και εκσυγχρονισμός εγκαταστάσεων Λουτρών Δήμου. Επέκταση Δημοτικού Ξενώνα. Αποπεράτωση ξενοδοχειακού συγκροτήματος Παντελίδη. Ανέγερση μικρής κλίμακος τουριστικών καταλυμάτων και μετασκευή παραδοσιακών σπιτιών σε ξενώνες.

δ) *Έργα αναβάθμισης ποιότητας ζωής*: Βελτίωση συνθηκών κατοικίας. Επέκταση μέχρι Ταύλας του Γιαλού παραλιακού δρόμου. Διαμόρφωση πλατειών, χώρων πρασίνου και παιδότοπων. Ολοκλήρωση πλακόστρωσης οικισμού Μανδρακιού. Ανέγερση κτιρίου ΚΑΠΗ. Δημιουργία εμπορικού κέντρου. Δημιουργία parking αυτοκινήτων. Μεταφορά νεκροταφείου Μανδρακιού.

ε) *Έργα ανάδειξης φυσικής - πολιτιστικής κληρονομιάς*: Στήριξη Οξού Παναγίας Σπηλιανής. Ανασύνταξη μελέτης αναστήλωσης Μεσαιωνικού Κάστρου Σπηλιανής. Ανάπλαση περιοχής Ταύλας του Γιαλιού - Χοχλάκων. Διαμόρφωση και τουριστική αξιοποίηση περιοχής Ηφαιστείου. Αναπαλαίωση αρχοντικού Αποστολίδη (Πνευματικό Κέντρο). Ανέγερση Αρχαιολογικού Μουσείου. Μεταστέγαση και εμπλουτισμός Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου. Ίδρυση Ιστορικών και Λαογραφικών Συλλόγων στον Εμπορείο και τα Νικιά. Σύνταξη μελετών Παλαιόκαστρου και Μεσαιωνικών Κάστρων Εμπορείου και Νικιών για τουριστική αξιοποίηση. Προστασία αρχαιολογικών ευρημάτων (κατασκευή στεγάστρων). Καταγραφή αρχαιολογικών και πολιτιστικών στοιχείων της Νισύρου.

στ) *Θεσμικά μέτρα*: Επανίδρυση Ειρηνοδικείου. Αναβάθμιση Αγροτικού Ιατρείου. Αναβάθμιση Αστυνομίας - Αγροφυλακής. Καθορισμός βοσκοτόπων. Επέκταση σχεδίου πόλης Μανδρακιού-Πάλων. Ίδρυση Αλιευτικού Συνεταιρισμού. Αναδιοργάνωση Γεωργικού Συνεταιρισμού. Δραστηριοποίηση Εργατικής Ένωσης Νισύρου. Ίδρυση Ένωσης Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Νισύρου. Σύσταση Τουριστικής Επιτροπής Νισύρου. Ίδρυση Αναπτυξιακής Εταιρείας Νισύρου. Χαρακτηρισμός φυσικών σχηματισμών και τοπίων ιδιαίτερου φυσικού κάλλους ως στοιχείων που έχουν ανάγκη ιδιαίτερης προστασίας. Ίδρυση Υποκαταστήματος Τράπεζας.

Το παραπάνω προτεινόμενο *σχεδιάσμα* για τη σύνταξη ενός προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Νισύρου, δεν πρόκειται βέβαια, ακόμα και αν γίνει αποδεκτό, να λύσει ως «δια μαγείας» τα προβλήματα του νησιού. Χρειάζεται να γίνει συνείδηση η ανάγκη μιας σοβαρής και μεθοδευμένης προσπάθειας και η πρόταση αυτή ανοίγει μια τέτοια προοπτική. Διαφορετικά θα αυτοσχεδιάζουμε ικανοποιώντας ανάγκες της στιγμής με σπατάλη πόρων εφόσον οι προτεραιότητες των έργων θα καθορίζονται με σκοπιμότητες που δεν έχουν καμία σχέση με τον ορθολογικό προγραμματισμό. Ο προγραμματισμός και προπάντων η καλύτερη για το γενικό κοινωνικό συμφέρον αξιοποίηση των οικονομικών πόρων που κατά μία ευτυχή συγκυρία

διαθέτει σήμερα η Νίσυρος, είναι μία πάρα πολύ σοβαρή υπόθεση, που δεν μπορεί ν' αντιμετωπίζεται σε επίπεδο «καφενείου». Η πρότασή μας, ακόμα και αν γίνει δεκτή, μόνο σαν διαδικαστική λειτουργία θα είναι μια συμβολή στην αποδυνάμωση του ρόλου του «καφενείου» και στην ενίσχυση της ορθολογικής σκέψης, που επί τέλους καιρός είναι να γίνει κανόνας των καθημερινών μας πράξεων, όταν μάλιστα αυτές ρυθμίζουν την κοινωνική μας συμβίωση και δεσμεύουν το μέλλον των παιδιών μας. Οι ευνοϊκές συγκυρίες που υπάρχουν σήμερα στη Νίσυρο για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη είναι πρωτόγνωρες στην ιστορία της και θα ήταν μεγάλο λάθος και ταυτόχρονα βαριά ευθύνη να μη τις εκμεταλλευθούμε. Το *σχεδίασμα* αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν *πρόκληση* στους καιρούς και *πρόσκληση* για προβληματισμό και αφύπνιση.

14

Γενικές κατευθύνσεις για την ανάπτυξη της Νισύρου¹⁵

Η Νίσυρος ανήκει στην κατηγορία των *άγονων* νησιών του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος, που βρίσκονται *εκτός* του αναπτυξιακού - συγκοινωνιακού όξονα Ρόδου - Κω - Καλύμνου - Λέρου - Πάτμου - Πειραιά, σε θέση απομόνωσης όχι μόνο από άποψη *εποικινωνιάς* με τα άλλα αναπτυγμένα νησιά της περιοχής (Ρόδος και Κως) αλλά κύρια από άποψη *εξασφάλισης* στοιχειωδών προϋποθέσεων οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής υφής, που θα μπορούσαν να *συγκρατήσουν* τον φθίνοντα πληθυσμό τους και να εξασφαλίσουν στους κατοίκους τους ένα ανεκτό επίπεδο διαβίωσης. Μια σειρά από *δυσμενείς παράγοντες* όπως η έλλειψη εύφορης γης και υδάτινου δυναμικού, το μικρό μέγεθος του γεωργικού κλήρου, η μορφολογία του εδάφους η ανυπαρξία ευκαιριών απασχόλησης, καθώς και οι δυσχέρειες στη συγκοινωνία και επικοινωνία τόσο μεταξύ των νησιών της Δωδεκανήσου όσο και της λοιπής Επικράτειας είχαν ως συνέπεια τη δραματική *μείωση του πληθυσμού* στα άγονα νησιά και την *υποτονική ανάπτυξή* τους. Η προβληματική αυτή για τα «άγονα» νησιά της Δωδεκανήσου είναι *γενική διαπίστωση* που δεν αμφισβητείται από κανένα, όπως γενική διαπίστωση είναι ότι η αντιμετώπιση των προβλημάτων, των καθυστερημένων αυτών τμημάτων της περιοχής, περνά από τον *τουρισμό*, που αποτελεί αναμφισβήτητα τη σημαντικότερη διέξοδο για την οικονομική τους ανάπτυξη.

Η Νίσυρος μαζί με την Τήλο, τη Χάλκη, το Καστελλόριζο, την Αστυπάλια, την Κάσο, τους Λειψούς και το Αγαθονήσι αποτελούν το *καθυστερημένο* τμήμα της Δωδεκανήσου, ενώ το *αναπτυγμένο* αποτελούν η Ρόδος και η Κως και το *υπό ανάπτυξη* η Κάλυμνος, η Λέρος, η Πάτμος και σε καποιο βαθμό η Σύμη και ένα τμήμα της Καρπάθου (Νότια ή Κάτω Κάρπαθος) γιατί το υπό-

15. Απόσπασμα από τη «Μελέτη – Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης της Νισύρου 1991-2000» (Μιλτ. Λογοθέτης), τεύχος Α΄, Ρόδος Ιούλιος 1991.

λοιπο έχει εμφανή τα στοιχεία της καθυστέρησης. Οι *ανισότητες* ανάμεσα στα τρία αυτά τμήματα της Δωδεκανήσου είναι μεγάλες, αν ληφθεί υπόψη ότι κατά τις εκτιμήσεις μας τα άγονα νησιά έχουν κάτω από το 1/2 του μέσου εισοδήματος της περιοχής και μόλις το 1/3 του εισοδήματος των αναπτυγμένων νησιών (Ρόδος και Κως). Το γεγονός ότι τα νησιά αυτά και μόνο αυτά παρουσίασαν *μείωση του πληθυσμού τους* και στην πρόσφατη απογραφή (1991) επιβεβαιώνουν την *προβληματικότητα* τους. Οι έντονες ανισότητες ανάμεσα στα επί μέρους τμήματα της Δωδεκανήσου έχουν προβληματίσει τη Διοίκηση και τους τοπικούς φορείς οι οποίοι προτείνουν *πολιτικές διαφόρων ταχυτήτων* μέσω ειδικών κατά νησί αναπτυξιακών προγραμμάτων για τη *σύγκλιση των οικονομιών τους*.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η *ιδιαιτερότητα* και *προβληματικότητα* του νησιωτικού χώρου κυρίως της περιοχής του Ανατ. Αιγαίου αναγνωρίζεται τόσο από το Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987 με την προώθηση μέτρων περιφερειακής και χωροταξικής πολιτικής, που θα αμβλύνουν τις ανισότητες και θα συγκρατήσουν τον πληθυσμό και από τα προκαταρκτικά του 5ετους Προγράμματος 1988-1992 για την περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου και από τα ειδικά προγράμματα που ενισχύονται από τα Διαρθρωτικά Ταμεία της ΕΟΚ όπως τα ΜΟΠ των Νήσων Αιγαίου και τα ΣΠΑ Νοτίου Αιγαίου, όπου βασικοί τους στόχοι είναι η *άρση της απομόνωσης των νησιών*, η *συγκράτηση του πληθυσμού*, η δημιουργία *ευκαιριών απασχόλησης*, ο *εκσυγχρονισμός της γεωργίας* και η ενίσχυση των *παραγωγικών τομέων* που παρουσιάζουν συγκριτικά πλεονεκτήματα, ιδίως ο τουρισμός.

Να σημειώσουμε ακόμα ότι ιδιαίτερα για τα Δωδεκάνησα τόσο οι προβληματισμοί όσο και οι πολιτικές για την έξοδο από την απομόνωση, την αμβλυνση των ανισοτήτων και τη συγκράτηση του φθίνοντα πληθυσμού των άγονων κυρίως νησιών, εκφράστηκαν από τα *Αναπτυξιακά Συνέδρια* της Νομαρχίας Δωδεκανήσου και της Επαρχίας Κω και απετέλεσαν τους *βασικούς άξονες* των τοπικών αναπτυξιακών προγραμμάτων που εκπονήθηκαν τον τελευταίο καιρό για την Λέρο, την Τήλο και την Επαρχία της Κω. Είχαν προηγηθεί τρία άλλα ειδικά προγράμματα της Νότιας Ρόδου, του Καστελλορίζου και της Χάλκης με το ίδιο σκεπτικό και με τις ίδιες επιδιώξεις .

Η Νίσυρος αποτελεί *τυπικό παράδειγμα* της ομάδας των άγονων καθυστερημένων νησιών του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος, αφού έχει όλα τα συμπτώματα της οικονομικής και δημογραφικής *παθολογείας* που σκιαγραφήσαμε παραπάνω όμως μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι βρίσκεται σε καλύ-

τερη σχετικά θέση, επειδή έχει δυο βασικά *συγκριτικά πλεονεκτήματα*, που της εξασφαλίζουν αναπτυξιακές δυνατότητες: Τον εκμεταλλεύσιμο *ορυκτό πλούτο* της (εξόρυξη κίσηρης, αξιοποίηση της γεωθερμίας) και τη *γεινίαση* της με την τουριστικά αναπτυγμένη Κω, που μπορεί να λειτουργήσει σαν τουριστικός της «δορυφόρος», αφού άλλωστε διαθέτει και σημαντικά τουριστικά πλεονεκτήματα. Στους τομείς αυτούς καθώς και στην κτηνοτροφία, την ιχθυοκαλλιέργεια και τη μελισσοκομία στήριζε τις αναπτυξιακές δυνατότητες της Νισύρου και το Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987.

Οι επισημάνσεις που έγιναν παραπάνω αλλά και η εκτενέστερη ανάλυση που γίνεται στα κεφάλαια του καταρτισθέντος «Προγράμματος Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης της Νισύρου 1991-2000», που αναφέρονται στα δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού και στη διάρθρωση της οικονομίας της Νισύρου, δίδουν το στίγμα των βασικών επιδιώξεων που πρέπει να έχει το πρόγραμμα ανάπτυξης του νησιού και οι οποίες συνοψίζονται ως εξής:

α) Βασική επιδίωξη είναι η συγκράτηση του πληθυσμού στο νησί και η ενθάρρυνση με την εξασφάλιση των απαραίτητων κινήτρων της *παλιννόστησης* από άλλα νησιά της Δωδεκανήσου ή άλλες περιοχές της Χώρας καθώς και από το εξωτερικό Νισύριων της διασποράς, ιδιαιτέρως νέων που μπορούν να ενταχθούν στις παραγωγικές δραστηριότητες.

β) Άλλη βασική επιδίωξη είναι η βελτίωση των *κοινωνικών υπηρεσιών* του πληθυσμού στις οποίες άμεση προτεραιότητα δίδεται στις συγκοινωνίες, επικοινωνίες, δημόσια διοίκηση και στην υγεία καθώς και η αναβάθμιση της ποιότητας ζωής γενικά των κατοίκων.

γ) Βασική επίσης επιδίωξη είναι η αξιοποίηση των *φυσικών πόρων* και των *αναπτυξιακών δυνατοτήτων* του τόπου και η *εξασφάλιση απασχόλησης* που θα αυξήσει το ακαθάριστο *τοπικό προϊόν* με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε αντιδιαστολή με το διαθέσιμο εισόδημα που προέρχεται και από εξωτερικές μεταβιβάσεις.

δ) Η ανάδειξη, διατήρηση και προβολή της φυσικής και δομημένης *πολιτιστικής κληρονομιάς* της Νισύρου, είναι μια άλλη εξίσου βασική επιδίωξη, δεδομένου ότι τα στοιχεία αυτά αποτελούν πλεονεκτήματα για την τουριστική ανάπτυξη του νησιού.

ε) Βασική τέλος επιδίωξη είναι η εδραίωση των αρχών της *συνοχής* και *αλληλεγγύης* μεταξύ των ΟΤΑ του νησιού στην αντιμετώπιση των προβλημά-

των που είναι ενιαία και αδιαίρετα για ολόκληρο το νησί και η οικονομική τους συνένωση που βαθμιαία θα οδηγήσει και στη διοικητική. Οι βασικές αυτές επιδιώξεις που σε γενικές γραμμές έχουν τοποθετηθεί από τους τοπικούς φορείς του νησιού στο Ε΄ Παννισυριακό Συνέδριο του 1988, θα εξειδικεύονται κατά τομείς στα πλαίσια των αναλύσεων που γίνονται στα οικεία κεφάλαια του Προγράμματος.

15

Το μέλλον της Νισύρου: Φυσικό περιβάλλον, πολιτισμός και τουρισμός¹⁶

Πρέπει να γίνει συνείδηση σε όλους τους Νισύριους, όπου και αν ζουν και προπάντων σε εκείνους που με τις ενέργειες ή τις παραλείψεις τους επηρεάζουν τις εξελίξεις του νησιού, ότι το παρόν και το μέλλον αυτού του τόπου συνδέεται άμεσα με τη διατήρηση, την προβολή και την αξιοποίηση, σύμφωνα με τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, του φυσικού, πολιτιστικού και *δομημένου περιβάλλοντος* της Νισύρου. Εάν εξαιρέσει κανείς τους πόρους που εξασφαλίζει το νησί από την εκμετάλλευση της *ελαφρόπετρας* και από την *κτηνοτροφία*, η οικονομική επιβίωση της Νισύρου στηρίζεται στον *τουρισμό* και μάλιστα στις μορφές εκείνες που αξιοποιούν τα φυσικά, πολιτιστικά και παραδοσιακά στοιχεία του νησιού. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι το σύνολο των επισκεπτών της Νισύρου έρχονται για να θαυμάσουν το μοναδικής αισθητικής και ειδικού επιστημονικού ενδιαφέροντος ενεργό Ηφαίστειο, την ανεπανάληπτη φυσική ομορφιά του νησιού, την πλούσια πανίδα και χλωρίδα, και ακόμη τον μοναδικό λαϊκό πολιτισμό, όπως αυτός εκφράζεται με τους παραδοσιακούς οικισμούς, τη λαϊκή αρχιτεκτονική, τους τοπικούς χορούς, τα δημοτικά τραγούδια και τα πανηγύρια μας.

Τα δεδομένα αυτά απετέλεσαν και τις στρατηγικές επιλογές του *Τοπικού - Αναπτυξιακού Προγράμματος (1991-2000)*, που συντάχθηκε το 1992 με τη συναίνεση των κατοίκων. Εφόσον λοιπόν συμφωνούμε ότι το παρόν και το μέλλον της Νισύρου εξαρτάται άμεσα από τη φυσική και πολιτιστική της κληρονομιά, το ερώτημα που μπαίνει είναι τι κάνουμε ώστε το φυσικό, πολιτιστικό και δομημένο περιβάλλον να χρησιμοποιείται κατά τρόπο που να ικανοποιούνται όχι μόνο οι *σημερινές αναπτυξιακές ανάγκες* του νησιού, αλλά

16. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «*Δημοκρατική*» της Ρόδου της 30 Οκτωβρίου 1998, αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό «*Ο Διαβάτης της Νισύρου*», τεύχος 14, Απρίλιος 1999 και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση «*Δωδεκάνησα, ένα πρότυπο βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης*» (Μιλτ. Λογοθέτης), 2004.

και οι ανάγκες των *μελλοντικών γενεών*. Γιατί, πρέπει να τονισθεί και να γίνει κι αυτό *συνείδηση*, ότι η Νίσυρος δεν υπάρχει μόνο για εμάς, τους σημερινούς Νισύριους, αλλά και για τα παιδιά μας, και τα παιδιά των παιδιών μας και κανένας μας δεν έχει το δικαίωμα να *υποθηκεύει* το μέλλον του τόπου αυτού χρησιμοποιώντας αλόγιστα τα φυσικά και πολιτιστικά του στοιχεία. Θα διατυπώσουμε παρακάτω μερικές απόψεις που προσεγγίζουν και το ερώτημα που θέσαμε.

α) Το *φυσικό περιβάλλον* του νησιού με τη μορφή των γεωλογικών σχηματισμών, του εναλλασσόμενου τοπίου, της πλούσιας χλωρίδας και πανίδας, αποτελεί σημαντικό πλουτοπαραγωγικό πόρο, όχι μόνο για τον τουρισμό, αλλά και για τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη μελισσοκομία, γι' αυτό και πρέπει να προστατευθεί από κάθε παρέμβαση που το αλλοιώνει και το καταστρέφει. Είναι επιτακτική λοιπόν η ανάγκη να ολοκληρωθεί και να νομοθετηθεί το *χωροταξικό σχέδιο* του νησιού (μελέτη Δοξιάδη) με τον καθορισμό των ζωνών χρήσης γης (ζώνη τουριστικής ανάπτυξης, ζώνη οίκησης, ζώνη γεωργική, βιοτεχνική ζώνη, ζώνη βοσκή) που θα περιορίσουν την *άναρχη οικονομική και οικιστική ανάπτυξη* και προπάντων την *ελεύθερη κτηνοτροφική δραστηριότητα* που μετέτρεψε το νησί σε απέραντο βοσκότοπο με όλες τις καταστροφικές συνέπειες στη χλωρίδα και την πανίδα του νησιού.

Με το θέμα του καθορισμού των *χρήσεων γης* συνδέεται, άμεσα και η *κτηματολογική καταγραφή* μέσω του Εθνικού Κτηματολογίου που βρίσκεται σε εξέλιξη και που δυστυχώς κανένας δεν ενδιαφέρθηκε μέχρι σήμερα να συμπεριληφθεί στις προτεραιότητες του Εθνικού Οργανισμού Κτηματολογίου (ΥΠΕΧΩΔΕ) και η Νίσυρος, όπως έχουν συμπεριληφθεί και άλλα νησιά της Δωδεκανήσου (Πάτμος, Σύμη κ.ά.). Εάν αυτό δεν γίνει σύντομα τώρα που ζουν μερικοί γεωργοκτηνοτρόφοι, που γνωρίζουν τις τοποθεσίες και τους ιδιοκτήτες, φοβάμαι ότι πολλοί από εμάς δεν θα μπορούν να βρουν το χωράφι τους στις Καύχιες, στη Σαλαμαντούρα, στις Αμμούδες ή στην Αχλάδα του Άργους, καθώς μάλιστα έχουν αλλοιωθεί και τα *φυσικά τους όρια* (βαστάδια, φράχτες, χαρακτηριστικά δέντρα κ.λπ.).

β) Το φυσικό περιβάλλον της Νισύρου και ιδιαίτερα η *χλωρίδα* και η *πανίδα* (χερσαία και θαλάσσια) θα προστατεύονται πιο αποτελεσματικά, εάν πέρα από τους περιορισμούς της χωροθέτησης των χρήσεων γης, χαρακτηριζόταν ολόκληρο το νησί ως νησί *ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους*, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.1650/1986 για την προστασία του περιβάλλοντος. Κανένας όμως νόμος

δεν μπορεί να προστατεύσει το περιβάλλον αν οι ίδιοι οι άνθρωποι που το χρησιμοποιούν και το εκμεταλλεύονται δεν αποκτήσουν *οικολογική συνείδηση*. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κηρύξει τον *δρυ - βαλανιδιά* ως προστατευόμενο δέντρο, αυτό όμως δεν εμποδίζει τους Νισύριους να κόβουν τους «δρυάδες» και να κάνουν *κάρβουνα*. Η Εταιρεία Μελέτης και Προστασίας της Μεσογειακής Φώκιας (Monachus - Monachus) έχει προωθήσει στις θάλασσες του νησιού τρία ζευγάρια *φώκιες* για αναπαραγωγή, γεγονός που προκάλεσε τη διαμαρτυρία των ψαράδων, επειδή σχίζουν τα δίχτυα και τρώνε τα ψάρια. Μπορεί οι ψαράδες να έχουν δίκαιο, αλλά τα ψάρια δεν λιγότευαν από τις ελάχιστες άλλωστε φώκιες που καταφεύγουν στις νότιες ακτές του νησιού για αναπαραγωγή (φοκιοκρεμάρες), αλλά από την *αλόγιστη εκμετάλλευση του ανθρώπου*. Από τους δυναμίτες και τη χρήση παράνομων αλιευτικών εργαλείων, τα παρασυρόμενα αφρόδιχτα, τα ψαροντούφεκα κ.λπ. Το κυνήγι της *πέρδικας* απαγορεύεται αλλά αυτό δεν εμποδίζει τη λαθροθηρία. Σπάνια είδη *αετοειδών*, που προστατεύονται, βρίσκονται κι αυτά στο στόχο των κυνηγών.

γ) Στο φυσικό περιβάλλον του νησιού ανήκει και το *Ηφαιστειο*, που αποτελεί μοναδικής ομορφιάς *φυσικό φαινόμενο* με ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον και λειτουργεί παράλληλα ως ισχυρό μέσο *τουριστικής έλξης* της Νισύρου. Το Ηφαιστειο της Νισύρου, που κατά τους γεωλόγους είναι μοναδικό ενεργό ηφαιστειο του Αιγαίου με χαμηλή και υψηλή ενθαλπία, πρέπει να προστατευθεί και να προβληθεί για να ανταποκριθεί στον *επιστημονικό και τουριστικό προορισμό*. Από το 1990 ο Όμιλος Αρχαιοφίλων Νισύρου σε συνεργασία με το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση (WWF), την Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία και το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή, συνέταξε και υπέβαλε στην αρμόδια διεύθυνση του ΥΠΕΧΩΔΕ, μελέτη για την ανακήρυξη της περιοχής του Ηφαιστείου *ως τοπίου ιδιαίτερου φυσικού κάλλους* (ΤΙΦΚ) ώστε να τύχει της προβλεπόμενης από το Ν.1650/1986 *προστασίας και ανάδειξης*. Δυστυχώς ισχυρά συμφέροντα που συνδέονται με την υπόθεση της *γεωθερμίας* παρεμπόδισαν την διαδικασία. Σήμερα όμως που οι κάτοικοι του νησιού με τη συντριπτική πλειοψηφία του δημοψηφίσματος *τάχθηκαν* ενάντια στην αξιοποίηση της γεωθερμίας, δεν υπάρχει κανένας λόγος να καθυστερεί η *ανακήρυξη* του Ηφαιστείου ως ΤΙΦΚ και η ανάδειξή του. Από ότι γνωρίζουμε, εδώ και τρία χρόνια βρίσκεται σε εξέλιξη για το ίδιο θέμα μελέτη του Συμβουλίου Περιοχής Νισύρου χρηματοδοτούμενη μάλιστα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί.

δ) Με το Ηφαίστειο συνδέεται άμεσα και το *Μουσείου Φυσικής Ιστορίας* της Νισύρου, που επιτέλους είναι καιρός να ιδρυθεί. Το Μουσείο αυτό δεν θα ιστορεί μόνο το *Ηφαίστειο* αλλά και τον *ορυκτό πλούτο* του νησιού και των γύρω νησίδων, καθώς και την *πλούσια χλωρίδα και πανίδα* της Νισύρου. Η εταιρεία ΛΑΒΑ που εκμεταλλεύεται την ελαφρόπετρα του Γυαλιού, θα πρέπει να παρακληθεί να προσφέρει την απαραίτητη *τεχνικοοικονομική βοήθεια* για την ίδρυση του Μουσείου. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την οργάνωση του Μουσείου, πολύτιμη θα είναι η συμβολή του γεωλόγου Γ. Βουγιουκαλάκη, ο οποίος με το πρόσφατο βιβλίο του για το Ηφαίστειο, έργο πολύχρονου ερευνητικού μόχθου, απέδειξε ότι σε συνεργασία και με άλλες επιστημονικές οργανώσεις και ερευνητές, μπορεί να βοηθήσει αποτελεσματικά ώστε να πραγματοποιηθεί αυτό το τόσο σημαντικό έργο για το νησί. Ως προς τη *χωροθέτηση* του Μουσείου, αν τελικά δεν εγκατασταθεί στο *φυσικό του χώρο*, μέσα δηλαδή στην καλδέρα του Ηφαιστείου, η πρόταση να στεγαστεί στα *Νικιά*, στο κτίριο του Σχολείου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί θα βρίσκεται στο «μπαλκόνι» του Ηφαιστείου, όμως παράλληλα θα πρέπει να εξασφαλισθεί η δυνατότητα να το επισκέπτονται οι ημεροτουρίστες που επισκέπτονται το Ηφαίστειο. Το επιστημονικό ενδιαφέρον για το Ηφαίστειο μπορεί να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη του τμήματος εκείνου του *φοιτητικού τουρισμού*, στον οποίο ανήκουν οι σπουδαστές της γεωλογίας και της μεταλλειολογίας των ελληνικών και, γιατί όχι, και των ξένων Πανεπιστημίων. Σήμερα η Σαντορίνη δέχεται κάθε χρόνο μεταξύ Μαΐου - Ιουνίου εκατοντάδες φοιτητές των κλάδων αυτών, που επισκέπτονται το νησί συνδυάζοντας το εκπαιδευτικό ταξίδι με τον τουρισμό. Η Νίσυρος, έχει όλες τις προϋποθέσεις να ενταχθεί στα εκπαιδευτικά αυτά ταξίδια των ελληνικών πανεπιστημίων, αρκεί να δραστηριοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση.

ε) Σημαντικός φυσικός πόρος της Νισύρου είναι και οι άφθονες *θερμές πηγές*, που αναβλύζουν σε διάφορα σημεία κατά μήκος των ακτών της σε θερμοκρασίες από 30 έως 60 βαθμούς. Οι πιο γνωστές θερμοπηγές είναι των Λουτρών του *Μανδρακίου*, της *Θερμιανής* στους Πάλους και του όρμου του *Αυλακίου*, που χαρακτηρίζονται ως «*ιαματικές υδροθειούχες αλιπηγές*» και συνίστανται από ανάμειξη του βρόχινου και του θαλασσινού νερού με τα γεωθερμικά ρευστά του Ηφαιστείου. Είναι λυπηρό πως η Νίσυρος με παράδοση *λουτρόπολης*, από τα τέλη του 19ου αιώνα με τα δύο γνωστά και έξω από την Ελλάδα (Αλεξάνδρεια, Σμύρνη) *υδροθεραπευτήρια* των Λουτρών του Μανδρακίου (1885) και των Λουτρών του Παντελίδη (1894), να έχει διαγρα-

φεί από τον επίσημο κατάλογο των ελληνικών λουτροπόλεων. Τα *Λουτρά του Μανδρακίου* ύστερα από πολλές περιπέτειες, πειραματισμούς και μελέτες επί μελετών, εδέησε να ενταχθούν κατά ένα τμήμα τους από το 1997 στον αναπτυξιακό νόμο, χωρίς ακόμα να αρχίσουν οι εργασίες εκσυγχρονισμού και ανακατασκευής των κτιριακών εγκαταστάσεων και, το σπουδαιότερο, χωρίς να είναι ορατός στο άμεσο μέλλον ο χρόνος ολοκλήρωσης όλου του έργου. Από την άλλη πλευρά, η πρωτοβουλία του εγγονού του ιδρυτή των *Λουτρών Παντελίδη*, Ανδρέα Παντελίδη, που ξεκίνησε από 10ετία περίπου να *ανακατασκευάσει* τα Λουτρά στα ερείπια του παλιού συγκροτήματος με τη δημιουργία ενός σύγχρονου *ξενοδοχείου - υδροθεραπευτηρίου*, 300 κλινών με υψηλές προδιαγραφές, έχει ανασταλεί, ενώ έχει εκτελεστεί το 50% του όλου έργου. Η διακοπή των εργασιών αποπεράτωσης του συγκροτήματος οφείλεται βέβαια στις επιχειρηματικές επιλογές του Α. Παντελίδη, οι οποίες δεν αποκλείεται να έχουν επηρεασθεί και από το γεγονός ότι δεν βρήκε την αναμενόμενη ηθική συμπαράσταση των συμπατριωτών του.

Τα Λουτρά της Νισύρου αποτελούν κύριο μοχλό για την ανάπτυξη του *θεραπευτικού τουρισμού*, μια δυναμική μορφή τουρισμού, που προωθείται από όλες τις χώρες που διαθέτουν *θερμοπηγές* και ενισχύεται με ειδικά προγράμματα από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι επομένως επιτακτική η ανάγκη να ξεπεραστούν τα όποια εμπόδια υπάρχουν και να ολοκληρωθούν και τα δύο αυτά σημαντικά για το νησί έργα, με τα οποία θα δημιουργηθούν 50 τουλάχιστον νέες θέσεις εργασίας και θα προστεθούν στο υπάρχον δυναμικό 350 ξενοδοχειακές κλίνες *υψηλών προδιαγραφών*. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τα Λουτρά των Πάλων, η νέα δημοτική αρχή του νησιού θα πρέπει να πλησιάσει τον Α. Παντελίδη και να του προσφέρει την ηθική της αρωγή, για να ολοκληρωθεί το έργο, το οποίο χωρίς καμία αμφιβολία θα συμβάλει αποφασιστικά ώστε η Νίσυρος, να αναδειχθεί πρώτο *λουτροθεραπευτικό κέντρο της Ελλάδας*. Στα πλαίσια αυτά θα πρέπει να μελετηθεί και η δυνατότητα αξιοποίησης της *θερμοπηγής του Αυλακιού*.

Είναι ανάγκη να επισημανθούν δύο πράγματα που θεωρούνται κρίσιμα στη δομή, οργάνωση και λειτουργία των ξενοδοχείων - υδροθεραπευτηρίων (Λουτρών). Πρώτο θα πρέπει να διατηρηθεί σε ισορροπία ο μικτός χαρακτήρας των μονάδων και να προβλεφθούν λουτρικές εγκαταστάσεις και για το εκτός ξενοδοχείων κοινό, όπως κοινόχρηστες πισίνες και λουτήρες και δεύτερον να προγραμματιστεί από τώρα η εκπαίδευση του κατάλληλου επιστημονικού προσωπικού όπως ειδικευμένων ιατρών, φυσιοθεραπευτών, χειριστών

μηχανημάτων, διευθυντικού προσωπικού ξενοδοχείων, που θα στελεχώσουν τις μονάδες. Θα μπορούσε ο Δήμος Νισύρου να ζητήσει από το Ίδρυμα Υποτροφιών Δωδεκανήσου να χορηγήσει υποτροφίες σε νέους και νέες να ειδικευθούν στις παραπάνω ειδικότητες και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο νησί.

στ) Στο *δομημένο περιβάλλον* ανήκουν οι *οικισμοί* του νησιού που έχουν χαρακτηριστεί *παραδοσιακοί διατηρητέοι τόποι*, επειδή παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της δωδεκανησιακής αρχιτεκτονικής. Ο χαρακτηρισμός αυτός έχει ως επακόλουθο την υπαγωγή των οικισμών σε *καθεστώς ελέγχου*, ώστε να διατηρείται ο παραδοσιακός τους χαρακτήρας κατά την εκτέλεση κάθε οικοδομικού έργου (νέες οικοδομές, επισκευές σπιτιών κ.λπ.), την κατασκευή κοινοχρήστων χώρων (πλατείες, πλακοστρώσεις κ.λπ.) ή οποιασδήποτε άλλης παρέμβασης, που αλλοιώνει το χαρακτήρα και την αισθητική των κτιρίων, και του οικισμού γενικά. Δυστυχώς τα τελευταία χρόνια η ανάπτυξη του νησιού δεν σεβάσθηκε στο βαθμό που έπρεπε τον *παραδοσιακό χαρακτήρα* των οικισμών. *Ιστορικοί χώροι* όπως η Πόρτα των Νικιών, η πλατεία (Καμάρα) του Φωτιάδη, το Γήπεδο - Ηρώο, έχουν βάνουσα αλλοιωθεί με έργα και επεμβάσεις που προσβάλλουν την παράδοση και κακοποιούν την αισθητική. Οι *δρόμοι* γέμισαν από φωτεινές επιγραφές και διαφημιστικά ψυγεία μπροστά στα κάθε λογής καταστήματα, που όχι μόνο παραβιάζουν την αισθητική του χώρου αλλά εμποδίζουν και την κυκλοφορία. Στα *δάματα των σπιτιών* έχει φυτρώσει ένα δάσος από κεραίες τηλεόρασης (υπάρχει πρόταση προμελέτης για την εγκατάσταση κεντρικής κεραίας). Και ακόμη η *σύγχρονη κυβιστική αρχιτεκτονική*, με το κουτί και τα τσιμεντένια μπαλκόνια, ολοκληρώνουν την εικόνα των αλλοιώσεων των χαρακτηριστικών παραδοσιακών στοιχείων του τόπου.

Ποιος φταίει γι' αυτή την κατάσταση; Πρώτα από όλα φταίει το ίδιο το κράτος που δεν ελέγχει και δεν εφαρμόζει τον νόμο με τα αρμόδια όργανά του - το Υπουργείο Πολιτισμού, το ΥΠΕΧΩΔΕ, η Πολεοδομία, η Αστυνομία. Παραπέρα, σε ότι αφορά τις οικοδομές που είναι ο τομέας με τις περισσότερες παραβιάσεις, φταίνει ακόμα οι *μηχανικοί* που δεν τηρούν του όρους δόμησης και τους κανόνες της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και αισθητικής. Φταίει το *Πολεοδομικό Γραφείο* που εκδίδει τις άδειες χωρίς να κάνει αυτοψία και ακόμα χωρίς να ελέγχει την εφαρμογή των σχεδίων. Φταίνει οι *ΟΤΑ* και η *Αστυνομία* που τους κοινοποιούνται οι άδειες οικοδομής, χωρίς να ελέγχουν την εφαρμογή τους. Φταίνει οι *εργολάβοι*, που κάτω από την πίεση των ιδιο-

κτητών ή και αυτόβουλα κάνουν παράνομες παρεκκλίσεις. Φταίμε τέλος όλοι εμείς, σύλλογοι, και απλοί άνθρωποι με ευαισθησία στα πολιτιστικά που δεν αντιδρούμε δυναμικά προς κάθε κατεύθυνση ώστε να διατηρήσουν οι παραδοσιακοί μας οικισμοί το χαρακτήρα τους και να παίζουν το σημαντικό τους ρόλο στην *ανάπτυξη του νησιού*.

Στον οικισμό του Μανδρακίου υπάρχουν δύο *οικιστικά σύνολα* που πρέπει ιδιαίτερα να προσεχθούν και να αναβαθμισθούν. Πρόκειται για το συγκρότημα της *Μονής της Παναγίας Σπηλιανής*, και την *Τάβλα του Γιαλού*. Ο βράχος της Σπηλιανής πρέπει να αντιμετωπισθεί ως *λειτουργικό σύνολο* στο οποίο θα ενταχθεί η Μονή, το *Ιπποτικό Κάστρο* με τον περιβάλλοντα χώρο και τα ερειπωμένα σπίτια στις παρυφές του βράχου με το Μολύβι, τα οποία η Μονή να φροντίσει να τα αγοράσει και να τα αναστηλώσει σε ξενώνες για φιλοξενία προσκυνητών. Απαραίτητη προϋπόθεση, για την υλοποίηση του σχεδίου αυτού είναι η μελέτη σε συνεργασία και με την παρακολούθηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και η ένταξή τους στα προγράμματα για τον πολιτισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Όσον αφορά την *Τάβλα του Γιαλού* ο αξιόλογος αυτός ιστορικός χώρος (Λιμάνι - Τελωνείο επί Τουρκοκρατίας), που σήμερα η εγκατάλειψή του προκαλεί τα δυσμενή σχόλια των περαστικών, πρέπει χωρίς καθυστέρηση να *αναβαθμισθεί* και να αποτελέσει, ένα λειτουργικό σύνολο με τους παρακείμενους *Χοχλάκους*, που πρέπει να τονισθεί ότι έχουν αναβαθμισθεί με την κατασκευή του μονοπατιού, όμως πολλά ακόμα πρέπει να γίνουν για να αναμορφωθεί ο χώρος και να απαλλαγεί από κάθε κακόγουστη επέμβαση. Η δημιουργία ενός *αναψυκτηρίου - κιόσκι*, θα εξυπηρετούσε αναμφισβήτητα τους επισκέπτες και τους ντόπιους που κατακλύζουν τους Χοχλάκους το καλοκαίρι. Η αναβάθμιση της *Τάβλας του Γιαλού*, σύμφωνα με προσχέδια, που εκπόνησε ο συμπατριώτης μας αρχιτέκτονας Σπύρος Κουρούνης, προβλέπει την κατεδάφιση των παλιών σφαγείων, την αναστήλωση του Τελωνείου, την ανακατασκευή της προβλήτας, την ανάδειξη της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου που βρίσκεται μέσα στο βράχο, την αναστήλωση των αποθηκών Χιώτη - Ρουσέτου και του παλιού βυρσοδεψείου του Κέντρη και τη διαμόρφωση γενικά του χώρου με λειτουργίες που θα εξυπηρετούν τις ανάγκες των διερχομένων και γενικά των επισκεπτών του νησιού.

Με τους παραδοσιακούς οικισμούς του νησιού συνδέεται άμεσα και η επέκτασή τους με την *έγκριση των σχεδίων πόλεως του Μανδρακίου* και των *Πάλων*, που βρίσκονται εδώ και 10 χρόνια σε εξέλιξη χωρίς να ολοκληρώνο-

νται. Και όμως η επέκταση αυτή θα ανακουφίσει τους σημερινούς οικισμούς, που πιέζονται από τις οικιστικές ανάγκες και θα δώσει τη δυνατότητα σε όσους θέλουν να κτίσουν σπίτι εκτός οικισμού. Είναι αυτονόητο ότι τα σχέδια πόλεως εκτός από τους *όρους δόμησης*, θα πρέπει να περιλαμβάνουν και τους αναγκαίους *περιορισμούς* ως προς την αρχιτεκτονική εμφάνιση των κτιρίων και τα χρησιμοποιούμενα υλικά, ώστε να εναρμονίζονται με τους παραδοσιακούς οικισμούς και να μην παρουσιάζουν κραυγαλέες αντιθέσεις. Οι *παραδοσιακοί μας οικισμοί* αποτελούν βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη του νησιού και σαν τέτοιοι θα πρέπει να αντιμετωπιστούν από όλους τους παράγοντες, είτε ασκούν εξουσία, είτε είναι διαχειριστές ή απλοί χρήστες. Τα παραδείγματα της Ύδρας, της Μυκόνου, της Σαντορίνης, της Πάτμου και της Σύμης, προσφέρονται για μίμηση.

ζ) Στα *πολιτιστικά στοιχεία* του νησιού ανήκουν και τα *αρχαιολογικά μνημεία* (αρχαία, βυζαντινά, μεταβυζαντινά, νεώτερα), τα οποία παρουσιάζουν μεγάλο *τουριστικό ενδιαφέρον*. Πρόκειται για το Αρχαίο Φρούριο (Παλαιόκαστρο), τα Ιπποτικά Κάστρα του Μανδρακίου, του Εμπορείου και των Νικιών, τα μοναστήρια και τα πολυάριθμα εξωκκλήσια. Το *Παλαιόκαστρο* αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μνημεία της κλασικής περιόδου, που όμως μέχρι σήμερα όχι μόνο δεν έχει ερευνηθεί και συντηρηθεί, αλλά έχει αφεθεί στην φθορά του χρόνου. Το ίδιο συμβαίνει και με τα *Ιπποτικά Κάστρα* του νησιού. Είναι επομένως επιτακτική ανάγκη σε πρώτη φάση να συνταχθούν μελέτες αναστήλωσης και στη συνέχεια να αναζητηθούν πόροι για την αποκατάστασή τους από τα ειδικά προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι γεγονός ότι η *Αρχαιολογική Υπηρεσία* αδυνατεί να ασχοληθεί συστηματικά με τη Νίσυρο, γιατί έχει άλλες προτεραιότητες. Αυτό όμως δεν δικαιολογεί τη δική μας αδράνεια. Θα μπορούσαμε για παράδειγμα, σε συνεργασία πάντα με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, να ξεκινήσουμε την *αποτύπωση των μνημείων*, χρησιμοποιώντας φοιτητές, που θα τους προσφερθεί φιλοξενία και στη συνέχεια τη *σύνταξη μελετών* αναστήλωσης και συντήρησης. Να σημειώσουμε ότι κατά καιρούς έχουν γίνει ορισμένες αποτυπώσεις και μελέτες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και από το συμπατριώτη μας αρχιτέκτονα Σπύρο Κουρούνη, τις οποίες θα πρέπει να αναζητήσουμε. Στη φάση αυτή και στα πλαίσια των συμβατικών της υποχρεώσεων η ΛΑΒΑ θα μπορούσε να βοηθήσει με τις τεχνικές της υπηρεσίες.

η) Από τα *Μοναστήρια* ξεχωρίζουν της *Ευαγγελίστριας*, του *Σταυρού*, της *Παναγιάς Κυράς* και του *Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου*, τα οποία αποτελούν

όχι μόνο *προσκυνητικά κέντρα*, αλλά και *αξιοθέατα* για τους επισκέπτες του νησιού. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αξιόλογη προσπάθεια διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου και δημιουργίας βοηθητικών εγκαταστάσεων, έργα απαραίτητα, που όμως δεν είναι πάντα προσαρμοσμένα στο περιβάλλον και την ιστορικότητα του χώρου. Τα *Μοναστήρια* αυτά, όπως και όλα τα *εξωκκλήσια* του νησιού υπάγονται στη δικαιοδοσία της *Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*, που σημαίνει ότι οι Επιτροπές των Μοναστηριών είναι υποχρεωμένες να ζητούν την έγκριση των έργων που θέλουν να κατασκευάσουν για να μην υποχρεωθούν να ζηλώσουν ή να ανακατασκευάσουν ότι έκαμαν χωρίς έγκριση, όπως συνέβη στον Αγ. Ιωάννη Θεολόγο.

Με τα Μοναστήρια και τα εξωκκλήσια συνδέονται άμεσα και τα *μονοπάτια* του νησιού, η αποκατάσταση των οποίων αποτελεί σημαντικό βήμα για την ανάπτυξη του *περιηγητικού οικολογικού τουρισμού*. Η αποκατάσταση των μονοπατιών δεν θα διευκολύνει μόνο τους *πεζοπόρους - ορειβάτες* αλλά και όσους χρησιμοποιούν *ποδήλατα βουνού* (mountain bikes) για να περιηγηθούν το νησί και να επισκεφθούν τα *αξιοθέατα*. Σε πρώτη φάση θα πρέπει να αποκατασταθούν και να σηματοδοτηθούν τα μονοπάτια τουριστικού ενδιαφέροντος και στη συνέχεια να προγραμματισθεί η σταδιακή αποκατάσταση όσων οδηγούν σε εξωκκλήσια ή ενδιαφέρουσες τοποθεσίες. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενισχύει τέτοιες ενέργειες και ήδη έχει εγκριθεί μια πρόταση για αποκατάσταση τριών μονοπατιών, που κινδυνεύει να μην υλοποιηθεί από αδυναμία του φορέα να ξεπεράσει τις γραφειοκρατικές διατυπώσεις.

θ) Στους πολιτιστικούς πόρους της Νισύρου, με ιδιαίτερο μάλιστα τουριστικό ενδιαφέρον, ανήκουν και τα μέσα ανάδειξης και προβολής της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, όπως είναι τα *μουσεία* και οι *συλλογές*. Ένα όνειρο πολλών δεκαετιών, η συγκέντρωση και προβολή των *αρχαιολογικών μας θησαυρών*, φαίνεται να γίνεται πραγματικότητα χάρις στη γενναία οικονομική συνδρομή των συμπατριωτών μας αδελφών *Γιαννίδη*, που ανέλαβαν να καλύψουν την αγορά του οικοπέδου και τις δαπάνες ανέγερσης του *Μουσείου*, οι εργασίες του οποίου βρίσκονται σε εξέλιξη. Η κατασκευή του κτιρίου είναι βασική *προϋπόθεση* για τη στέγαση των αρχαιολογικών ευρημάτων, όμως προϋπόθεση ίσως σημαντικότερη, είναι να δεχθεί η *Αρχαιολογική Υπηρεσία* να *επαναπατρίσει* τα ευρήματα που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, να *συγκεντρώσει* σ' αυτό όσα φυλάσσονται στο νησί καθώς και τις εικόνες που συγκέντρωσε από τα εξωκκλήσια για να τις προστατεύσει

και προπάντων να δεχθεί να αναλάβει την *οργάνωση και λειτουργία* του, όπως έκαμε σε άλλα νησιά (Κάλυμνο, Λέρο, Σύμη, Καστελλόριζο).

Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το *Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο*, που ιδρύθηκε το 1981 από τον *Όμιλο Αρχαιοφίλων Νισύρου*, θα πρέπει σύντομα να επισκευασθεί το κτίριο, δωρεά του Κώστα και της Ελένης Σακελλαρίδη, που έπαθε σοβαρές ζημιές από τους σεισμούς, για να επαναλειτουργήσει και ακόμα θα πρέπει να παραχωρηθεί και το συνεχόμενο στο Μουσείο σπίτι, ιδιοκτησίας της Μονής Σπηλιανής, για να στεγάσει και το ιστορικό *Αρχείο του Δήμου*, που παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για τους μελετητές της νεώτερης ιστορίας του νησιού. Επίσης θα πρέπει να υλοποιηθούν παλαιότερες αποφάσεις του Ομίλου Αρχαιοφίλων Νισύρου για την ίδρυση *Λαογραφικών Συλλόγων* στα *Νικιά* και στον *Εμπορειό* και να ερευνηθεί η δυνατότητα δημιουργίας στους *Πάλους Ναυτικού* και *Αλιευτικού Μουσείου*.

ι) Σημαντική υποδομή για την πολιτιστική ανάπτυξη και την προβολή γενικά του νησιού, θεωρείται και η ύπαρξη μιας *αίθουσας πολλαπλών χρήσεων*, που θα εξυπηρετεί τις πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων και θα φιλοξενεί συναντήσεις και συνέδρια. Μια τέτοια αίθουσα με τις απαραίτητες εγκαταστάσεις και τον κατάλληλο εξοπλισμό, μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη και *συνεδριακού τουρισμού* και μάλιστα εξειδικευμένου σε θέματα που σχετίζονται με τα γεωλογικά φαινόμενα, το φυσικό περιβάλλον, τον πολιτισμό και την παράδοση.

Τελειώνοντας θα ήθελα να προσθέσω ότι πολλές από τις παραπάνω απόψεις έχουν διατυπωθεί και στο παρελθόν και συμπεριληφθεί ως προτάσεις στο Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Νισύρου. Σήμερα επαναφέρονται στην επικαιρότητα συμπληρωμένες και προσαρμοσμένες στις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στο νησί, με την ελπίδα ότι η δημοσιοποίησή τους ίσως αφυπνίσει και προβληματίσει όσους ενδιαφέρονται για τον τόπο αυτό και προπάντων όσους φιλοδοξούν να αναλάβουν της διαχείριση των τοπικών πραγμάτων.

16

Οικονομική ζωή και προοπτικές ανάπτυξης Νισύρου¹⁷

Η Νίσυρος είναι ένα από τα μικρά νησιά της λεγόμενης «άγονης γραμμής» του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. *Αναπτυξιακά* ανήκει στα νησιά της «τρίτης ταχύτητας», για τα οποία αναγνωρίστηκε η ανάγκη λήψης μέτρων εξόδου από την απομόνωση. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάταξη του νησιού με δημογραφικά κυρίως κριτήρια (συρρίκνωση πληθυσμού) στην κατηγορία των λιγότερο αναπτυγμένων νησιών, δεν εκφράζει το πραγματικό επίπεδο ανάπτυξης της Νισύρου, που είναι συγκριτικά υψηλότερο των άλλων άγονων νησιών, χάρις στον ορυκτό πλούτο και στο γεωμορφολογικό της υπόβαθρο, που ευνοεί την ανάπτυξη του γεωπολιτιστικού και ιαματικού τουρισμού.

Η Νίσυρος βρίσκεται μεταξύ της Κνίδου της Μικρασίας και της Κω, στην οποία ανήκει διοικητικά και από την οποία απέχει 12 μόλις μίλια. Η Κως λειτουργεί ως σημαντικό κέντρο αναφοράς για την κοινωνική, πολιτισμική και κυρίως την οικονομική ζωή της Νισύρου, επειδή την τροφοδοτεί με ημερήσιο τουρισμό που αποτελεί τη βασικότερη οικονομική δραστηριότητα του νησιού. Η Νίσυρος έχει έκταση 41,6 τ.χλμ., σχήμα κωνικό και το μεγαλύτερο μέρος της είναι ορεινό, αποτελούμενο από ηφαιστειακά πετρώματα, με εξάρσεις όγκων που δημιουργήθηκαν από παλαιές δράσεις του Ηφαιστείου. Η έλλειψη υδροφόρων υπόγειων πεδίων, που αποτελεί κυρίαρχο πρόβλημα για την ύδρευση του νησιού, οφείλεται στη γεωλογική και τεκτονική του δομή, η οποία όμως έχει και θετικές πλευρές, αφού εξασφαλίζει άφθονα θερμά ιαματικά ύδατα και βιομηχανικά ορυκτά (περλίτη, καολίνη, θειοχώματα και κυρίως κίσηρη), στοιχεία στα οποία σήμερα η Νίσυρος στηρίζει την ανάπτυξή της. Να σημειώσουμε ότι η εκμετάλλευση

17. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «Καθημερινή» (Επτά Ημέρες) φ. 22 Ιουλίου 2001 και συμπεριλήφθηκε στην έκδοση «Δωδεκάνησα, ένα πρότυπο βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης» (Μιλτ. Λογοθέτης), 2004.

του ορυκτού πλούτου (κίσηρης) και ο τουρισμός παράγουν πάνω από το 65% του τοπικού εισοδήματος, ενώ από τις παραδοσιακές δραστηριότητες η κτηνοτροφία καλύπτει το 10% περίπου, η αλιεία το 3% και η γεωργία μόλις το 1%.

Η *γεωργία* αποτελούσε στο παρελθόν την κύρια απασχόληση των Νισυρίων. Μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, το κυριότερο, και κατ' εξοχήν εξαγωγίμο, γεωργικό προϊόν ήταν τα αμύγδαλα (150 τόνοι ετησίως), τα σύκα σε μεγάλες ποσότητες (οι Τούρκοι ονόμασαν το νησί *Ιντζιρλί*, δηλαδή *συκόνησο*) και το βελανίδι, το κέλυφος του οποίου χρησίμευε για την παρασκευή βυρσοδεψικών εκχυλισμάτων. Όλη η παραγωγή βελανιδιού (100 τόνοι ετησίως), εξάγονταν στον Πειραιά, τη Μυτιλήνη, τη Ρόδο και αλλού. Αξιόλογη ήταν επίσης η ελαιοπαραγωγή, η αμπελοργία και οι καλλιέργειες σιτηρών και οσπρίων, κυρίως για τοπική κατανάλωση. Ελάχιστα δείγματα της πλούσιας γεωργικής παραγωγής του παρελθόντος, συναντά κανείς σήμερα. Την εγκατάλειψη της γεωργίας ήρθε να συμπληρώσει η αδέσποτη κτηνοτροφία που μετέτρεψε το νησί σε απέραντο βοσκότοπο.

Τις *γεωργοκτηνοτροφικές* δραστηριότητες στη Νίσυρο προστάτευαν θεσμοί, τους οποίους υιοθέτησε η τοπική κοινωνία στο πλαίσιο των προνομίων που παραχώρησε ο Σουλτάνος στα άγωνα νησιά της περιοχής. Με αποφάσεις της Δημογεροντίας του νησιού θεσπίστηκε κτηματολόγιο, καθιερώθηκε σώμα αγροφυλάκων, ορίστηκαν βοσκότοποι και ποινολόγιο για τους παραβάτες, τους οποίους δίκαιζε ειδικό σώμα δημογερόντων και, το κυριότερο, με τη σύμπραξη και του Πνευματικού Συμβουλίου (ειδικού δικαστηρίου) και με βάση το κωδικοποιημένο δίκαιο των κτηματικών και οικογενειακών σχέσεων ρυθμίζονταν οι κτηματικές και κληρονομικές σχέσεις των κατοίκων.

Στα τέλη του 19ου αι. δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για μια διαφορετική ανάπτυξη στη Νίσυρο. Το 1885 η κοινότητα Μανδρακίου κατασκευάζει τα πρώτα *ιαματικά λουτρά* και τον ίδιο χρόνο θεμελιώνεται το πρώτο λιμάνι στη σημερινή θέση του Αγίου Θεολόγου. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1894, κατασκευάζεται το πολυτελές συγκρότημα των Λουτρών του γιατρού Πανταλέοντος Παντελίδη στους Πάλους και επεκτείνονται και τα Λουτρά του Μανδρακίου. Η Νίσυρος με τις λουτρικές της εγκαταστάσεις γίνεται μια από τις γνωστότερες λουτροπόλεις της Μεσογείου, όπως μαρτυρούν οι διαφημιστικές καταχωρίσεις της εποχής. Τα λουτρά του Παντελίδη λειτούργησαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30 για να υποστούν στη συνέχεια τη

φθορά του χρόνου· σήμερα βρίσκονται στο στάδιο της αναπαλαιώσης από τον εγγονό του Ανδρέα Παντελίδη. Την ίδια τύχη είχαν και τα Κοινοτικά Λουτρά Μανδρακίου, τα οποία ο Δήμος προσπαθεί σήμερα να αναπαλαιώσει και να εκσυγχρονίσει.

Άξια μνείας είναι και η δημιουργία των εγκαταστάσεων *εκμετάλλευσης των θειοχωμάτων του ηφαιστείου*, το 1879, από τον γνωστό επιχειρηματία της εποχής Αλέξανδρο Ράλλη. Η επιχείρηση λειτούργησε μέχρι το 1885, οπότε και σταμάτησε τις εργασίες της λόγω χρεωκοπίας. Τα θειοχώματα της Νισύρου χρησιμοποιήθηκαν για τελευταία φορά κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής για να τροφοδοτήσουν αμπελουργικές περιοχές της Χώρας (Σάμο, Κρήτη, Πελοπόννησο) λόγω αποκλεισμού των αγορών του εξωτερικού. Η εκμετάλλευση αυτής της περιόδου έγινε με ένα πρωτοποριακό σύστημα αυτοδιαχείρισης από τους κατοίκους που συμμετείχαν στην εξόρυξη, τη μεταφορά και τη φόρτωση.

Η οικονομία της Νισύρου συρρικνώθηκε τα μετέπειτα χρόνια λόγω της *ομαδικής φυγής* των κατοίκων της. Από την εποχή των Νεοτούρκων (1908) μέχρι τα χρόνια της ιταλικής κατοχής (1912-1945), πάνω από 2.500 Νισύριοι εγκατέλειψαν το νησί για να εγκατασταθούν στην Αμερική και την Αθήνα. Η φυγή συνεχίστηκε και μετά την απελευθέρωση μέχρι και τη δεκαετία του '80, όπου άλλοι 1.500 Νισύριοι μετανάστευσαν στην Αμερική, την Αυστραλία, τον Καναδά, την Αθήνα και τη Ρόδο, δημιουργώντας ανθούσες παροικίες, που συμβάλλουν στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του νησιού τους και αποτελούν την αιχμή στην προώθηση της επίλυσης των προβλημάτων της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

Σημαντικό σταθμό στην οικονομία του νησιού αποτέλεσε, το 1952, η ανάληψη της *εκμετάλλευσης της κίσηρης* (ελαφρόπετρας) στο δυτικό τμήμα της νησίδας Γυαλί, από την εταιρεία ΛΑΒΑ του Νομικού. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς του ορυχείου (η νησίδα είναι ιδιοκτησία του Δήμου με βεζυρική διαταγή το 1869 που αναγνωρίστηκε μετά την απελευθέρωση και από το ελληνικό κράτος) επιτρέπει στον Δήμο να διαπραγματεύεται τους όρους εκμεταλλεύσεως και να προσπορίζεται σημαντικά έσοδα. Η ΛΑΒΑ, που από το 1977 περιήλθε στον έλεγχο της ΑΓΕΤ, αποφέρει ετησίως στον Δήμο πάνω από 400 εκ. δραχμές με τη μορφή μισθωμάτων και τελών, εξασφαλίζει εργασία σε 30 οικογένειες με συνολικές δαπάνες προσωπικού 390 εκ. δραχμές και έρχεται αρωγός σε κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες του νησιού. Η Εταιρεία εξάγει σήμερα πάνω από 650 χιλιάδες τόνους ελαφρόπετρα στο εξωτε-

ρικό (Αμερική, Γερμανία, Ελβετία, Ισραήλ κ.λπ.) και πάνω από 200 χιλιάδες τόνους στο εσωτερικό, και θεωρείται η μεγαλύτερη επιχείρηση εξαγωγής ελαφρόπετρας παγκοσμίως.

Ο *τουρισμός* άρχισε να αναπτύσσεται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 με επισκέπτες μιας ημέρας από την Κω και στη συνέχεια, όταν δημιουργήθηκαν τα πρώτα ξενοδοχεία, και με επισκέπτες πολυήμερης παραμονής. Σήμερα αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης της οικονομίας της Νισύρου, μετά το ορυχείο της ελαφρόπετρας. Η τουριστική ανάπτυξη του νησιού στηρίζεται στις φυσικές ομορφιές και κυρίως στο ενεργό Ηφαιστειο που αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης επισκεπτών, στους πολιτιστικούς θησαυρούς (αρχαιότητες, μοναστήρια, παραδοσιακοί οικισμοί), στον λαϊκό πολιτισμό (πανηγύρια κ.ά.) και στα ιαματικά λουτρά, τόσο τα Δημοτικά όσο και του Παντελίδη, τα οποία πρέπει να βρεθεί τρόπος σύντομα να επισκευαστούν και να επαναλειτουργήσουν, ώστε να προωθηθεί και ο θεραπευτικός τουρισμός. Το νησί φιλοξενεί ετησίως 4.000 περίπου επισκέπτες πολυήμερης παραμονής (στα 13 ξενοδοχεία και στις 20 μονάδες ενοικιαζόμενων δωματίων με 700 κλίνες συνολικά) και δέχεται πάνω από 7.500 ημερήσιους επισκέπτες. Ο τουρισμός είναι εποχικός, όμως έχει δημιουργήσει παράλληλες επιχειρήσεις και έχει προσφέρει απασχόληση στους νέους και τις νέες του νησιού, συμβάλλοντας στη συγκράτηση του πληθυσμού από την παραπέρα συρρίκνωση.

Η εδραίωση και παραπέρα προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Νισύρου θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη δυνατότητα της Τοπικής και Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης να λύσει βασικά προβλήματα που ταλανίζουν τον ντόπιο πληθυσμό και παράλληλα εμποδίζουν την ανάπτυξη του τουρισμού (ύδρευση, αποχέτευση, συγκοινωνίες, οδικό δίκτυο, κοινωνικές υπηρεσίες) και από τη βούληση της τοπικής εξουσίας και κοινωνίας να προστατεύσει και να αναδείξει το φυσικό, πολιτιστικό και δομημένο περιβάλλον του νησιού, ώστε να επιτευχθεί η αειφόρος ανάπτυξη που είναι αίτημα της εποχής.

17

Τα τρία βήματα του Νίκου Γιαννίδη: εργασία, δημιουργία, φιλανθρωπία¹⁸

Ευχαριστώ τον Νομάρχη Δωδεκανήσου κ. Σάββα Καραγιάννη, που μου εμπιστεύθηκε να παρουσιάσω στη σημερινή συγκέντρωση τη ζωή και το έργο, επιχειρηματικό και κοινωνικό, του Νίκου Γιαννίδη, όπως περιγράφεται στο βιβλίο του Κώστα Πατούρη και συμπληρώνεται από τις προσωπικές μαρτυρίες όποιων από εμάς είχαν την τύχη να κουβεντιάσουν μαζί του και να δέχονται τα νάματα της σοφίας του.

Ευχαριστώ ακόμα τον κ. Νομάρχη γιατί μου δίνει την ευκαιρία όχι μόνο να καταθέσω και τη δική μου μαρτυρία για το Νίκο Γιαννίδη, αλλά και να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου, όπως και των συμπατριωτών μου Νισυρίων, για τα όσα έκαμε ο Νίκος Γιαννίδης και τα αδέρφια του, ο Αρμόδιος και ο Σταύρος, για την ιδιαίτερη πατρίδα μας τη Νίσυρο και όχι μόνο. Η Νίσυρος τους ευγνωμονεί και τους τιμά.

Μαζί με τις ευχαριστίες μου θέλω ο κ. Νομάρχης να μου επιτρέψει και να τον συγχαρώ για την πρωτοβουλία του να τιμήσει εδώ στη Ρόδο, στην πρωτεύουσα της Δωδεκανήσου, ένα άξιο τέκνο της και να το προβάλλει έτσι στην κοινωνία της Ρόδου ως παράδειγμα προς μίμηση σε μια εποχή που σπανίζουν οι ευεργέτες. Και τιμάτε τον Νίκο Γιαννίδη «εν ζωή» επιβεβαιώνοντας τη σοφή ρήση του Πατριάρχη Αθηναγόρα, που όταν τον ρώτησαν γιατί σκορπά με τόση απλοχεριά τις τιμητικές διακρίσεις και τις φιλοφρονήσεις στους ανθρώπους, απάντησε: «Προτιμώ δυο ζεστά λόγια για τους ζωντανούς παρά επικήδειους σ' αυτούς που φεύγουν».

«*Τα τρία βήματα, εργασία, δημιουργία, φιλανθρωπία*» και υπότιτλο «*Ο Νίκος Γιαννίδης διηγείται...*» που παρουσιάζουμε σήμερα, αποτελεί τιμητική έκδοση

18. Ομιλία στην εκδήλωση που οργάνωσε η Νομαρχία Δωδεκανήσου στις 22 Φεβρουαρίου 2002 στο Δημοτικό Θέατρο Ρόδου για να τιμήσει τον Νίκο Γιαννίδη με την ευκαιρία της έκδοσης της βιογραφίας του, όπως την κατέγραψε ο Κώστας Πατούρης. Δημοσιεύθηκε σε ευρεία περιλήψη στην εφ. «*Φωνή της Νισύρου*», φ. Μαρτίου - Μαΐου 2002.

υπό την αιγίδα του Δήμου Μοσχάτου, του Δήμου Νισύρου και της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, που με την πράξη τους αυτή θέλησαν να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους για τους αδελφούς Γιαννίδη για τα όσα πρόσφεραν στους οργανισμούς που εκπροσωπούν. Στον Δήμο Μοσχάτου το «Γιαννίδειο Θεραπευτήριο και Οίκο Ευγηρίας», στο Δήμο Νισύρου τη Δημοτική Βιβλιοθήκη και τη «Γιαννίδειο Νισυριακή Εστία» και πρόσφατα το «Γιαννίδειο Αρχαιολογικό Μουσείο» και στην Εταιρεία Νισυριακών Μελετών την αμέριστη ηθική και οικονομική αρωγή για τη διαφύλαξη και προβολή του ιστορικού και λαογραφικού πλούτου του νησιού.

Στο βιβλίο αυτό ο Νίκος Γιαννίδης διηγείται... και η διήγησή του αποτυπώνεται από τον Κώστα Πατούρη κατά τρόπο απλό και γλαφυρό με απόλυτο σεβασμό της αυθεντικότητας του λόγου του αφηγητή, που είναι ένας λόγος απλός και λιτός, πηγαίος και περιεκτικός σε νοήματα και αρχές, που διαμορφώνουν, θα έλεγα, ένα φιλοσοφικό σύστημα για τον προορισμό του ανθρώπου: να εργάζεται, να δημιουργεί και να προσφέρει στους συνανθρώπους του. Αυτό το τρίπτυχο διαχέεται στην καθημερινή ζωή και δράση του Νίκου Γιαννίδη στον πολύχρονό του βίο, που σε δυο χρόνια συμπληρώνει τα 100. Ο Θεός να τον έχει καλά.

Ο Κώστας Πατούρης ανέλαβε ένα έργο που το έφερε σε πέρας με επιτυχία. Ήταν ο πιο κατάλληλος να αποτυπώσει αυθεντικά τις σκέψεις του Νίκου Γιαννίδη, με τον οποίο για μια περίοδο πάνω από 20 χρόνια συνομιλούσε και μετέφερε στις στήλες της εφημερίδας του «Η Φωνή της Νισύρου» τις απόψεις του για τα προβλήματα της Νισύρου και τον τρόπο αντιμετώπισής τους. Είχε παρακολουθήσει από κοντά την αγαθοεργό του στάση στα καθημερινά προβλήματα των ανθρώπων που προσέφευγαν σ' αυτόν και ήταν γνώστης της συμπεριφοράς και συνεισφοράς των αδελφών Γιαννίδη στα νισυρικά πράγματα, αφού ήταν αυτός που επιμελήθηκε και σχολίασε την επανέκδοση των «Νισυριακών Χρονικών», έργο από το οποίο προβάλλεται έντονα η παρουσία τους. Τα επιστημονικά άλλωστε εφόδια του Κώστα Πατούρη, όντας εκπαιδευτικός, του επέτρεψαν να προσεγγίσει και ψυχολογικά τις αφηγήσεις του Νίκου Γιαννίδη και να καταθέσει και τη δική του μαρτυρία για τον άνθρωπο. Η δουλειά που έκαμε αξίζει να επαινεθεί.

Η βιογραφία του Νίκου Γιαννίδη είναι η μοίρα του Δωδεκανήσιου της διασποράς, αυτού που έφυγε από το νησί του αναζητώντας την τύχη του στην ξενιτιά και αγωνιζόμενος πέτυχε. Ρωτούν τον Νίκο Γιαννίδη πού οφείλεται η επιτυχία του. Η απάντηση είναι αφοπλιστική: «Η αγάπη στην εργασία, το

παίσιμα και η επιμονή στο δίκαιο». Η επιμονή στο δίκαιο ήταν μια παρακαταθήκη που του άφησε ο Βενιζέλος το 1927, όταν ύστερα από επίμονες ενέργειες θέλησε να τον δει ως εκπρόσωπος της Νεολαίας των Φιλελευθέρων του Νέου Φαλήρου για τις επικείμενες τότε δημοτικές εκλογές. Ο Βενιζέλος ικανοποίησε το αίτημά του και αποχαιρετώντας τον του είπε: «Γειά σου, Γιαννίδη· να φέρνεις πάντα το δίκαιό σου στο τέλος». Αλλά ο Γιαννίδης είχε και άλλες παρακαταθήκες από τους γονείς του, τον πατέρα του Γιάννη Γιαννή, που έγινε Γιαννίδης όταν βρέθηκε στην Πόλη το 1875 για να μορφωθεί εργαζόμενος ταυτόχρονα στο καφενείο του γαμπρού του Νίκου Μεζιά, της γνωστής οικογένειας των μετέπειτα τραπεζιτών, και τη μητέρα του την Ειρήνη Παναγικόλα Μουλλού, που κατάγονταν από σόι σεβάσμιων ιερέων. Ο Νίκος Γιαννίδης πήρε τις επιχειρηματικές καταβολές του πατέρα του και τη βαθιά θρησκευτική πίστη της μητέρας του, που τον καθοδηγεί και τον φέρνει μέχρι σήμερα κάθε χρόνο στη Νίσυρο προσκυνητή της Παναγίας της Σπηλιανής.

Το 1922 ο Γιάννης Γιαννίδης φέρνει την οικογένειά του από την Νίσυρο στον Πειραιά, όπου ήδη είχε εγκατασταθεί και εκμεταλλεύονταν ένα ξενοδοχείο που είχε αγοράσει στο λιμάνι με τις οικονομίες που δημιούργησε εργαζόμενος στα γνωστά τότε κέντρα των Δωδεκανησίων της διασποράς στην Πόλη, στον Σουλινά της Ρουμανίας και στην Αμερική. Το ξενοδοχείο «Μητρόπολη», όπως ονομάζονταν και αργότερα το «Γαλλία» στην οδό Φίλωνος ήταν το «κέντρο διερχομένων» των Νισύριων που ταξίδευαν για την Αμερική αναζητώντας την τύχη τους και όχι μόνο αυτών. Ο Νισύριος φοιτητής, ο στρατιώτης, εύρισκε εκεί τη ζεστασιά της φιλοξενίας του Μήτσου, του μεγαλύτερου αδελφού. Είχα την ευκαιρία να δεχθώ κι εγώ στις αρχές της 10ετίας του '50 ως στρατιώτης και φοιτητής τη θαλπωρή αυτής της φιλοξενίας και να διαπιστώσω ταυτόχρονα ότι το ξενοδοχείο «Γαλλία» ήταν το κέντρο από το οποίο εκπορεύονταν όλες οι προσπάθειες της Νισύριας Παροικίας της Αθήνας – Πειραιά για την ανασυγκρότηση του νησιού. Τα πρώτα δύσκολα μεταπελευθερωτικά χρόνια πρωταγωνιστής στις προσπάθειες αυτής είναι ένας άλλος Γιαννίδης, ο Αρμόδιος, από τη θέση του Προέδρου του Συλλόγου «Γνωμαγόρας» και του εκδότη των «Νισυριακών Χρονικών». Ακόμα ένας άλλος Γιαννίδης -βλέπετε η Ειρήνη του Μουλλού έκαμε 10 γέννες- ο Κώστας ο γιατρός, από τη δική του θέση συμπλήρωνε την οικογενειακή παράδοση της προσφοράς. Ποτέ δεν εισέπραξε επίσκεψη από τους Νισύριους που τον επισκέπτονταν στο ιατρείο του. Να γιατί ο Νίκος Γιαννίδης θυμώνει όταν αναφερόμαστε μόνο στο όνομά του. Αξιώνει να λέμε πως ότι έκαμε για τη Νίσυρο το έκαμε μαζί με τ' αδέρφια του.

Με τις καταβολές που είχε ο Νίκος Γιαννίδης ήταν φυσικό να ακολουθήσει τα βήματα του πατέρα του, που μόλις τελείωσε την Εμπορική Σχολή το 1927 πιάνει δουλειά στις επιχειρήσεις του θείου του τραπεζίτη Μεζά. Όταν πήρε τον πρώτο του μισθό και τον πήγε στον πατέρα του, ο πατέρας του του είπε: «Νικό παιδί μου, αυτά είναι δικά σου, κάμε κουμάντο στον εαυτό σου, να δημιουργηθείς...». Ο νεαρός τότε Νίκος άκουσε την προτροπή του πατέρα του και όχι μόνο δημιούργησε αλλά και μεγαλούργησε δημιουργώντας με τα αδέρφια του μια σειρά επιχειρήσεων που συγκροτούν σήμερα τον Όμιλο Επιχειρήσεων Γιαννίδη. Αργότερα θα ομολογήσει πως «αν δεν είχα τον Αρμόδιο και τον Σταύρο, δεν θα τα κατάφερα».

Ο δρόμος στην επιτυχία ήταν μακρύς και δύσβατος. Η πρώτη δική του δουλειά του Νίκου Γιαννίδη ήταν ένα γραφείο στην οδό Φίλωνος 99, που ασχολούνταν με μεταφορές εσωτερικού – εξωτερικού και με εκτελωνιστικές εργασίες από το 1932 μέχρι το '40 που στρατεύθηκε και πήγε στο μέτωπο. «Ήθελα, λέει, να νικήσουμε, να τιμωρήσουμε τους Ιταλούς για την επίθεση και για όσα κακά έκαμαν στα Δωδεκάνησα». Γεννημένος το 1904 στη Νίσυρο γνώρισε δυό κατακτητές, τον Τούρκο και τον Ιταλό και ζούσε με την ελπίδα της απελευθέρωσης και με το όνειρο να έλθουν οι Έλληνες στο νησί.

Μετά τον πόλεμο ίδρυσε με τ' αδέρφια του, τον Αρμόδιο και τον Σταύρο – ο Μήτσος διατήρησε τη διαχείριση του ξενοδοχείου «Γαλλία» - την Ο.Ε. Α/φοί Γιαννίδη, η οποία δημιούργησε το πρώτο εργοστάσιο στην ακτή Ποσειδώνος 13 στο Μοσχάτο παραγωγής ασφαλτόχαρτων και πισσόχαρτων με σήμα «Ερμής». Το εργοστάσιο αυτό εκσυγχρονίστηκε το 1950 και πρόσθεσε νέα προϊόντα υψηλής ποιότητας, με τα οποία κυριάρχησε στην ελληνική αγορά. Μια πυρκαγιά στο εργοστάσιο και η υποτίμηση της δραχμής του 1953 κλόνισαν προς στιγμή την επιχείρηση, σύντομα όμως με την επιμονή και την εργατικότητα των αδελφών Γιαννίδη ξεπεράστηκαν οι δυσκολίες και αναπτύχθηκαν δυναμικά με τη δημιουργία νέου κλάδου παραγωγής χρωμάτων, τα γνωστά Vitex και με την εξαγορά ομοειδών προβληματικών επιχειρήσεων, τις οποίες κατέστησαν κερδοφόρες. Ίδρυσαν νέα εργοστάσια στον Ασπρόπυργο, στο Σχηματάρι και στο Ξυλόκαστρο. Οι αδελφοί Γιαννίδη με τις επιτυχημένες αυτές επιχειρηματικές κινήσεις κυριάρχησαν σε μια ευρύτερη πια αγορά. Το 1973 δραστηριοποιήθηκαν στην ναυτιλία με την απόκτηση 4 φορτηγών πλοίων: ο «Άγιος Νικόλαος», η «Παναγία Σπηλιανή», ο «Κωστής» και η «Μητέρα Ειρήνη» (τίμησαν τη μάνα τους και επιβεβαίωσαν τη θρησκευτική τους πίστη με τα ονόματα που έδωσαν στα

πλοία). Η ναυτιλιακή εταιρεία πήγαινε πολύ καλά, όμως η κρίση του 1986 τους ανάγκασε να πουλήσουν τα πλοία. Τα τελευταία χρόνια επεξετάθηκαν και στον τουριστικό τομέα με τη δημιουργία στην Κω του ξενοδοχειακού συγκροτήματος «Αίολος Beach».

Ο Νίκος Γιαννίδης, δημιουργός των επιχειρήσεων του Ομίλου των Αδελφών Γιαννίδη, που ο κατάλογός τους είναι μακρύς, πρέπει να είναι ευτυχής γιατί ανταποκρίθηκε στην προτροπή του πατέρα του ότι στη ζωή ο άνθρωπος έχει χρέος να εργάζεται και να δημιουργεί. και προχώρησε παραπέρα από τη δημιουργία και στην κοινωνική προσφορά, που αποτελεί το μεγαλείο και το επιστέγασμα της μακράς του πορείας.

Είναι γνωστό πως πίσω από κάθε δημιουργικό άνδρα υπάρχει μια γυναίκα που τον συντροφεύει, τον στηρίζει και τον εμπνέει. Ο Νίκος Γιαννίδης στα πρώτα του δύσκολα βήματα είχε τη στήριξη της Αλίκης του, που την έχασε πρόωρα, της μητέρας των παιδιών του Γιάννη και Κώστα, που επάξια μαζί με τα εξαδέλφια τους, τα παιδιά του Σταύρου, συνεχίζουν τις επιχειρήσεις που τους παρέδωσαν οι γονείς τους, και της δεύτερης γυναίκας του της Πόπης, της δεύτερης μητέρας των παιδιών του, όπως λέει, που τον συντρόφευε και τον προστάτευε μέχρι τον θάνατό της.

Η κοινωνική προσφορά του Νίκου Γιαννίδη αποτελεί το τρίτο βήμα στην τόσο μεστή από επιτυχίες επαγγελματική του πορεία. Είναι αυτό που ο ίδιος έχει αποκαλέσει φιλανθρωπία. Όποιος κατέφευγε σ' αυτόν, είτε επρόκειτο για προσωπικό των επιχειρήσεών του είτε για συμπατριώτες μας είτε για οποιονδήποτε που χρειαζόταν τη βοήθειά του, στο πρόσωπό του εύρισκαν ένα προστάτη και βοηθό. Η προσφορά του στους Νισύριους ξεκινά από την εποχή που ήταν Αντιπρόεδρος του Συλλόγου Νισυρίων Αθηνών – Πειραιώς «Ο Γνωμαγόρας», τότε, το 1939, ήταν μια πατριωτική οργάνωση, το «δημαρχείο της Νισύρου», όπως ο ίδιος τον χαρακτήρισε, όπου κατέφευγαν οι κυνηγημένοι από την Ασφάλεια του Μεταξά πατριώτες και οι Νισύριοι που έφευγαν από τη Νίσυρο αναζητώντας την τύχη τους στην ελεύθερη Ελλάδα. Ο Νίκος Γιαννίδης τα σκληρά εκείνα και δύσκολα χρόνια συμπαραστάθηκε σε πολλούς συμπατριώτες μας.

Η προσφορά του Νίκου Γιαννίδη και του αδελφού του Αρμόδιου τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους Νίσυρο ήταν σημαντική και εκδηλώθηκε και πάλι μέσα από τις τάξεις του «Γνωμαγόρα». Βοήθησαν τότε στον ηλεκτροφωτισμό του νησιού, στην ύδρευση, στην αποκατάσταση των σχολείων, στη συντήρηση των εκκλησιών και των μοναστηριών με οικονομικές ενισχύσεις και με τα μονωτικά υλικά και τα χρώματα των

εργοστασίων τους, που τα πρόσφεραν με απλοχεριά δωρεάν. Στη στήριξη του Όξου της Παναγίας της Σπηλιανής ο Νίκος Γιαννίδης ήταν πρωτεργάτης και συντονιστής του έργου.

Η Γιαννίδειος Δημοτική Βιβλιοθήκη στη Νίσυρο και το Νισύρικο Σπίτι στην Αθήνα στην οδός 3ης Σεπτεμβρίου είναι δωρεές των αδελφών Γιαννίδη. Όπως δωρεά τους είναι και το Γιαννίδειο Μουσείο, το μεγάλο αυτό έργο που τον περασμένο Αύγουστο εγκαινίασε με τον πιο επίσημο τρόπο ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος κατά την επίσκεψή του στη Νίσυρο. Ένα όραμα πολλών γενεών της Νισύρου έγινε πραγματικότητα χάρη στη φιλοπατρία των αδελφών Γιαννίδη. Αυτή η φιλοπατρία και η βαθειά τους πίστη στην προστάτιδα κάθε Νισύριου «Παναγία Σπηλιανή» τους οδήγησε να κάμουν πρόσφατα μια ακόμα δωρεά, να χρηματοδοτήσουν την έκδοση σε δυο ογκώδεις τόμους του πλούσιου ιστορικού αρχείου της Μονής. Να σημειώσω ότι και την έκδοση αυτή επιμελήθηκε ο Κώστας Πατούρης μαζί με ένα άλλο συμπατριώτη μας, τον θεολόγο Σταύρο Κέντρη.

Οι αδελφοί Γιαννίδη δεν ξέχασαν και τον τόπο της δεύτερης πατρίδας τους, το Μοσχάτο, που πρόσφερε τη φιλοξενία στις επιχειρήσεις τους από τα πρώτα τους βήματα. Δώρισαν στο Δήμο ένα θεραπευτήριο - γηροκομείο, τον «Γεννάδειο Οίκο Ευγηρίας», με έναν μόνο όρο, να μπορούν να φιλοξενοούνται και δύο γέροντες Νισύριοι. Ο Δήμος Μοσχάτου σε αναγνώριση της μεγάλης αυτής προσφοράς των αδελφών Γιαννίδη, με ομόφωνη απόφασή του έδωσε το όνομά τους στο δρόμο που βρίσκεται το εργοστάσιό τους. Για την κοινωνική τους προσφορά ο Νίκος Γιαννίδης δέχθηκε από φορείς, οργανώσεις και μεμονωμένα άτομα επαίνους, διακρίσεις και ευχαριστήριες επιστολές, που δεν θεώρησε σωστό να τις αναφέρει στη βιογραφική του αφήγηση, γιατί, όπως εξηγεί, «ό,τι πρόσφερα τα έδωσα με την καρδιά μου χωρίς να περιμένω ανταπόδοση».

Εμείς όμως, παρά τη μετριοφροσύνη του, οφείλουμε να ανταποδώσουμε την ευγνωμοσύνη μας για ό,τι πρόσφερε ο Νίκος Γιαννίδης και τ' αδέλφια του για τη Νίσυρο και τους Νισύριους. Και ακόμα οφείλουμε, έχουμε χρέος, να εξάρουμε και να προβάλλουμε τη ζωή και το έργο του ως υπόδειγμα ανθρώπου που με την εργασία του δημιούργησε χωρίς να ξεχάσει τον ανθρώπινο πόνο και την οφειλόμενη προσφορά στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Νίσυρο. Τα τρία βήματα, εργασία, δημιουργία, φιλανθρωπία, που είναι ο τίτλος του βιβλίου, αποτυπώνουν κατά τον πιο παραστατικό τρόπο τη μεγάλη πορεία του Νίκου Γιαννίδη, που σήμερα τιμούμε με αυτή την εκδήλωση.

18

Περιβάλλον και ανάπτυξη: Μια κριτική προσέγγιση στα τοπικά πράγματα της Νισύρου¹⁹

Θέλω να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής του «*Διαβάτη της Νισύρου*» για την ευγενική τους χειρονομία να μου στέλνουν το περιοδικό, το οποίο διαβάζω με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και θα πρόσθετα ότι δεν έχω καμιά επιφύλαξη να συνυπογράψω όλα τα σχόλια που αναφέρονται στην προστασία του φυσικού, πολιτιστικού και δομημένου περιβάλλοντος του νησιού μας. Δυστυχώς, μια μερίδα των συμπατριωτών μας, στους οποίους συγκαταλέγονται κι αυτοί που διαχειρίζονται τα τοπικά πράγματα, δεν έχουν ακόμα συνειδητοποιήσει ότι η οικονομική επιβίωση του τόπου αυτού, πέρα από το λατομείο της ελαφρόπετρας, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη διατήρηση, προστασία και ανάδειξη της φυσικής ομορφιάς του (πανίδα, χλωρίδα), του γεωφυσικού μοναδικού του πλούτου (Ηφαίστειο, ιαματικές πηγές), των μνημείων του πολιτισμού του (Παλιόκαστρο, ιπποτικά κάστρα, μοναστήρια, μονοπάτια) και των παραδοσιακών μας οικισμών. Τα στοιχεία αυτά τον τελευταίο καιρό έχουν προβληθεί από έντυπα εθνικής εμβέλειας (εφ. «*Καθημερινή*» και «*Έθνος*», περιοδικά «*Ελληνικό Πανόραμα*» και «*Γεωτρόπιο*», κ.ά.), τα οποία συγκαταλέγουν τη Νίσυρο μεταξύ των ελληνικών νησιών που διακρίνονται για την ομορφιά τους και την πολιτιστική τους κληρονομιά. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν πολύτιμους πόρους για την προσέλκυση επισκεπτών με όλες τις οικονομικές επιδράσεις στην τοπική οικονομία.

Έχω διατυπώσει κατά καιρούς τις απόψεις μου σε ότι αφορά τη συμβολή των στοιχείων του περιβάλλοντος, σε όλες του τις εκφάνσεις, στην ανάπτυξη του νησιού με κύριο μοχλό τον τουρισμό στις ήπιες μορφές του, όπως είναι ο *οικοτουρισμός*, ο *πολιτιστικός τουρισμός* και ο *ιαματικός τουρισμός*, που είναι

19. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «*Ο Διαβάτης της Νισύρου*», τεύχος 26 Σεπτέμβριος 2002 και στην έκδοση «*Δωδεκάνησα, ένα πρότυπο βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης*» (Μιλτ. Λογοθέτης), 2004.

συμβατές με το περιβάλλον, διασφαλίζοντας μια βιώσιμη ανάπτυξη, βασική αρχή και αίτημα της εποχής μας. Οι απόψεις αυτές έχουν δημοσιοποιηθεί και μέσα από τις στήλες του «Διαβάτη», που ευγενικά τις φιλοξένησε. Σήμερα επανέρχομαι για να σχολιάσω μερικά πράγματα που με ενοχλούν, για να μην πω ότι με αγανακτούν, και έχω την αίσθηση ότι τα αισθήματά μου αυτά τα συμμερίζεται η συντριπτική πλειοψηφία των Νισύριων της διασποράς και ένα ευαισθητοποιημένο τμήμα των μόνιμων κατοίκων του νησιού, που φαίνεται να διευρύνεται, και αυτό είναι παρήγορο. Υπάρχουν και μερικοί από τους έχοντες συμφέροντα και κατέχοντες τοπική εξουσία, που παρουσιάζουν διχασμένη προσωπικότητα, γιατί ενώ στις συζητήσεις του καφενείου κόπτονται για το περιβάλλον, όταν παίρνονται οι αποφάσεις ξεχνούν τις διακηρύξεις τους και αλλάζουν πρόσωπο. Πρόκειται γι' αυτούς που η λαϊκή σοφία του παλιού Νισύριου χαρακτήριζε «διομούρηδες».

Ο τόπος έχει μετατραπεί σ' ένα *απέραντο βοσκότοπο*, τα ζώα κατέβηκαν στις παραλίες και κοντεύουν να μπουκ στα σπίτια μας! Οι άλλοτε εύφορες περιοχές του *Λακκιού* και του *Άργους* έχουν εικόνα «κρανίου τόπου». Οι *βαλανιδιές*, που είναι προστατευόμενο δένδρο, εξαφανίζονται για να γίνουν κάρβουνα και οικοδομήσιμη ξυλεία και η *πλούσια πανίδα* του νησιού έχει την ίδια μοίρα ως συνέπεια της ανατροπής του οικοσυστήματος και της μάστιγας του κυνηγιού. Έχει ισοπεδωθεί το νησί. Αύριο που θα εφαρμοσθεί το κτηματολόγιο δεν θα μπορούμε να εντοπίσουμε τα κτήματά μας. Τελευταία παρατηρήθηκαν και φαινόμενα *παράνομων αμμοληπιών* από τις παραλίες του *Γυαλιού* και του *Αυλακιού*. Και όλες αυτές οι παράνομες ενέργειες γίνονται με την ανοχή των τοπικών αρχών και, γιατί όχι, και των αρμόδιων κρατικών υπηρεσιών που κωφεύουν στις καταγγελίες κάποιων ευαίσθητων συμπατριωτών μας.

Οι *παρεμβάσεις* που έγιναν τον τελευταίο καιρό στο όνομα μιας δήθεν αναβάθμισης του οικισμού, *αλλοίωσαν* ανεπανόρθωτα τον προστατευόμενο παραδοσιακό του χαρακτήρα. Μεταφέρθηκαν ξένα με τον τόπο πρότυπα, που θυμίζουν ιταλοκρατία και βόρειο Ήπειρο. Ξεχνούν οι εμπνευστές τους ότι τα «πεζούλια» στη Νίσυρο, αποτελούν *λειτουργικό στοιχείο* του οικισμού, ότι είναι το «καθιστικό» των περιπατητών; Πού θα κάθονται τώρα; Στους ξύλινους κορμούς που άρχισαν να γκρεμίζονται; Και δεν έφθανε αυτό το κακό, ακολούθησε και άλλο καθώς, όπως πληροφορούμαι, για να γίνουν αυτά τα «έργα» χρησιμοποιήθηκαν πέτρες από παλιά *σπηλάδια* και από *βαστάδια*! Παραμορφώθηκαν δυο ιστορικά μνημεία του οικισμού,

το πηγάδι του *λιμανιού* και το πηγάδι του *Πηαουλιού*, για να περνάει λέει το τρίκυκλο ή για κάποιες άλλες σκοπιμότητες. Για τους ανιστόρητους θα ήθελα να σημειώσω ότι η περιοχή του Πηαουλιού, γνωστή από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, πήρε το όνομα από το πηγάδι (πηγαδούλι, πηαούλι), ένα πηγάδι που κατασκεύασαν οι πρόγονοί μας πριν 300 τουλάχιστον χρόνια. Αντί να ασχολούνται με το πηγάδι θα μπορούσαν να πάνε λίγα μέτρα πιο πέρα και να ασχοληθούν με την *Τάβλα του Γιαλού*, αυτόν τον ιστορικό χώρο, το πρώτο λιμάνι του νησιού στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και να την *αναδείξουν* με σωστές και σύμφωνα με το χαρακτήρα της περιοχής παρεμβάσεις και τις προτάσεις που ο συμπατριώτης μας καθηγητής της Αρχιτεκτονικής Σπύρος Κουρούνης έχει κάμει. Να γκρεμισθεί το παλιό σφαγείο, να γίνουν ενέργειες αξιοποίησης των αποθηκών Χιώτη - Ρουσέτου και του ταμπακιού του Κέντρη και γενικά να προχωρήσει η ανάπλαση των υπαίθριων κοινόχρηστων χώρων. Η *Τάβλα του Γιαλού* είναι η βιτρίνα των εκατοντάδων επισκεπτών που πηγαίνουν στους Χοχλάκους. Η χρησιμοποίηση της ιστορικής και μοναδικής στην Ελλάδα *πλατείας της Πόρτας των Νικιών*, που εκπροσώπησε στο παρελθόν τη Χώρα μας στο παγκόσμιο συνέδριο του Μεξικού για τους παραδοσιακούς οικισμούς, ως χώρος εξυπηρέτησης των αναγκών των γύρω οβελιστηρίων, με την ανοχή της δημαρχιακής αρχής και το πρόσχημα της προσωρινότητας, αποτελεί μια ακόμα *βάνανυση παρέμβαση* σε μνημείο της ιστορικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Και επειδή στον τόπο μας τίποτα δεν είναι πιο μόνιμο από το προσωρινό, φοβάμαι ότι η ιστορική πλατεία θα χάσει το χαρακτήρα της.

Με το περιβάλλον συνδέεται και η *αποκομιδή των σκουπιδιών*. Οι κάδοι τον τελευταίο καιρό μετακινούνται από γωνιά σε γωνιά, ανάλογα με τις πιέσεις που δέχεται η δημοτική αρχή, αφού μέχρι σήμερα δεν κατόρθωσε να λύσει το πρόβλημα σ' όλο το κύκλωμα (συγκέντρωση, υγειονομική ταφή). Ευθύνη έχουν και οι νοικοκυρές και γενικά οι παραγωγοί σκουπιδιών, που δεν έχουν συνηθίσει, όπως όλος ο κόσμος, να ρίχνουν τα σκουπίδια τους στους κάδους αργά το βράδυ ή νωρίς το πρωί, και να περνά το αυτοκίνητο ή το τρίκυκλο να τα παίρνει μια φορά το πρωί και όχι κάθε τόσο επειδή πετάμε τα σκουπίδια όποτε μας γουστάρει. Είναι και αυτό ένα δείγμα της αρχής που επικρατεί στο νησί, ότι ο καθένας κάνει ό,τι θέλει και όποτε το θέλει.

Πρόσφατα το Υπουργείο Αιγαίου όρισε *τα όρια του οικισμού*, τους *όρους δόμησης*, τα *μορφολογικά στοιχεία* των υπό ανέγερση ή αναπαλαίωση κτιρίων και έθεσε ορισμένες *προϋποθέσεις για επεμβάσεις* στον παρα-

δοσιακό οικισμό με σκοπό να διατηρηθούν τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία του οικισμού. Το ερώτημα είναι ποιος θα ελέγξει την εφαρμογή τους και με ποια μέσα και με ποιους μηχανισμούς. Το Υπουργείο Αιγαίου, η Πολεοδομία, ο Δήμαρχος, ο Αστυνόμος; Όλοι έχουν ευθύνες, η μέχρι σήμερα όμως πρακτική επιβεβαιώνει ότι κανείς δεν τις αναλαμβάνει. Εκτός αν την εφαρμογή τους την αναθέσουμε στον πατριωτισμό των Νισύριων. Διαμαρτύρονται οι Νισύριοι και τα έχουν βάλει με τον Σηφουνάκη που όρισε την *αρτιότητα* των εκτός οικισμού οικοπέδων σε τέσσερα στρέμματα. Η διαμαρτυρία τους είναι δικαιολογημένη και δίκαιη, γιατί το μέτρο είναι εξωπραγματικό και απαγορευτικό για νέες οικοδομές, αφού ο κλήρος στις παρυφές του οικισμού κυμαίνεται μεταξύ 300 και 1.000 τ.μ. Όμως η διαμαρτυρία τους θα έπρεπε να στραφεί στις δημοτικές αρχές της τελευταίας 15ετίας, που αδιαφόρησαν να προωθήσουν την έγκριση της επέκτασης των *σχεδίων πόλεως* του *Μανδρακίου* και των *Πάλων*, των οποίων η διαδικασία εκπόνησης άρχισε το 1989. Αν είχαν εγκριθεί τα σχέδια πόλεως δεν θα υπήρχε πρόβλημα.

Διαθέτουμε γνωστές από τα τέλη του 19ου αιώνα *ιαματικές πηγές* και θέλουμε να καταστήσουμε τη Νίσυρο *κέντρο θεραπευτικού τουρισμού* της Μεσογείου και να δώσουμε μια άλλη δυναμική διάσταση στην ανάπτυξη του τόπου. Με ποιες όμως εγκαταστάσεις; Το 1987 ιδρύσαμε τη ΔΗ.ΤΟΥΡ.Ε.Ν. για να εκσυγχρονίσει τα *Λουτρά του Μανδρακίου* και το 1991 συντάχθηκε από τις τεχνικές υπηρεσίες της ΑΓΕΤ ΗΡΑΚΛΗΣ η σχετική μελέτη για να ξεκινήσει το έργο. Πέρασαν πάνω από 10 χρόνια και τίποτα δεν έχει γίνει, εκτός από διάφορες μελέτες, ακριβοπληρωμένες μάλιστα, για να ενταχθεί στον αναπτυξιακό νόμο η επένδυση, με κρατική επιχορήγηση 40%, το 1996, χωρίς να υλοποιηθεί. Σήμερα η δημοτική αρχή, που ελέγχει τη ΔΗ.ΤΟΥΡ.Ε.Ν., αισιοδοξεί ότι θα βρει επενδυτή να αναλάβει τον εκσυγχρονισμό και την εκμετάλλευση των Λουτρών. Η οικονομική συγκυρία και, κυρίως, η αμφίβολη βιωσιμότητα του επενδυτικού σχεδίου, και μάλιστα η προωθούμενη σ' αυτή την περίπτωση χρηματοδότησή του χωρίς κρατική ενίσχυση, δεν δικαιολογεί την αισιοδοξία της δημοτικής αρχής. Από την άλλη μεριά, δεν προχωρούν ούτε τα *Λουτρά των Πάλων*, το μοναδικό αυτό συγκρότημα που η λειτουργία του θα επιβεβαίωνε το διεθνή χαρακτήρα της Νισύρου ως Λουτρόπολης και θα δημιουργούσε στο νησί 50 νέες θέσεις εργασίας. Η αγάπη του συμπατριώτη μας Παντελίδη για τη Νίσυρο, θα υπερिशύσει, είμαι βέβαιος, των όποιων επιφυλάξεων έχει και θα προχωρήσει στην αποπεράτωση του έργου. Σ' αυτή τη φάση χρειάζεται

να του προσφέρει η δημοτική αρχή την ηθική της συμπαράσταση, μια συμπαράσταση που είναι αυτονόητη για κάθε επιχειρηματία ο οποίος επενδύει στο νησί και δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας.

Θα ήθελα να θίξω ακόμα δύο τομείς στους οποίους υπάρχει αδικαιολόγητη καθυστέρηση στην ανάδειξη και τουριστική αξιοποίησή τους. Πρόκειται για το *Ηφαιστείο* και τα *κάστρα* μας, που αποτελούν τα πιο ισχυρά στοιχεία έλξης επισκεπτών. Από το 1988 εκκρεμεί στο ΥΠΕΧΩΔΕ πρόταση για την ανακήρυξη του Ηφαιστείου ως *τοπίου ιδιαίτερου φυσικού κάλλους* (Τ.Ι.Φ.Κ.), που θα το προστάτευε και θα απέτρεπε κάθε παρέμβαση στον ευρύτερο χώρο της περιοχής, συμπεριλαμβανομένης και της εκμετάλλευσής του για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Πέρασαν 15 χρόνια και κατά ένα παράξενο τρόπο, δεν έχει γίνει ακόμα η ανακήρυξη. Ποιος την εμποδίζει; Ενδεχομένως κάποιιοι που έχουν συμφέρον. Παράλληλα, εδώ και μερικά χρόνια, βρίσκεται σε εξέλιξη μελέτη για την *ανάπλαση της περιοχής του Ηφαιστείου*, χωρίς ακόμα να παραδοθεί στον Δήμο. Με την ανάδειξη του Ηφαιστείου συνδέονται τόσο η δημιουργία του *Μουσείου Φυσικής Ιστορίας στα Νικιά* (Δημοτικό Σχολείο) και του *Παρατηρητηρίου του Ηφαιστείου* στον Εμπορείο, όσο και η αποκατάσταση των μονοπατιών που συνδέουν τις δύο Κοινότητες με το Ηφαιστείο. Τα έργα αυτά έχουν προταθεί, χρειάζεται όμως συνεχής πίεση για να ενταχθούν σε προγράμματα της Ε.Ε. που προβλέπουν τέτοιες ενέργειες.

Σε ότι αφορά τα *κάστρα*, το μεν *Παλιόκαστρο* έχει προταθεί για ένταξη στο Γ'Κ.Π.Σ. από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία και συντάσσει τη σχετική μελέτη, που σημαίνει ότι η αποκατάστασή του βρίσκεται σε καλό δρόμο, αν βέβαια η πρόταση εγκριθεί, για τα άλλα όμως *ιπποτικά κάστρα* του νησιού δεν πάρθηκε καμιά μέριμνα παρά το γεγονός ότι καταρρέουν, ιδιαίτερα εκείνο του βράχου της *Σπηλιανής* που συνδέεται ιστορικά με τη Μονή και δεσπόζει του οικισμού. Είναι επείγουσα ανάγκη να αναλάβουν πρωτοβουλία ο *Δήμος* και η *Μονή* για τη σύνταξη μελέτης που θα καλύπτει όχι μόνο την αναστήλωση του κάστρου αλλά και τη διαμόρφωση των εσωτερικών του χώρων και την ενσωμάτωση των υπαρχόντων κτισμάτων (σπίτια) στο βράχο, ώστε να δημιουργηθούν οι χώροι που θα εξυπηρετήσουν τις λειτουργικές ανάγκες της Μονής. Έτσι θα δημιουργηθούν και οι κατάλληλοι χώροι για τη στέγαση του *Μουσείου της Μονής* στο *φυσικό του χώρο* και θα αποτραπεί, ελπίζουμε και με την παρέμβαση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η επιχειρούμενη εγκατάστασή του στην Τάβλα του Γιαλού. Ο Ηγούμενος της Μονής, που προέρχεται από την Πατμιάδα και ασφαλώς θα έχει επισκεφθεί τον Πανορμίτη της Σύμης και

άλλες ιστορικές Μονές, ξέρει ότι τα *κειμήλια* των Μονών αυτών βρίσκονται στους φυσικούς τους χώρους και κανένας δεν διανοήθηκε να τα μετακινήσει. Κανένας δεν έχει το δικαίωμα να μετακινήσει από τη Μονή τα αναθήματα που οι κάτοικοι αυτού του τόπου και οι όπου γης Νισύριοι πρόσφεραν ευλαβικά στην προστάτιδα Παναγία τους.

Θέλω να πιστεύω ότι τα σχόλιά μου αυτά τα συμμερίζονται οι ευαισθητοποιημένοι σε θέματα πολιτισμού και περιβάλλοντος συμπατριώτες μας και τα ανέχονται με προβληματισμό οι άλλοι. Το ενδιαφέρον θα ήταν να ξέραμε και τις θέσεις εκείνων που οι Νισύριοι θα τους αναθέσουν να διαχειριστούν τα πράγματα αυτά.

19

Η επανέκδοση του «Διαβάτη της Νισύρου»²⁰

Θέλω να σας επαινέσω που αποφασίσατε να επανεκδώσετε τον «Διαβάτη της Νισύρου» και ακόμη να σας ευχαριστήσω που κάνατε την ευγενική χειρονομία να μου τον αποστείλετε. Τον διαβάζω πάντα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και, όπως σημείωσα κι άλλοτε, συμφωνώ και με τι θέσεις σας που αναφέρονται στην προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, σ' όλες του τις εκφάνσεις. Ένα περιβάλλον που, όπως υποστήριξα και από τις στήλες του «Διαβάτη», μαζί με το ορυχείο της ελαφρόπετρας και τις ιαματικές πηγές, αποτελεί βασικό μοχλό για μια ήπια τουριστική ανάπτυξη που θα το σέβεται και θα το διαχειρίζεται σύμφωνα με τις αρχές της αειφορίας.

Θα μου επιτρέψετε να συνοδεύσω τις ευχαριστίες και τους επαίνους μου και με ένα καλοπροαίρετο σχόλιο, που έχει να κάνει με τη διαφαινόμενη «νέα γραμμή» που διέκρινα στα πρώτα τεύχη του «Διαβάτη». Έχω την αίσθηση ότι δεν διατηρεί το σφρίγος και τη μαχητικότητα, τον αυστηρό και κριτικό λόγο της πρώτης περιόδου. Η μεταλλαγή αυτή -εκτός κι αν η αίσθησή μου είναι λαθεμένη- μπορεί να οφείλεται στο σύνδρομο της ηλικιακής ωρίμανσης που συνοδεύεται συνήθως από ένα ιδιόρρυθμο συντηρητισμό, στην περιρρέουσα άποψη ότι όλα τα δρώμενα «βαίνουν καλώς» ή στην πιο ακραία εκδοχή του συμβιβασμού του αδέσμευτου λόγου κι ελεύθερου στοχασμού με την άρχουσα τάξη. Θέλω να πιστεύω ότι τίποτα από αυτά δε συμβαίνει και ότι ο «Διαβάτης» ως όργανο ενός πολιτιστικού συλλόγου θα συνεχίσει με την ίδια μαχητικότητα να προασπίζει το φυσικό, πολιτιστικό και δομημένο περιβάλλον του νησιού, που το βλέπουμε καθημερινά να αλλοιώνεται και να χάνει τον φυσικό και παραδοσιακό του χαρακτήρα, με την ανοχή εκείνων που είναι ταγμένοι να το προστατεύουν.

Ο προγραμματισμός χρονιζόντων έργων που συνδέονται άμεσα με το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον, όπως η αξιοποίηση των ιαματικών Λου-

20. Δημοσιεύθηκε στο περ. «Ο Διαβάτης της Νισύρου», τεύχος 4, Σεπτέμβριος 2007.

τρόν, η ανάδειξη του Ηφαιστείου, η αποκατάσταση των μονοπατιών, η διαχείριση του Ηφαιστειακού Μουσείου και Παρατηρητηρίου, η ανάπλαση των γειτονιών (Τάβλα του Γιαλού, Τρούλος, Λαπαρδάς) και άλλων δημιουργούν την υποχρέωση σ' όλους τους φορείς που ενδιαφέρονται για την προστασία του περιβάλλοντος να επαγρυπνούν για να αποφευχθούν ασύμβατες παρεμβάσεις και στρεβλώσεις. Και ο Πολιτιστικός Σύλλογός σας που έχει την αμεσότητα της τοπικής παρουσίας καλείται να διαδραματίσει το ρόλο που του ανήκει, ο οποίος μπορεί να προκαλεί αντιδράσεις, αλλά εξυπηρετεί το γενικότερο συμφέρον του τόπου.

20

«Να μας σέβεστε όπως σας σεβόμαστε» – Μια απάντηση σε μια πρόκληση²¹

Στεκόμουνα στην πόρτα του Ζησιμοπούλειου παρακολουθώντας τον καθιερωμένο αυγουστιάτικο απολογισμό του Δημάρχου. Ήταν η στιγμή που στην αίθουσα άρχισε μια έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα σε Νισύριους της διασποράς και σε μόνιμους κατοίκους του νησιού για το κυκλοφορικό πρόβλημα που ταλανίζει τους πάντες τους καλοκαιρινούς μήνες -εκτός βέβαια από τους χρήστες των μεταφορικών μέσων- όταν μια Νισυριά της νεότερης γενιάς σπρώχνοντας για να βγει από την αίθουσα, φανερά θυμωμένη, αντικρίζοντάς με μου είπε με επιτιμητικό ύφος: «Να μας σέβεστε όπως σας σεβόμαστε κι εμείς». Αιφνιδιάστηκα αλλά δεν μίλησα. Ο επικαλούμενος σεβασμός προς τους μόνιμους κατοίκους του νησιού σημαίνει «να συμφωνείς μαζί τους και να μην ανακατεύεσαι στις επιλογές και τους τρόπους που θέλουν να οργανώσουν τον βίο τους». Αυτή είναι η κυρίαρχη άποψη και είναι απόλυτα σεβαστή.

Προσωπικά, και νομίζω και όλοι οι συμπατριώτες μου, που οι δύσκολες μεταπολεμικές συνθήκες μας ανάγκασαν να ξενιτευτούμε, σέβομαι τους ανθρώπους που ζουν στον τόπο αυτό, είτε είναι γνήσιοι Νισύριοι, είτε εξ αγχιστείας, είτε οικονομικοί μετανάστες, γιατί χάρη σ' αυτούς ζωντανεύει το νησί. Σέβομαι όμως περισσότερο τη Νίσυρο και εδώ είναι η διαφορά μας, γιατί ο σεβασμός της Νισύρου ξεπερνά την προσωπική ιδιοτέλεια και αγκαλιάζει το γενικό συμφέρον του νησιού, που εκφράζεται με σεβασμό στο φυσικό, πολιτιστικό και δομημένο περιβάλλον, στοιχεία που αποτελούν τον κύριο μοχλό της τουριστικής ανάπτυξης του νησιού, μια ανάπτυξη που όλοι την επιδιώκουν, όμως αρνούνται να συμμετάσχουν στο κόστος της. Καμιά ανάπτυξη δεν γίνεται χωρίς κάποιες θυσίες κι αυτό δεν το λένε μόνο οι νόμοι της οικονομίας, το επιβεβαιώνει και η λαϊκή σοφία, που την επικαλούνται

21. Δημοσιεύθηκε στην εφ. «Νισυριακά Νέα», φ. Σεπτεμβρίου – Οκτωβρίου 2013.

και στη Νίσυρο, αλλά δεν την εφαρμόζουν: «Δεν μπορείς να θέλεις και το σκύλο χορτάτο και την πίτα γερή».

Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη του τουρισμού της Νισύρου είναι η απaráμιλλη φυσική ομορφιά της, το μοναδικό ηφαιστειακό τοπίο, το πλούσιο ιστορικό και πολιτιστικό της παρελθόν και ακόμα το ήρεμο και ήσυχο περιβάλλον, που αναζητεί στις διακοπές του ο επισκέπτης του νησιού, ένα περιβάλλον που το διαφημίζουμε αλλά δεν το προσφέρουμε. Και το κυκλοφοριακό είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, που επιβεβαιώνει αυτή την αντίφαση. Ενώ δηλαδή όλοι επιδιώκουν την ανάπτυξη του τουρισμού, γιατί από αυτόν σε μεγάλο βαθμό ζει το νησί, δεν είναι διατεθειμένοι να κάμουν υπέρ αυτού μια μικρή θυσία: να περιορίσουν τις μετακινήσεις με τα μεταφορικά τους μέσα την τουριστική περίοδο μέσα στον οικισμό, όπως γίνεται σ' όλα τα τουριστικά νησιά και να περπατάνε, που κάμνει καλό και στην υγεία.

Θα επαναλάβω ότι ο σεβασμός προς τον Νισύριο που ζει στο νησί, διαφέρει από τον σεβασμό προς την Νίσυρο κι αυτό γιατί διαφέρει και η αφετηρία που συνδέεται με τη γνωστή σύγκρουση του ατομικού με το γενικό συμφέρον. Και θα ήταν ευχής έργον οι δύο αυτές εκδοχές του σεβασμού, αν όχι να ταυτιστούν, τουλάχιστον να αμβλυνθούν για το γενικότερο συμφέρον του τόπου, η εξυπηρέτηση του οποίου μακροχρόνια εξυπηρετεί και τα ατομικό συμφέρον.

Έτσι τελειώνοντας μπορώ τώρα να μιλήσω για να απαντήσω στην πρότροπή – πρόκληση που μου απηύθυνε η συμπατριώτισσά μου, αντιστρέφοντάς την: «Θα σας σεβόμαστε, όταν κι εσείς σέβεστε τη Νίσυρο».

21

Μερικά ζητήματα της Νισύρου²²

Τον Απρίλιο του 2014 πραγματοποιήθηκε στο ξενοδοχείο BELAIR του συμπατριώτη μας Ανδρέα Παντελίδη συγκέντρωση Νισύριων της Ρόδου, στην οποία παρουσίασε το πρόγραμμά του ο υποψήφιος δήμαρχος Νισύρου στις επικείμενες δημοτικές εκλογές του Μαΐου Χριστοφής Κορωναίος. Στη συγκέντρωση εκείνη είχα υποσχεθεί να του ετοιμάσω ένα σημείωμα για κάποια ζητήματα που απασχολούσαν τον Δήμο και έπρεπε να προωθηθούν από τη νέα δημοτική αρχή που θα προέκυπτε από τις εκλογές. Έτσι τον Αύγουστο που βρέθηκα στη Νίσυρο, εκπληρώνοντας την υπόσχεσή μου παρέδωσα στον Χρ. Κορωναίο, εκλεγμένο πια δήμαρχο, σημείωμα, που περιλάμβανε τα ακόλουθα:

α) Το *χωροταξικό σχέδιο* ολόκληρου του νησιού που περιλαμβάνει και την επέκταση του σχεδίου πόλης του οικισμού Μανδρακίου εκκρεμεί σε μελετητικό Γραφείο της Αθήνας. Η χωροθέτηση των χρήσεων γης θα λύσει και το πρόβλημα των βοσκότοπων, απαραίτητη προϋπόθεση για την προστασία της χλωρίδας και της αναζωογόνησης της γεωργίας.

β) Η επέκταση του *Εθνικού Κτηματολογίου* και στη Νίσυρο εκκρεμεί. Μέχρι στιγμής έχουν ενταχθεί στο Κτηματολόγιο η Σύμη, η Πάτμος και η Αστυπάλαια. Εάν καθυστερήσει ακόμα, κανένας δεν θα ζει για να μας πει πού βρίσκονται τα χωράφια των Νισύριων της διασποράς.

γ) Από χρόνια ο Όμιλος Αρχαιοφίλων Νισύρου είχε υποβάλλει στο Υπουργείο Περιβάλλοντος μελέτη - πρόταση για χαρακτηρισμό της περιοχής του *Ηφαιστείου* ως Τοπίου Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους για να τύχει της προβλεπόμενης προστασίας. Η παρέμβαση της ΔΕΗ τη ματαίωσε μέχρι που κηρύχθηκε προστατευόμενη περιοχή (Natura). Πρόσφατα το ΙΓΜΕ (κ. Βουγιουκαλάκης) συνέταξε μελέτη στα πλαίσια προγράμματος της Ε.Ε. για την κήρυξη της περιοχής ως «Γεωπάρκου» και την ένταξη του στο «Δίκτυο Γεωπάρκων

22. Επιστολή (Αύγουστος 2014) προς τον δήμαρχο Χρ. Κορωναίο συνοδευόμενη από τα κείμενα που μνημονεύονται σ' αυτή και περιλαμβάνονται στο Παράρτημα (II).

της UNESCO». Παράλληλα, ο Δήμος είχε αναθέσει για το ίδιο θέμα με σύμβαση (βλ κείμενο 22 Φεβρουαρίου 2008, Π.1). Είναι σημαντική πρωτοβουλία που πρέπει να προωθηθεί. Με το Ηφαιστέιο συνδέεται και το επιστημονικό μέρος, δεδομένου ότι σήμερα ο Δήμος περιορίστηκε στην είσπραξη εισιτηρίων των επισκεπτών, ενώ δεν αξιοποίησε την άλλη πλευρά του Ηφαιστέιου (Μουσείο, Παρατηρητήριο, Συνεδριακό) σύμφωνα με τη σχετική μας πρόταση (βλ. επιστολή 14 Οκτωβρίου 2013, Π.2).

δ) Η προστασία των *παραδοσιακών οικισμών* του νησιού επιβάλλεται όχι μόνο ως υποχρέωση να διαφυλάξουμε τον πολιτισμό μας αλλά και γιατί αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο τουριστικής έλξης. Δυστυχώς ο Δήμος και η Αστυνομία στους οποίους κοινοποιούνται οι άδειες δόμησης ή ανακαίνισης παλαιών σπιτιών, δεν ελέγχουν αν τηρούνται οι όροι ως προς τα υλικά και τις μορφές, όπως καθορίζονται από τις σχετικές διατάξεις. Με την προστασία των παραδοσιακών οικισμών συνδέεται και το πρόβλημα των εναέριων δικτύων της ΔΕΗ, του ΟΤΕ και των κεραιών της τηλεόρασης. Η ΔΕΗ είχε πρόγραμμα για το σκοπό αυτό χωρίς να το αξιοποιήσει ο Δήμος. Πρέπει να ερευνηθεί το θέμα και αν μάλιστα πρόκειται να αντικατασταθεί το δίκτυο ύδρευσης θα μπορούσε να γίνει σε συνδυασμό.

ε) Δεν πρέπει να αποκλεισθεί η *αξιοποίηση της γεωθερμίας* για ήπιες μορφές εκμετάλλευσης – όχι για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας- που θα βοηθήσουν τη γεωργία με τη δημιουργία θερμοκηπίων στην κοιλάδα του Λακίου. Υπάρχει μια πρόταση που μπορεί να θεωρηθεί και ουτοπική: να συσταθεί συνεταιρισμός εκμετάλλευσης της κοιλάδας με συμμετοχή των ιδιοκτητών με μερίδες που θα αντιστοιχούν στην έκταση των χωραφιών τους και να ενοποιηθεί ο χώρος διατηρούμενης της ιδιοκτησίας κάθε ιδιοκτήτη με βάση το τοπογραφικό που θα συνταχθεί. Ένα τέτοιο εγχείρημα με οπωροκηπευτικά, οπωροφόρα δένδρα και αμπελώνα είναι βέβαιο ότι θα ενισχυθεί από πρόγραμμα της Ε.Ε. Για τη γεωθερμία της Νισύρου πρόσφατα έχει εκπονηθεί διπλωματική εργασία από τον Θεοδόσιο Διακοδημητρίου ως υπότροφο του Δωδεκανησιακού Ιδρύματος Υποτροφιών, στο Heriotatt University στο Εδιμβούργο της Σκωτίας, που αναφέρεται στη χρήση της γεωθερμίας για δραστηριότητες συμβατές με το περιβάλλον και δίνει χρήσιμες πληροφορίες και προτάσεις (βλ. πίνακα περιεχομένων, Π.3).

στ) Μια προσπάθεια αναζωογόνησης της *δενδροκομίας* (αμπέλια, αμυγδαλιές, συκιές, ελιές) που το νησί είχε παράδοση στα προϊόντα αυτά πρέπει να ξεκινήσει με ένα πρόγραμμα δενδροφύτευσης που θα λάβει τη μορφή

εκστρατείας. Απαραίτητη βέβαια προϋπόθεση ο καθορισμός των βοσκοτόπων. Το επιχείρημα ότι δεν υπάρχει νερό δεν ευσταθεί αφού με τις ίδιες κλιματολογικές συνθήκες οι πρόγονοί μας παρήγαγαν τέτοια προϊόντα και τα έστειλαν και αλλού.

ζ) Το αναπτυξιακό πρόγραμμα της Νισύρου 1990-2000, περιελάμβανε και σχέδια για τη δημιουργία *οικογενειακής μορφής βιοτεχνιών*, που θα αξιοποιούσαν τα παραγόμενα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα καθώς και την ελαφρόπετρα ως πρώτη ύλη για την παραγωγή με την τεχνογνωσία της ΑΓΕΤ-ΛΑΒΑ οικοδομικών και διακοσμητικών κυβολίθων και άλλων παραπροϊόντων της ελαφρόπετρας. Τα σχέδια εκείνα θα μπορούσαν να επικαιροποιηθούν και κάποια από αυτά να υλοποιηθούν.

η) Τα *Λουτρά του Μανδρακίου* και των *Πάλων* αποτελούν μία «πονεμένη ιστορία». Σε ότι αφορά τα Λουτρά του Μανδρακίου, δύο φορές η ανακαίνιση τους είχε ενταχθεί στους αναπτυξιακούς νόμους, αλλά η αβελτηρία των εκάστοτε δημοτικών αρχών ματαίωσε την υλοποίηση των επενδυτικών σχεδίων. Στη συνέχεια ο Δήμος απαλλοτρίωσε είκοσι επτά (27) στρέμματα παρακείμενων χωραφιών για τη δημιουργία συμπληρωματικών σύγχρονων εγκαταστάσεων. Αφού εγκλωβίστηκε από κάποιους Ιταλούς που υπόσχονταν να αναλάβουν την αξιοποίηση των Λουτρών, προχώρησε στην προκήρυξη ανοικτού δημόσιου διαγωνισμού χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Δυστυχώς, αγνοώντας τις προτάσεις που τους κάναμε (βλ. επιστολές 20 Σεπτεμβρίου 2007, 20 Φεβρουαρίου 2008, 12 Ιουνίου 2008, Π.4, Π.5, Π.6) ακολούθησαν άλλο δρόμο, χωρίς προοπτική συνολικής αντιμετώπισης του σοβαρού αυτού ζητήματος για την τοπική οικονομία. Είχαμε προτείνει τότε, να κάνουν χρήση του Ν.3389/2005 περί ΣΔΙΤ (Συμπράξεων Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα) ώστε και τη σύνταξη της συνολικής μελέτης να εξασφάλιζαν και την αναζήτηση επενδυτή πριν να ξεσπάσει η κρίση. Τα Λουτρά πρέπει να επανεξετασθούν και να αντιμετωπισθούν με τα νέα δεδομένα της τουριστικής αγοράς του θεραπευτικού αναζωογονητικού τουρισμού των SPA. Ως προς τα *Λουτρά του Παντελίδη*, εφόσον ο ίδιος δήλωσε ότι δεν είναι στις άμεσες επιχειρηματικές του δράσεις η ολοκλήρωση του έργου, χωρίς να αποκλείει μια ενδεχόμενη αποπεράτωση και εκμετάλλευση από τρίτο, θα πρέπει να του παρασχεθεί κάθε τεχνική και ηθική συνδρομή από τον Δήμο να προχωρήσει η ολοκλήρωση του έργου που, μαζί με τα Λουτρά του Μανδρακίου θα επαναφέρουν τη Νίσυρο με σημερινά δεδομένα στην παλιά φήμη της Λουτρόπολης του Αιγαίου.

θ) Στον τομέα του *πολιτισμού*, που αποτελεί ταυτόχρονα και τουριστικό πόρο, θα πρέπει να εξευρεθούν τα αναγκαία κονδύλια για την ολοκλήρωση της αναστήλωσης του Παλαιόκαστρου και την εξέταση της δυνατότητας διαμόρφωσης στο εσωτερικό του ενός χώρου με αμφιθέατρο ξύλινης κατασκευής κατά το προηγούμενο της Μεσαιωνικής Τάφρου της Ρόδου, για την οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων. Θα πρέπει επιτέλους να αναστηλωθεί και το ετοιμόρροπο Μεσαιωνικό Κάστρο για το οποίο εδώ και πολλά χρόνια είχε συνταχθεί σχετική μελέτη από τον τότε μηχανικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Βασ. Παπαδημητρίου. Το Κάστρο αυτό από την πλευρά του «μπαραουτοχανά» συνδεόταν με μονοπάτι με το Παλαιόκαστρο. Έτσι ο επισκέπτης της Σηλιανής θα μπορεί να πηγαίνει και στο Παλαιόκαστρο και αντίστροφα. Κάποια στιγμή θα πρέπει να συνταχθούν και μελέτες για την αναστήλωση των Κάστρων του Εμπορείου και των Νικιών. Σε ότι αφορά τα Μουσεία του νησιού, το Αρχαιολογικό, το Ηφαιστειακό, το Λαογραφικό και το Εκκλησιαστικό, δεν έχουν τύχει της απαραίτητης προβολής ώστε να λειτουργήσουν ως παράγοντες προσέλκυσης επισκεπτών. Ιδιαίτερα για το Εκκλησιαστικό Μουσείο θα πρέπει να μεταφερθεί στο φυσικό του χώρο, στη Μονή της Σηλιανής, όπως σε όλες τις Μονές (Πάτμου, Πανορμίτη, Παναγιά του Κάστρου Λέρου κ.λπ.) και να αποκτήσει η Τάβλα του Γιαλού τον ιστορικό της χαρακτήρα· χρειάζεται μια μελέτη αποκατάστασης του χώρου.

ι) Με τα πολιτιστικά συνδέεται και η πρόταση για τη σύσταση *Τοπικής Αρχαιακής Συλλογής* Νισύρου, που σκοπό έχει τη συγκέντρωση και διαφύλαξη από ότι έχει απομείνει από τα ιστορικά έγγραφα της Δημογεροντίας, της Ομηρείου Σχολής, των Κοινοτήτων των χωριών, των συλλόγων της διασποράς κ.λπ. Η σύσταση της προταθείσας από τον Δήμο Επιτροπής εκκρεμεί στην Εφορεία των Γ.Α.Κ. για λήψη απόφασης (βλ. σχετικά έγγραφα Π.6, Π.7, Π.8).

ια) Ο *τουρισμός* για τη Νίσυρο συνιστά το συγκριτικό πλεονέκτημα που μπορεί να τονώσει και τους άλλους κλάδους, τη γεωργία, την κτηνοτροφία, το εμπόριο και τα επαγγέλματα που συνδέονται με το κατασκευαστικό και διαχειριστικό μέρος του τουρισμού. Τι είδους όμως τουρισμό θέλουμε να αναπτύξουμε; Σε κάθε περίπτωση έναν τουρισμό ήπιας μορφής που θα αξιοποιεί τους τουριστικούς πόρους του νησιού με σεβασμό στο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον και στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Εκτός από τον ημεροτουρισμό, που πρέπει να βελτιωθεί το κύκλωμα της οργάνωσης και διακίνησης του ώστε η τοπική αγορά να καρπύεται ένα μεγαλύτερο μέρος της τουριστικής δαπάνης του ημεροεπισκέπτη, θα πρέπει να αναπτυχθεί παράλληλα και ο

τουρισμός πολυήμερης παραμονής τόσο των ημεδαπών όσο και των αλλοδαπών, η προσέλκυση των οποίων ευνοείται μέσω του διεθνούς αεροδρομίου της Κω και της τουριστικής της αγοράς γενικά (μοίρασμα διακοπών μεταξύ Κω-Νισύρου). Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού που είναι συμβατές με το περιβάλλον, τον πολιτισμό και τη βιώσιμη ανάπτυξη, όπως ο θεραπευτικός τουρισμός, ο περιπατητικός, ο πολιτιστικός, ο συνεδριακός, ο θρησκευτικός, ο γαστρονομικός, ο τουρισμός χαλάρωσης κ.λπ. Για την ανάπτυξή του τουρισμού σε όλες του τις μορφές απαιτούνται μια σειρά από έργα και ενέργειες, που πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο ενός ειδικού επιχειρησιακού προγράμματος. Στα έργα αυτά πρέπει να ενταχθεί και η κατασκευή του περιφερειακού δρόμου.

ιβ) Οι *Νισύριοι της διασποράς*, αποτέλεσαν και εξακολουθούν να αποτελούν, κυρίαρχο στοιχείο για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του νησιού. Το ζήτημα των Δωδεκανησίων της Διασποράς μας απασχόλησε από το 1982 με την οργάνωση συνεδρίων στη Ρόδο και Κω και την κατάθεση στο τελευταίο συνέδριο της Ρόδου (Αρχάγγελος, Αύγουστος 2009) σχεδίου καταστατικού για τη δημιουργία «Οργανισμού Δωδεκανησίων της Διασποράς», που δεν ευδοκίμησε (βλ. σχετική εισήγηση με καταστατικό, Π.9). Θα ήταν ευχής έργο αν ο Δήμος Νισύρου αναλάμβανε την πρωτοβουλία να προωθήσει αυτό το σχέδιο. Σε ότι αφορά τους Νισύριους της διασποράς θα μπορούσε σε πρώτη φάση με τη συνδρομή των απανταχού νισυριακών συλλόγων και μιας Τοπικής Επιτροπής, που θα εδρεύει στη Νίσυρο και θα υποστηρίζεται γραμματειακά από την ΔΗΚΕΝ, να καταρτίσει ένα αρχείο (ονοματεπώνυμο, τόπος καταγωγής, διεύθυνση, μορφωτικό επίπεδο, επάγγελμα κ.λπ.). Μια παρόμοια εργασία έκανε ο Δήμος Καλύμνου, από τον οποίο μπορούμε να πληροφορηθούμε τη μεθοδολογία που ακολούθησε. Στην επόμενη φάση να δημιουργηθεί ο κατάλληλος φορέας και ένα πολυκέντρο, αφιερωμένο στους Νισύριους της διασποράς, όπου θα οργανώνονται συναντήσεις, συνέδρια, εκδηλώσεις κ.ά. Ο Δήμος θα μπορούσε να κάνει μια πρόταση στον συμπατριώτη μας της διασποράς Ι. Κατσιματίδη να παραχωρήσει το κτήμα που διαθέτει απέναντι από τον ξενώνα και να χρηματοδοτήσει ένα τέτοιο πολυκέντρο.

Θέλω να πιστεύω ότι όσα αναφέρω παραπάνω θα σου είναι χρήσιμα στη διαχείριση των νισυριακών πραγμάτων που αναλαμβάνεις το Σεπτέμβριο, με την ισχυρή εντολή των Νισύριων. Οι καιροί είναι δύσκολοι αλλά είμαι βέβαιος ότι θα τα καταφέρεις γιατί έχεις και τη γνώση και τη θέληση και την

αγάπη για το νησί και προπάντων την πρόθεση, όπως δήλωσες πρόσφατα σε δημόσια συγκέντρωση στη Ρόδο, να συγκρουσθείς με τα προσωπικά συμφέροντα και να εξυπηρετήσεις το γενικό συμφέρον της Νισύρου. Δεν χρειάζεται να σου πω το αυτονόητο, ότι στην προσπάθεια που αναλαμβάνεις μπορείς να υπολογίζεις και στην όποια μικρή έστω συνεισφορά μου, αν νομίζεις ότι μπορεί να σου είναι χρήσιμη.

22

Τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου²³

Είναι πια κοινή πεποίθηση όλων που ασχολούνται με τη Νίσυρο ότι ο κύριος μοχλός ανάπτυξης του νησιού, όπως άλλωστε και των άλλων νησιών του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος, είναι ο *τουρισμός*. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να αναπτυχθούν και άλλοι κλάδοι, συμπληρωματικοί του τουρισμού, όπως η γεωργία και κυρίως οι δενδροκαλλιέργειες και η αμπελουργία, που άλλοτε ευδοκίμούσαν, η κτηνοτροφία, ο μόνος ζωντανός κλάδος που επιβιώνει σε βάρος της χλωρίδας και η αλιεία.

Η Νίσυρος στο παρελθόν έστελλε *αμύγδαλα* στο εξωτερικό· σήμερα η νισύρικη σουμάδα παράγεται από αμύγδαλα της Καλιφόρνιας. Το νησί είχε και το προσωνύμιο *Ιντζιρλί* – *συκόνησος* από την πληθώρα των *συκιών* που διέθετε. Οι παλαιότεροι θα θυμούνται ότι στις γιορτές, στους γάμους και στα βαφτίσια τα *ξερά σύκα* εμπλουτισμένα στο εσωτερικό τους με αμυγδαλόψιχα αποτελούσαν το κύριο τρατάρισμα. Το *μαγιάτικο* ή *μαυροθήλυκο σταφύλι*, γνωστό στους οινολόγους ως *ποικιλία μαύρου σταφυλιού*, αφθονούσε στη Νίσυρο και διακρίνονταν το κρασί του για την ποιότητα και τις θεραπευτικές του ιδιότητες (λέγεται ότι θεραπεύει τις *ζοχάδες* – *αιμορροΐδες*), απόδειξη ο μεγάλος αριθμός στο νησί των γνωστών κρυπτών (*αγροικίσκοι που αποθήκευαν το κρασί*) με *ληνούς* (*πατητήρια*) και των *καζαναριών* (*αποστακτήρια*), όπου από τα *στέμφυλα* παράγονταν η γνωστή *κουκουζίνα* (*ρακί*) που ύμνησε και ο ποιητής του νησιού *Ιωάννης Λογοθέτης*: «Απ' τα *στέμφυλα βγαλμένα*, που *στραγγίζουν το κρασί*, *χαίρε, χαίρε*, *δοξασμένη κουκουζίνα μου χρυσή*!» Να σημειωθεί ότι στο παρελθόν ο *Μπουτάρης* είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον να δημιουργήσει *αμπελώνες* στη Νίσυρο.

Θυμάμαι ότι στη διάρκεια του πολέμου λειτουργούσαν στο *Μανδράκι* πέντε *ελαιοτριβεία*, τα γνωστά *λιοτρίδια* του *Θοδωρή*, του *Μαστρογιάννη*, της *Βιολίενας*, του *Γερμανού*, όπως αποκαλούσαν τον *Χριστοφόρου*, και του *Στρίκη*, δύο στα *Νικιά* και δύο στον *Εμπορειό*, από τα οποία το ένα στη *Μονή*

23. Εισήγηση στο Συνέδριο που οργάνωσε ο Δήμος Νισύρου, 10 Αυγούστου 2014.

της Κυράς. Στα λιотρίδια αλέθονταν και τα *αγραμίθια*, από τα οποία παράγονταν το αγραμιθόλαδο, που τον χειμώνα μετατρέπονταν σε μαργαρίνη. Να μη ξεχάσω και το αγραμιθόζουμο, το πρωινό ρόφημα των γονιών μας και της γενιάς μου τα χρόνια του πολέμου.

Η αναφορά στις γεωργικές δραστηριότητες δεν σημαίνει ότι πρέπει να γυρίζουμε στην εποχή του αγραμιθόζουμου, όταν η Νίσυρος είχε 5.000 κατοίκους και το 95% από αυτούς ήταν γεωργοκτηνοτρόφοι. Ήθελα απλώς να τονίσω ότι υπάρχει ελπίδα, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, κάποιιοι γεωργικοί κλάδοι που δεν απαιτούν συνεχή ανθρώπινη παρουσία να αναβιώσουν και να συμπληρώσουν το εισόδημα των σημερινών 1.000 μόνιμων κατοίκων του νησιού, κάτι που έγινε και σε άλλα μικρά νησιά που δραστηριοποιούνται στον τουρισμό. Κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει, γιατί να ασχοληθούμε με τη γεωργία όταν αυτό που κάνουμε σήμερα μας αποφέρει ένα ικανοποιητικό εισόδημα, που μας επιτρέπει να ζήσουμε με αξιοπρέπεια. Είναι μια άποψη στατική και συντηρητική, χωρίς όραμα και προοπτική, που δεν πρέπει να διακρίνει τις σύγχρονες κοινωνίες. Σε κάθε περίπτωση η γεωργία δεν είναι το θέμα της εισήγησής μου· προέκυψε από μια μικρή αναφορά και τέθηκε ως ερώτημα που ζητά απάντηση αν υπάρχει ελπίδα αναβίωσης κάποιων κλάδων της.

Ποια όμως είναι η σημερινή οικονομική πραγματικότητα, όπως αποτυπώνεται στο μέγεθος και στην προέλευση του τοπικού *εισοδήματος*; Από τα διαθέσιμα στοιχεία που αναφέρονται στο 2005, εμφανίζεται η Νίσυρος να έχει διπλάσιο κατά κεφαλήν εισόδημα από το μέσο της Δωδεκανήσου, που εκείνη τη χρονιά διαμορφώθηκε σε 17.000 ευρώ. Το εισόδημα αυτό είναι πλασματικό, αφού ένα ποσοστό που ξεπερνά το 60% αφορά και την αξία των παραγόμενων από τη ΛΑΒΑ προϊόντων *ελαφρόπετρας*, που μετρείται στο νησί, όχι όμως στους κατοίκους, που στην πραγματικότητα το εισόδημα τους υπολογίζεται σε 15.000 ευρώ περίπου, το οποίο υπολείπεται του μέσου της περιοχής, είναι υψηλότερο άλλων μικρών νησιών και βρίσκεται στα επίπεδα της Καρπάθου και της Λέρου. Το υπόλοιπο εισόδημα του νησιού προέρχεται κατά 2% από τη *γεωργία*, 20% από τις *υπηρεσίες* και μόλις 11% από τον *τουρισμό*, έναντι 3%, 55% και 30% αντίστοιχα της Δωδεκανήσου. Η σύνθεση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάτω από τις σημερινές συνθήκες, όπου η *γεωργία*, οι δραστηριότητες των ορυχείων και οι υπηρεσίες δεν προβλέπονται να αυξήσουν τη συμμετοχή τους στο τοπικό εισόδημα, ο μόνος τομέας που έχει περιθώρια αύξησης και παρουσιάζει μια *δυναμική*

που δεν φαίνεται να έχει εκδηλωθεί στην πράξη, σε σύγκριση με άλλα νησιά της «άγονης γραμμής» (Τήλος, Χάλκη, Λειψοί, Αστυπάλαια), είναι ο τουρισμός.

Και το ερώτημα που μπαίνει είναι ποια *μορφή τουρισμού* προσιδιάζει στην περίπτωση της Νισύρου; Έχω κατά καιρούς υποστηρίξει ότι το φυσικό, πολιτιστικό, δομημένο και ανθρωπογενές περιβάλλον σε συνδυασμό και με τη γεωγραφική γειτνίαση του νησιού με την τουριστικά αναπτυγμένη Κω, συγκεκρινώνουν τις προϋποθέσεις για ήπια μορφή τουριστικής ανάπτυξης ενός συνδυαστικού προτύπου ημεροτουρισμού, τουρισμού πολυήμερης παραμονής με αναφορά στον ιαματικό, πεζοπορικό και πολιτιστικό τουρισμό και θαλάσσιου περιηγητικού τουρισμού που θα κινείται στα όρια της φέρουσας ικανότητας του τόπου, θα σέβεται και θα προστατεύει το περιβάλλον σ' όλες του τις εκφάνσεις και θα ακολουθεί τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Το *τουριστικό πρότυπο* έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά και απευθύνεται σε ένα συνεχώς διευρυνόμενο κοινό. Η εφαρμογή του θα εξαρτηθεί από τις δυνατότητες που έχουμε να δημιουργήσουμε τις αναγκαίες υποδομές που θα αξιοποιούν τα πλεονεκτήματα που το συνθέτουν και κυρίως από τη βούληση εκείνων που αποφασίζουν για την ανάπτυξη του τόπου σε όλα τα επίπεδα. Χρειάζεται ένας στοιχειώδης *προγραμματισμός* και ιεράρχηση των δράσεων παρακάμπτοντας τους αυτοσχεδιασμούς και την πολιτική του «βλέποντας και κάνοντας», που υπαγορεύουν οι εκάστοτε τουριστικές συγκυρίες και που μπορεί να ικανοποιούν βραχυπρόθεσμα τις καταστάσεις, λειτουργούν όμως ανασταλτικά στην πορεία για ένα καλύτερο μέλλον.

Θα επαναφέρω συνοπτικά κάποιες σκέψεις μου, που κατά τη νισύρική έκφραση «μάλλιασε η γλώσσα μου» να τις επαναλαμβάνω. Πρέπει να γίνει συνείδηση όλων μας, είτε ζούμε μόνιμα ή περιοδικά στο νησί, είτε αποφασίζουμε για την τύχη του ότι ο φυσικός πλούτος με κυρίαρχο στοιχείο το Ηφαίστειο, η πλούσια πολιτιστική κληρονομιά μας και το ξεχωριστής αρχιτεκτονικής και αισθητικής οικιστικό μας περιβάλλον αποτελούν ανεκτίμητους πόρους στους οποίους στηρίζεται η τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου και επομένως έχουμε υποχρέωση να τους προστατεύσουμε, να τους αναδείξουμε και να τους προβάλλουμε.

Είναι απαράδεκτο το Αρχαιολογικό Μουσείο να είναι κλειστό το καλοκαίρι ελλείψει προσωπικού, το Παλαιόκαστρο και το Ηφαιστειακό Μουσείο να βρίσκονται εκτός των διαδρομών των οργανωμένων τουριστών και να αδρανεί το Ηφαιστειακό Παρατηρητήριο του Εμπορείου. Οι χώροι αυτοί θα

καταστούν ευκολότερα προσπελάσιμοι και όχι μόνο για τους επισκέπτες αλλά και για τους ντόπιους, με την ολοκλήρωση του δρόμου προς το Άργος και την επανεξέταση της δυνατότητας σύνδεσής του με τα Νικιά ώστε να συμπληρωθεί το περιφερειακό οδικό κύκλωμα. Είναι ανάγκη να ολοκληρωθεί η αναστήλωση του *Παλαιόκαστρου* και να αποκατασταθεί το παλιό μονοπάτι που το συνέδεε με το Μεσαιωνικό Κάστρο και τη Μονή της Σπηλιανής. Είναι καιρός να απασχολήσει την αρμόδια Αρχαιολογική Υπηρεσία η αναστήλωση των *μεσαιωνικών κάστρων* όχι μόνο του Μανδρακιού αλλά και εκείνων του Εμπορείου και των Νικιών, που αποτελούν σημαντικά στοιχεία τουριστικής έλξης.

Σχετικά με την *προστασία του περιβάλλοντος*, θέματα που επηρεάζουν τον τουρισμό και πρέπει να αντιμετωπισθούν είναι μεταξύ άλλων και τα παρακάτω: Ο καθορισμός *βοσκοτόπων*, ένα ζήτημα που ταλανίζει χρόνια το νησί ώστε να προστατευθεί η χλωρίδα και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για κάποιες γεωργικές δραστηριότητες. Η *υπογείωση των δικτύων* της ΔΕΗ και του ΟΤΕ και η κατάργηση των κεραιών TV με την εγκατάσταση κεντρικού αναμεταδότη, δράσεις που υποστηρίζονται από προγράμματα ειδικά για τους *παραδοσιακούς οικισμούς*, οι οποίοι, να σημειωθεί, δέχονται και παραμορφωτικές επεμβάσεις από την μη εφαρμογή των θεσπισμένων προδιαγραφών σε ότι αφορά τη μορφή των νέων κτιρίων ή των ανακατασκευαζόμενων και των χρησιμοποιούμενων υλικών. Η συντήρηση των σημερινών *μονοπατιών* και η αποκατάσταση νέων που οδηγούν σε αξιοθέατα σημεία και η δημιουργία θέσεων θέας και ξεκούρασης καθώς και οι τοποθέτηση πληροφοριακών πινακίδων, σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα. Η οργάνωση των *παραιών* του νησιού που προσφέρονται για κολύμβηση, σημαντικό στοιχείο για τους επισκέπτες πολυήμερης παραμονής. Να προστεθεί ακόμα ότι εκκρεμεί η ολοκλήρωση του συστήματος *αποχέτευσης* για όλους τους οικισμούς και η δημιουργία *βιολογικού καθαρισμού*, έργο βασικό για την προστασία του περιβάλλοντος.

Μιλώντας για την ανάπτυξη τουρισμού πολυήμερης παραμονής, δηλαδή για την προσέλκυση ατόμων που θα επέλεγαν τη Νίσυρο για τις διακοπές τους, θα πρέπει να τονίσουμε ότι προϋπόθεση για να μπει ένας προορισμός στην αγορά είναι η ύπαρξη *μέσων φιλοξενίας* που να πληρούν τις απαιτήσεις της ζήτησης. Πριν μερικά χρόνια στα μικρά νησιά, μεταξύ των οποίων και στη Νίσυρο, έστελλαν τουρίστες μικρά πρακτορεία, τα οποία απορροφήθηκαν ήδη από τους μεγάλους ολιγοπωλιακούς οργανισμούς, κυρίως την TUI και τον Cook, που προωθούν τους πελάτες τους σε προορισμούς, οι οποίοι διαθέτουν ξενοδοχεία με προδιαγραφές ανταποκρινόμενες στο περιεχόμενο

του προσφερόμενου «πακέτου». Τέτοιες μονάδες δεν διαθέτει η Νίσυρος, ούτε διακρίνεται κάποια προοπτική να αποκτήσει στο εγγύς μέλλον· διαθέτει όμως δύο ιστορικά συγκροτήματα ιαματικών λουτρών, τα *Δημοτικά Λουτρά*, που «ανακαινίζονται» εδώ κα μερικές δεκαετίες, και τα *Λουτρά του Παντελίδη*, που αποκαταστάθηκαν κτιριακά στην αρχική τους αρχιτεκτονική μορφή, όμως διακόπηκε εδώ και χρόνια η ολοκλήρωσή τους. Αν ο Δήμος ανακαινίσει και εκσυγχρονίσει τις σημερινές εγκαταστάσεις και ταυτόχρονα δημιουργήσει ένα νέο *ξενοδοχειακό συγκρότημα* στα παρακείμενα οικόπεδα (χωράφια) που αγόρασε και αν πεισθεί και ο Παντελίδης να ολοκληρώσει και τα δικά του Λουτρά, θα δημιουργηθούν δύο μονάδες υψηλών προδιαγραφών και θα καλύψουν το υπάρχον κενό. Κι αυτό δεν θα περιορίζεται σε προσφορά κλινών μόνο, αλλά θα συνοδεύεται και από ποιοτικά χαρακτηριστικά, αφού οι μονάδες αυτές θα λειτουργούν και ως *υδροθεραπευτήρια* και κατ' επέκταση θα προσφέρουν και υπηρεσίες ευεξίας. Δεν αποκλείεται μάλιστα να αποτελέσουν μέρος και του τουριστικού συστήματος της Κω.

Αναφορικά με τον *ημεροτουρισμό* που προέρχεται αποκλειστικά σχεδόν από την Κω και από τη μεγάλη δεξαμενή του αλλοδαπού τουρισμού που κάνει εκεί τις διακοπές του, είναι γεγονός ότι αποτελεί το πιο σημαντικό μέγεθος του τουρισμού του νησιού. Οι αφίξεις πλησιάζουν τις 100.000 και αντιπροσωπεύουν μόλις το 10% των τουριστών της Κω, που σημαίνει ότι υπάρχουν μεγάλα περιθώρια να αυξηθούν. Και το ερώτημα που μπαίνει είναι ποιο είναι το όφελος του νησιού από τις επισκέψεις αυτές; Δεν έγινε καμιά σχετική έρευνα, αλλά αυτό που ξέρουμε είναι ότι η Νίσυρος εισπράττει το αντίτιμο της μεταφοράς από το λιμάνι στο Ηφαισείο με τα πούλμαν που ανήκουν σε τοπικά πρακτορεία, το εισιτήριο επίσκεψης του Ηφαισείου και τα ελάχιστα που ξοδεύονται σε εστιατόρια, καφετέριες ή για ψώνια. Αν αληθεύει ότι η εκδρομή της Νισύρου χρεώνεται μέχρι και 50 ευρώ, γίνεται αντιληπτό ότι τη μερίδα του λέοντος την καρπούνται οι πράκτορες της Κω που τις οργανώνουν και τα ημερόπλοια κωακής πλοιοκτησίας, που τις εκτελούν. Είναι απαράδεκτο τον «φυσικό πλούτο» της Νισύρου να τον εκμεταλλεύονται άλλοι. Κάποια πρωτοβουλία πρέπει να αναλάβουν ο Δήμος και οι ενδιαφερόμενοι επιχειρηματίες που εμπλέκονται με τον ημεροτουρισμό με στόχο μια δικαιότερη κατανομή του οφέλους μεταξύ Κω και Νισύρου.

Ολοκληρώνοντας τις σκέψεις μου για την τουριστική ανάπτυξη της Νισύρου θα ήθελα να τονίσω ότι η ανάπτυξη δεν είναι δεδομένη επειδή η Νίσυρος διαθέτει ανεκτίμητους φυσικούς και πολιτιστικούς τουριστικούς

πόρους και επειδή την έχει τουριστικά «υιοθετήσει» η Κως με το αζημίωτο βέβαια· χρειάζεται μια γενική κινητοποίηση με σχεδιασμό, στόχους και -θα πρόσθετα- και όραμα όλων ανεξαιρέτως όσων ζουν στο νησί και των ανταχού Νισύριων και η αξιοποίηση των διαθέσιμων μέσων, ένα νέο ξεκίνημα επικεφαλής το οποίου είναι αυτονόητο ότι θα τεθεί η δημοτική αρχή του νησιού.

23

Σύνδεση Νισυρίων της διασποράς με το νησί τους²⁴

Η ιδέα του Δημάρχου να αναβιώσει ένα θεσμό παννισυριακών *συναντήσεων* που ξεκίνησε το 1980, με την οργάνωση της Α΄ Αμφικτιονίας, όπως ονόμασε τη σημερινή συνάντηση και μάλιστα με θέμα τη σύνδεση των *Νισύριων της Διασποράς* με το νησί τους, είναι αξιόπαινη και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή και ο ίδιος προέρχεται από τους Νισύριους της διασποράς, τους οποίους υπηρέτησε ως Πρόεδρος των Νισύριων και των Δωδεκανησίων της Αμερικής και επομένως έχει προσωπικές εμπειρίες για το θέμα. Από την πλευρά μου έχω κι εγώ τους λόγους μου να είμαι χαρούμενος που συζητείται ένα θέμα με το οποίο με συνδέει το γεγονός ότι κατά κάποιο τρόπο ανήκω κι εγώ στους Νισύριους της διασποράς και ότι από το 1982 είχα ενεργό συμμετοχή στις κατά καιρούς προσπάθειες σε δωδεκανησιακό επίπεδο αξιοποίησης του δυναμικού στοιχείου της διασποράς και αναζήτησης ενός οργανωτικού σχήματος, που θα το συνέδεε με τους γηγενείς των νησιών.

Η μετανάστευση των Νισύριων, όπως και των άλλων Δωδεκανησίων, άρχισε στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν στο νησί ζούσαν 4.700 ψυχές, συνεχίστηκε κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής και τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, όπου με την απογραφή του 1951 καταγράφηκαν 2.327 μόνιμοι κάτοικοι και 60 χρόνια αργότερα, το 2011, συρρικνώθηκαν σε 1.008 μόνιμους κατοίκους. Το αποτέλεσμα αυτής της φυγής ήταν να δημιουργηθούν ανθούσες νισύρικες παροικίες στην Αμερική, στην Κωνσταντινούπολη, την Οδησό, την Αίγυπτο, την Αθήνα και μεταπολεμικά στην Αυστραλία, τον Καναδά, τη Ρόδο και την Κω, τα μέλη των οποίων όχι μόνο βοήθησαν τις οικογένειές τους στο νησί, αλλά συνεισέφεραν από τις οικο-

24. Εισήγηση στην Α΄ Νισύρική Αμφικτιονία, που οργανώθηκε από τον Δήμο Νισύρου στη Νίσυρο, 8-9 Αυγούστου 2015.

νομίες τους για τη δημιουργία έργων ευποιίας. Οι πρώτοι μετανάστες μετέρχονταν χειρωνακτικά επαγγέλματα και ό,τι τους περίσσευε από την εργασία τους το έστελλαν στους γονείς τους για να πληρώσουν τα χρέη τους και να αποκαταστήσουν τις ανύπαντρες αδελφές τους. Είχαν οργανωθεί σε *σωματεία* και ενίσχυσαν οικονομικά τους δύο βασικούς πυλώνες, την *παιδεία* και την *εκκλησία*, που διατήρησαν άσβεστη την εθνική συνείδηση των υπόδουλων νησιωτών. Η Ομήρειος Κοινοτική Σχολή, τα σχολεία του Εμπορείου και των Νικιών, αρκετές εκκλησίες ήταν έργα που δημιουργήθηκαν από το υστέρημα των απόδημων και ακόμα τα Λουτρά του Μανδρακιού και το λιμάνι των Πάλων έγιναν με δικές τους συνεισφορές. Στον πόλεμο οι λεγόμενοι «Αμερικάνοι» συντηρούσαν τις οικογένειές τους με εμβάσματα, τα γνωστά «τσέκια» και με ρουχισμό, τα γνωστά επίσης «πάκα». Τους πρώτους μήνες της απελευθέρωσης κατάπλευσε στη Νίσυρο προερχόμενο από τη Νέα Υόρκη το κασιώτικης ιδιοκτησίας πλοίο «Άννα Μάρκου» και ξεφόρτωσε δεκάδες «μπαούλα» με ρούχα που έστελλαν οι «Αμερικάνοι» στους συγγενείς τους. Ήταν άνοιξη και θυμάμαι την εντύπωση που μου έκανε βλέποντας τις Νισυριές να κυκλοφορούν με τα εμπριμέ – πολύχρωμα φορέματα, τα «αμερικάνικα».

Αυτός ήταν σε γενικές γραμμές ο Νισύριος μετανάστης τα χρόνια που το νησί βρισκόταν υπό ξένη κατοχή. Οι συνθήκες είχαν ενεργοποιήσει τα ενδόμυχα αισθήματά του για τους δικούς του και την ιδιαίτερη πατρίδα, τα οποία εκδήλωνε με τη συνεισφορά του από το υστέρημά του. Η *Ενσωμάτωση*, που έφερε την κρατική μέριμνα και φροντίδα σ' όλους τους τομείς του καθημερινού βίου, απεξάρτησε το νησί από την «έξωθεν βοήθεια» και άλλαξε τις σχέσεις των αποδήμων με το νησί, που από *οικονομικές* εξελίχθηκαν σε *πολιτιστικές*, με την έννοια της αναζήτησης τρόπων σύνδεσης με τον τόπο της καταγωγής. Οι νέες γενιές των Νισύριων της διασποράς, οι περισσότεροι από τους οποίους γεννήθηκαν στις χώρες που ζουν, έχουν φοιτήσει σε ξένα σχολεία, τέλειωσαν πανεπιστήμια, οι νεότεροι μάλιστα δεν μιλάνε ελληνικά και έχουν αφομοιωθεί στις νέες πατρίδες. Όσοι από αυτούς επισκέπτονται τη Νίσυρο το καλοκαίρι έχουν δημιουργήσει ένα *σύνδεσμο επικοινωνίας*, όμως η μεγάλη πλειοψηφία γνωρίζει το νησί από τις διηγήσεις της γιαγιάς και των γονιών και σήμερα από το διαδίκτυο. Και το ερώτημα που μπαίνει είναι πώς μπορούμε να συνδέσουμε τις γενιές αυτές με το νησί κατά τρόπο επωφελή και για τα δύο μέρη. Η αλήθεια είναι ότι έγιναν διάφορες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση με την οργάνωση κατά καιρούς συνεδρίων, που κατέλη-

γαν στην ομόθυμη απόφαση των συνέδρων οι συναντήσεις να αποτελέσουν θεσμό και να δημιουργηθεί ένας φορέας που θα υλοποιούσε τις αποφάσεις του, χωρίς να ευοδωθούν.

Η πρώτη προσπάθεια ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1982 με την οργάνωση στη Ρόδο του Α΄ Συνεδρίου Δωδεκανησίων της Διασποράς από το Επιμελητήριο Δωδεκανήσου, του οποίου ήμουν διευθυντής, με συμμετοχή εκπροσώπων της δωδεκανησιακής ομογένειας από την Αμερική, τον Καναδά, την Αυστραλία και των παροικιακών συλλόγων της Αθήνας, καθώς και των συλλόγων της Δωδεκανήσου. Η Νίσυρος είχε μια εντυπωσιακή συμμετοχή με εκπροσώπους του «Γνωμαγόρα» Αμερικής, της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, της «Πορφυρίδας» Ρόδου και του Ομίλου Αρχαιοφίλων Νισύρου. Το Β΄ Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Κω το 1985 με εξίσου μεγάλη συμμετοχή εκπροσώπων της διασποράς και οργανωτή το Επιμελητήριο, που εκτελούσε χρέη γραμματείας των Συνεδρίων. Η αποχώρησή μου από το Επιμελητήριο διέκοψε αυτή την προσπάθεια, η οποία κατά διαστήματα επαναφέρεται κάτω από διάφορες μορφές.

Το 1987 ο Ροδίτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Connecticut (ΗΠΑ) Ηλίας Τομάζος οργάνωσε με φοιτητές του ένα κύκλο σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Ρόδου, που επαναλήφθηκε για δύο ακόμα κύκλους και την ίδια εποχή ο συμπατριώτης μας Δημοσθένης Τριανταφύλλου, φιλόλογος, διευθυντής Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου στη Νέα Υόρκη, οργάνωσε εκπαιδευτικές εκδρομές μαθητών του στη Ρόδο και σε άλλα νησιά. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1997, ο τότε νομάρχης Γιάννης Παρασκευάς μέσω του Διεθνούς Κέντρου Μεσογειακών Μελετών που ίδρυσε, οργάνωσε μια συνάντηση των Δωδεκανησίων της διασποράς στη Ρόδο, την οποία μάλιστα ονόμασε «Αμφικτιονία» με σκοπό να αναβιώσει τις συναντήσεις αυτές, χωρίς και η προσπάθεια αυτή να έχει συνέχεια. Μια 10ετία μετά και συγκεκριμένα μεταξύ 2007 – 2009 η τότε Αντινομάρχης και Πρόεδρος του Δωδεκανησιακού Οργανισμού Τουρισμού φιλόλογος Δέσποινα Διακοσταυριανού είχε οργανώσει σε συνεργασία με τους ΟΤΑ τρία συνεχή Συνέδρια, στο τελευταίο μάλιστα που πραγματοποιήθηκε στον Αρχάγγελο της Ρόδου τον Αύγουστο του 2009, είχα καταθέσει σχέδιο για την ίδρυση «Οργανισμού Δωδεκανησίων της Διασποράς», όπου προβλέπονταν και Τοπικές Επιτροπές σε κάθε νησί, προκειμένου να διατυπώσουν τις απόψεις τους οι εκπρόσωποι των συλλόγων της διασποράς και των ΟΤΑ και να προχωρήσει η δημιουργία του. Η σιωπή τους ματαίωσε και αυτή την προσπάθεια.

Σήμερα τα θέματα των αποδήμων αρμοδιότητα να τα χειριστούν έχουν εντεταλμένοι αιρετοί της Περιφέρειας και των μεγάλων ΟΤΑ, στα πλαίσια συνήθως και άλλων αρμοδιοτήτων που ασκούν· είναι «πάρεργο» γι' αυτούς, γι' αυτό και τα αποτελέσματα πενιχρά. Σε κάποια νησιά με μεγάλο αριθμό αποδήμων, όπως στην Κάρπαθο, την Κάλυμνο, την Κω και τη Νίσυρο, οργα- νώνονται το καλοκαίρι με την παρουσία αποδήμων από τους δήμους ή άλλους φορείς συναντήσεις, όπως η σημερινή, όπου όμως το περιεχόμενό τους επι- κεντρώνεται στην ενημέρωση για τα πεπραγμένα των δήμων, ενώ τα θέματα που αφορούν την αναζήτηση τρόπων σύσφιξης των σχέσεων μεταξύ αποδή- μων και γηγενών θίγονται περιθωριακά.

Το συμπέρασμα από την ιστορική αυτή διαδρομή είναι ότι δεν κατορθώ- σαμε όλα αυτά τα χρόνια να βρούμε ένα τρόπο ουσιαστικής και οργανωτικής σύνδεσης με τους απόδημους, ένα διάυλο επικοινωνίας με τους Δωδεκανή- σιους της διασποράς, που ξεπερνούν τις 120.000 και να αξιοποιήσουμε τις μεταξύ των δύο πλευρών υπάρχουσες δυνατότητες ενδυνάμωσης των σχέ- σεών μας. Προτρέπω τον νέο Δήμαρχο, φίλο και συγγενή, βαθύ γνώστη και ενθουσιώδη υποστηρικτή των θεμάτων που συνδέονται με τους απόδημους, να αναλάβει πρωτοβουλία που θα ξεπερνά τα όρια της Νισύρου, να προωθή- σει και να υποστηρίξει στην Περιφέρεια και την Ένωση Δήμων Δωδεκανήσου τη δημιουργία του προτεινόμενου φορέα.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η αδιαφορία αυτή είναι νομοτελει- ακή, οφειλόμενη στα 150 χρόνια από τότε που οι πρώτοι Δωδεκανήσιοι μετα- νάστευσαν στην Αμερική και επομένως ο χρόνος και οι συνθήκες άμβλυναν τις σχέσεις, ιδιαίτερα της σημερινής πέμπτης κατά σειράν γενιάς, με τη γενέ- τειρα των προγόνων της. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα αφήσουμε το χρόνο ανεξέ- λεγκτο· πρέπει να δράσουμε και διαθέτουμε μια σειρά από μέσα που ξεκινάνε από τη γλώσσα και επεκτείνονται σ' ένα ευρύ τομέα, που καλύπτει οικονομι- κές, τουριστικές και πολιτιστικές σχέσεις.

24

Αντί επιλόγου: Αντιφώνηση στην τιμητική εκδήλωση²⁵

Αισθάνομαι πολύ συγκινημένος για να εκφράσω πριν απ' όλα τις θερμές μου ευχαριστίες στην Εταιρεία Νισυριακών Μελετών για την πρωτοβουλία που είχε να με τιμήσει σήμερα. Με την Εταιρεία με συνδέουν συναισθηματικοί λόγοι, γιατί ήμουν από τους πρώτους που έτρεξαν στο κάλεσμα του τότε Προέδρου Νικήτας Σακελλαρίδη, να είμαι κι εγώ ένας από τους πρώτους συνεργάτες των «Νισυριακών». Ο «Τουρισμός και οικονομία της Νισύρου», που αναφέρθηκε, είναι το πρώτο μου κείμενο, που δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο του 1963. Από τότε δημοσιεύθηκαν στα «Νισυριακά» κι άλλες εργασίες μου, για τις οποίες έγινε ήδη αναφορά²⁶. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Πρόεδρο φίλο Κώστα Χαρτοφύλη για ένα πρόσθετο λόγο, γιατί όταν μου είπε ότι ήταν διαθέσιμοι δύο χώροι για να οργανωθεί αυτή η εκδήλωση, το Ζησιμοπούλειο και ο Δημοτικός Ξενώνας, του είπα ότι επιθυμία μου είναι να γίνει στο Ζησιμοπούλειο, γιατί ήταν ο χώρος όπου ο πρόγονός μας ο δάσκαλος και ποιητής Ιωάννης Λογοθέτης το 1865, καλεσμένος

25. Η Εταιρεία Νισυριακών Μελετών οργάνωσε στη Νίσυρο στις 12 Αυγούστου 2019 ειδική εκδήλωση για να τιμήσει τον Μιλτιάδη Λογοθέτη «για την πολύχρονη πνευματική του προσφορά με την οποία τιμά την πατρίδα μας Νίσυρο», όπως αναγράφεται στην τιμητική πλακέτα που του δόθηκε. Για την προσωπικότητα και το έργο του μίλησαν ο Πρόεδρος της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών Κώστας Χαρτοφύλης, ο καθηγητής και πρόεδρος της ΕΛΜΕ Ρόδου Ανδρέας Μαρίνος και η φιλόλογος Άννα Καρακωνσταντίνου και διαβάστηκαν χαιρετιστήρια μηνύματα του πρώην Προέδρου του Συλλόγου Νισυρίων Αμερικής «Ο Γνωμαγόρας» Νίκου Σφακιανού και των Νισυρίων Αθηνών «Ο Γνωμαγόρας» και επίσης προβλήθηκε και ακούστηκε και ο μαγνητοσκοπημένος χαιρετισμός του αδελφού του Γιάννη Λογοθέτη. Το δημοσιευόμενο κείμενο είναι η αντιφώνηση του τιμώμενου, όπως απομαγνητοφωνήθηκε.

26. Πρόκειται για τις εργασίες: «Ο περιοδικός τύπος της Νισύρου», τόμος ΣΤ/1978, «Οι πρωτεργάτες του λιμανιού της Νισύρου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (1885-1912)», τόμος Ζ/1981, «Νισύριοι εθελοντές στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», τόμος Η/1982, «Τα κτηματολόγια της Νισύρου στα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», τόμος Ι/1987, «Η Ομήρειος Κοινοτική Σχολή Μανδρακίου Νισύρου στα χρόνια της δουλείας (1909-1945)», τόμος ΙΖ/2007, «Τα θειοχώματα του Ηφαιστείου της Νισύρου. Διαχρονική προσέγγιση της εκμετάλλευσής τους», τόμος ΚΑ/2020

από την τότε Δημογεροντία ίδρυσε το πρώτο επίσημο Σχολείο, το λεγόμενο Αλληλοδιδασκτικό. Ήθελα λοιπόν να γίνει και για λόγους συμβολισμού η εκδήλωση σ' αυτόν εδώ τον χώρο. Να ευχαριστήσω επίσης και τους ομιλητές. Ήταν, νομίζω, κατά κάποιο τρόπο υπερβολικοί, μια υπερβολή που προσπάθησα να την αποτρέψω λέγοντας στον Κώστα: “Κάμε μια σύσταση στους ομιλητές να είναι πιο σεμνοί”. Δεν μου άρεσαν οι υπερβολές, ωστόσο έχω την αίσθηση ότι δεν υπερέβησαν τα όρια του μέτρου. Τους ευχαριστώ για όσα είπαν για μένα και για το έργο μου. Και να ευχαριστήσω βέβαια και εσάς όλους που με τιμάτε σήμερα με την παρουσία σας.

Όταν κανείς φτάνει πια στο τέλος του βιολογικού του κύκλου, τον θυμούνται διάφοροι φορείς, διάφορα σωματεία και τον τιμούν. Έχω λάβει κατά καιρούς διάφορες τιμητικές διακρίσεις και από την Ακαδημία Αθηνών και από Τράπεζες και από άλλους φορείς. Η τελευταία διάκριση που μου πρόσφεραν ήταν πριν 15 μέρες από την Ένωση Δήμων Δωδεκανήσου. Με τίμησε και το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου αναγορεύοντάς με επίτιμο διδάκτορα για το «έργο και την προσφορά μου στην οικονομική και ιστορική επιστήμη, στον πολιτισμό και στην παιδεία», κατά το σκεπτικό του σχετικού ψηφίσματος. Αυτές οι διακρίσεις με τιμούν. Όμως με τιμά ιδιαίτερα η σημερινή, γιατί προέρχεται από ένα κατεξοχήν πνευματικό νισύρικο φορέα και έρχεται να προστεθεί και σε άλλες διακρίσεις, που μου πρόσφεραν κατά καιρούς οι Νισύριοι της Διασποράς.

Η μόνιμη παρουσία μου στη Νίσυρο ήταν μόλις 11 χρόνια, από το καλοκαίρι του 1936 μέχρι το Σεπτέμβριο του 1947. Δύσκολα χρόνια. Γεννήθηκα στο Μπρασάβ της Ρουμανίας το 1930. Πατέρας μου ο Ιάκωβος Λογοθέτης, ανηψιός του δασκάλου Ιωάννου Λογοθέτη, που είχε την ατυχία να χάσει τον πατέρα του πριν γεννηθεί και την τύχη να μεγαλώσει με τα παιδιά του δασκάλου ως όγδοο παιδί του και να δεχθεί τα νάματά του. Μητέρα μου η Ασπασία Λυτρωτή, το στερνό παιδί της ταπεινής και βαθιά θρησκευόμενης οικογένειας του Εμμανουήλ Λυτρωτή. Όταν τον Ιούλιο του 1936 πέθανε ο πατέρας μας, που υπηρετούσε στην Ελληνική Ορθόδοξο Κοινότητα της Αγίας Τριάδος του Μπρασάβ, η μάνα μας δεν είχε άλλη επιλογή παρά να εγκαταλείψει το Μπρασάβ και να γυρίσουμε στη Νίσυρο. Μας πήρε λοιπόν δυο μικρά παιδιά, 5 και 6 χρονών, από το Γερμανικό Σχολείο του Μπρασάβ και μας έφερε στη Νίσυρο, όπου μας έγραψε στην Ομήρειο Κοινοτική Σχολή. Θυμάμαι που τις πρώτες μέρες μας βλέπανε με περιέργεια οι συμμαθητές μας. Φορούσαμε κοτλέ παντελονάκια με τράντες και λουστρίνια παπούτσια, όταν τα παιδιά της Νισύρου ήταν

ξυπόλητα. Την επόμενη χρονιά που κατελύθηκαν τα λουστρίνια μας είμαστε και εμείς ξυπόλητοι. Είχαμε εξισωθεί και ενσωματωθεί στη νισύρική ζωή.

Μεσολάβησε ο πόλεμος, ισοπεδώθηκαν τα πάντα, και του γιατρού και του δασκάλου το παιδί ήταν ξυπόλητο, όπως και του αγρότη και του ψαρά το παιδί, πηγαίναμε όλοι ξυπόλητοι στο Σχολείο. Και για να μην γυρίζουμε τα καλοκαίρια στους δρόμους και στις θάλασσες, όπως έλεγε η μάνα μου, μας έβαλε σε τέχνη. Έπρεπε να μάθουμε κάποια τέχνη. Κι εγώ έγινα ένας καλός μάστορας, μαραγκός. Όταν έφτιαχνα το σπίτι μου εδώ κι έκανα διάφορες ξυλουργικές δουλειές και περνούσαν κάποιοι γνωστοί μου έλεγαν «Μα εσύ δουλεύεις πολύ καλά το ρουκάνι, το πριόνι, το τρυπάνι... πού τά 'μαθες αυτά;» Οι παλιοί θυμούνταν το Μιλτιάδη, τον παραγιά στο μαραγκούδικο του Γιάννη του Εμμανουηλίδη, όπως και τον Γιάννη στο ραφτάδικο του Φωκίωνα Οικονομίδη. Είχα περάσει από όλα τα ξυλουργεία της Νίσυρου· έγινα και μαραγκός και επιπλοποιός και караβομαραγκός, δεν υπήρχε ξυλουργική δραστηριότητα που να μην την έχω μάθει. Κι αυτό με ωφέλησε, γιατί η ξυλουργική τέχνη ακονίζει το μυαλό και οξύνει την όραση.

Και όταν τον Σεπτέμβριο του 1943, μεσούντος του πολέμου, λειτούργησε με την ανοχή των Γερμανών το Ελληνικό Σχολείο υπό τη διεύθυνση του Αρχιμ. Κύριλλου Ρωμάνου, Ηγούμενου της «Σπηλιανής» και με διδακτικό προσωπικό τους δασκάλους μας -δεν υπήρχαν καθηγητές πριν από την απελευθέρωση- γραφτήκαμε και οι δύο στην Α΄ Γυμνασίου. Ένα χρόνο μετά την απελευθέρωση, το σχολικό έτος 1946-1947, φοιτούσαμε στην Δ΄ τάξη, την τελευταία του τότε Γυμνασίου. Τον Ιούνιο του 1947 πήραμε το ενδεικτικό και το πήραμε στη μάνα μας. Με τα γράμματα που ήξερε, χάρηκε όταν είδε τους βαθμούς μας και προβληματίστηκε όταν διάβασε «προάγεται από την Δ΄ στην Ε΄ τάξη», που δεν διέθετε η Νίσυρος. Βρέθηκε μπροστά σ' ένα σοβαρό δίλημμα: ή θα μέναμε στη Νίσυρο ή θα πηγαίναμε αλλού να τελειώσουμε το Γυμνάσιο. Πήρε την τολμηρή απόφαση να πάμε στη Ρόδο, μια απόφαση που σχολιάστηκε στα καφενεία: «Μα πού πάει αυτή η γυναίκα με δυο μικρά παιδιά, χωρίς καμιά βοήθεια; Χαρά στο κουράγιο της!» Η επιλογή της Ρόδου δεν ήταν τυχαία. Τον Απρίλιο του 1947 η Ιερά Σύνοδος είχε εκλέξει Μητροπολίτη Ρόδου τον Τιμόθεο Ευαγγελινίδη, γνωστό της οικογένειάς μας από την εποχή που, ως Πατριαρχικός Τοποτηρητής στη Ρουμανία, επισκέπτονταν συχνά την Αγία Τριάδα στο Μπρασάβ και φιλοξενούνταν στο σπίτι μας. Ήλπιζε ότι θα μας βοηθήσει, κάτι που αρνήθηκε η Επιτροπή της «Σπηλιανής» όταν η μάνα μας ζήτησε κάποια βοήθεια υπό μορφή δανείου.

Τον Σεπτέμβριο, όταν φύγαμε από τη Νίσυρο για να πάμε στη Ρόδο, μας πήρε την οικοσκευή μας ο θεός ο Χριστοφής, ο παππούς του Χριστοφή του Δημάρχου, που ήταν πρώτος ξάδελφος της μάνας μας. Φόρτωσε λοιπόν την οικοσκευή στο γαϊδουράκι του και την πήγε στο λιμάνι. Τότε δεν υπήρχαν πλοία, υπήρχαν μόνο καϊκια για να πάμε στη Ρόδο. Τα φορτώσαμε στο τρεχαντήρι του Παπαμαντέλου. Ο θεός ο Χριστοφής, αφού χαιρέτησε την Ασπασία, τη μάνα μας, της έδωσε και ένα φάκελο. Ανοιξαμε το φάκελο και βρήκαμε 80 λιρέτες. Ήταν το ενοίκιο του δωματίου, που πληρώσαμε τον πρώτο μήνα της διαμονής μας στη Ρόδο, που έμελλε η διαμονή αυτή να είναι μακριά.

Η περίοδος της Νισύρου, αυτά τα 11 χρόνια, ήταν μεστή από ακραία γεγονότα: ιταλική κατοχή, πόλεμος, στερήσεις, αγώνες επιβίωσης. Παρ' όλα αυτά, ειλικρινά το λέω, ήταν τα πιο ωραία χρόνια της εφηβείας μου. Τα αναπολώ και δεν είναι τυχαίο ότι οι εικόνες τους έρχονται συχνά στον ύπνο μου ως ευχάριστες αναζητήσεις. Είναι σαν να βρίσκομαι στο μαραγκούδικο του Εμμανουηλίδη, στο θειάφι που ήμουν ο νεαρότερος «εργάτης», 14 χρονών, είτε να βρίσκομαι σε κάποια τάξη του Σχολείου να μαζεύω αμύγδαλα και αγλατσίνα στο πωρολόγημα με φίλους ή να ψαρεύω στη Ταύλα του Γιαλού... Όλες αυτές οι εικόνες είναι μαζεμένες στο μυαλό μου για να μου θυμίζουν ευχάριστες αναπολήσεις.

Τα πράγματα ήταν δύσκολα και στη Ρόδο. Το βοήθημα του Μητροπολίτη, 80 λιρέτες τον μήνα, κάλυπτε για μερικούς μήνες το ενοίκιο του δωματίου. Η μάνα μας αναγκάστηκε να εργάζεται σε σπίτια ως παραδουλεύτρια και να καθαρίζει δημόσια γραφεία. Θυμάμαι σε ένα συνέδριο αρκετά χρόνια αργότερα στην Καλαμάτα, όταν κατέβηκα από το βήμα με πλησίασε ένα υψηλόβαθμο στέλεχος του Τουρισμού, Παπαχελάς λεγόταν, και μου είπε: «Εγώ ήμουν ο πρώτος διευθυντής του ΕΟΤ στη Ρόδο. Είχαμε μια κυρία Ασπασία Λογοθέτη, που ερχόταν και μας καθάριζε. Την ξέρατε;» «Η μητέρα μου ήταν», του είπα. Αυτή η γυναίκα λοιπόν, συνέχισε τον αγώνα της και στη Ρόδο για δύο χρόνια, μέχρι να τελειώσουμε το Γυμνάσιο και να μπορέσουμε να δουλέψουμε.

Τον Ιούνιο του 1949 στην αυλή του Βενετοκλείου Γυμνασίου δεν απέκρουσε τη συγκίνησή της όταν τα παιδιά της έπαιρναν από τα χέρια του τότε Διοικητή Δωδεκανήσου Νικολάου Μαυρή τα απολυτήριά τους με διάκριση μάλιστα. Ήταν ικανοποιημένη που εξεπλήρωσε το χρέος της. Ο Μαυρής ακούοντας το όνομα Λογοθέτη, ρώτησε τον παρεκείμενό του διευθυντή του Γραφείου του Γεώργιο Στρίκη, τον γνωστό Νισύριο μαθηματικό, τι σχέση

έχουν αυτά τα παιδιά με τον λόγιο Ιωάννη Λογοθέτη. «Είναι απόγονοί του και μάλιστα ο ένας φέρει το όνομά του, ορφανά και τα έφερε η μητέρα τους στη Ρόδο για να τελειώσουν το Γυμνάσιο». «Να τους πεις να έρθουν αύριο στο Γραφείο σου και να φροντίσεις να διορισθούν σε κάποια υπηρεσία». Λίγες μέρες αργότερα είχαμε διορισθεί και μαζί με τον διορισμό τέλειωσαν σ' αυτήν τη φάση τα βάσανά μας και έκλεισε η περίοδος της Νισύρου, στην οποίαν θέλησα να επικεντρώσω την αντιφώνησή μου στη σημερινή εκδήλωση τιμής που μου επιδαψίλευσε η Εταιρεία Νισυριακών Μελετών και επιβεβαίωσε η παρουσία σας.

Τελειώνοντας την αντιφώνησή μου αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω ξανά όλους εσάς για την παρουσία σας και για τα φιλόφρονα αισθήματα που διακρίνω στα πρόσωπά σας και ακόμα να ζητήσω και την κατανόησή σας, που η αισθηματική φόρτιση της στιγμής με παρέσυρε σε προσωπικές αναφορές, που θα έπρεπε να αποφύγω.

